

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 08713

YANKEV GORDIN

Kalmon Marmor

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

קלמן מרמר

יעקב גאָרדין

קלמן מרמר

יעקב גארדיץ

איקוף פארלאג

ניו־ארק, נ. י.

KALMON MARMOR

JACOB GORDIN

Published by

YIDDISHER KULTUR FARBAND (YKUF)

189 Second Avenue, New York 3, N. Y.

1953

Printed in U.S.A. by

Aber Press, Inc., 37 E. 18th St., New York 3, N. Y.

א י נ ה א ל ט

11 יעקב גארדין
19 אין דער אלטער היים
24 קאמף פאר סאציאל-רעליגיעזע רעפארמען
30 די „גייסטלעכע ביבלישע ברודערשאפט“
36 דער אויפרוף צום יידישן פאלק
42 יעקב גארדין פארלאזט רוסלאנד
47 די ערשטע טריט אין אמעריקע
54 יעקב גארדינס אנהויב אלס דראמאטורג
61 די ערשטע פיעסן
66 „דער יידישער קעניג ליר“ און אנדערע פיעסן
74 דער קאמף קעגן שונד־טעאטער
81 יעקב גארדין פארענדיקט זיינע לערן־יאָרן
89 פארגעסענע דערפאלג־פיעסן
94 גארדין און די יידישע אַרבעטערשאפט
100 „מירעלע אפרת“
110 דער אנהויב פון גלאַנץ־פּעריאָד
120 פיעסן מיט באַדייטנדיקע פרויען־געשטאלטן
130 „קרייצער סאָנאַטא“ און „די יתומה“
139 טעאטער־קאָנקורענץ און פרעסע
147 דער „פאָרווערטס“ און יעקב גארדין
154 „אלישע בן אבויה“ און אנדערע פיעסן
162 אויף נייע וועגן
167 דער מחבר פון „אויף די בערג“
173 גארדינס ריזע איבער גאַליציע
180 „גלות גאַליציען“
187 גארדינס „גרויסע וועלט־דראַמע“
193 „דעמענטיא אמעריקאַנאַ“
201 יעקב גארדינס לעצטע טעג

יעקב גארדינס פיעסן

- אין פילם, ראדיאָ און אויף פאַרשידענע שפראַכן
 209 — פון יעקב מנעסטל
 יעקב גארדין אויף רוסיש, פויליש און העברייאיש
 220 — פון נחמן מייזיל

בילדער *

- יעקב גארדין (עצטע פאטאגראפיע, 1908) 5
 „דער יידישער קעניג ליר“ (יעקב פ. אדלער) 68
 יעקב גארדין (אין 1894) 72
 „דער ווילדער מענטש“ (חיים יאבלאקאָו) 79
 „מאיר יוזעפאָוויטש“ (מאָקס ראָזענטאַל) 84
 „שלמהקע שאַרלאַטאַן“ (דוד קעסלער, יעקב זיזבערט) 87
 „גאַדילע“ (מאָקס ראָזענטאַל) 95
 „מירעלע אפרת“ (אסתר־רחל און אידאָ קאַמינסקאַ) 101
 „מירעלע אפרת“ (כינע בראַגנינסקאַ־פּישוואַן און ראָזע
 גאַלדבערג) 104
 „מירעלע אפרת“ (דזשעני גאַדשטיין) 108
 „שלמה חכם“ (יעקב פ. אדלער) 111
 „מירעלע אפרת“ (קעני דיפּצין) 115
 4 טיפן „מירעלע אפרת“ (חנה אפעל, בערטאַ גערסטין,
 דאָראַ ווייסמאַן, בינע אַבראַמאָוויטש) 118
 „די שחיטה“ (סאַראַ סקולניק) 122
 „גאַט, מענטש און טייווד“ (דוד קעסלער) 125
 „גאַט, מענטש און טייווד“ (יעקב קאַצמאַן, איזידאַר
 האַלענדער, נתן קלינגער) 127
 „די שבועה“ (מרים טרילינג, מאָריס מאַשקאָוויטש) 129
 „קרייצער סאַנאַטאַ“ (סעמיועל גאַדענבורג) 131
 „קרייצער סאַנאַטאַ“ (בערטאַ קאַליש) 133
 „כאַסיע די יתומה“ (נאַדיאַ נעראַסלאָווסקאַ, בערטאַ
 גוטענטאַג, שרה קינדמאַן, ראָזעטאַ קאָהן) 135

(*) די געבראַכטע בילדער זיינען צום גרעסטן טייל גענומען פון זלמן זילבערצווייגס „אַלבאָם פון אידישן טעאַטער“; אַנדערע — פון די פּרינציפּאַל־זאַמלונגען פון יעקב מעסטל, קלמן מרמר, שרה קינדמאַן, אי. וו. בידערמאַן און לואי מאַרקאָוויטש.

137 יעקב גארדין (אין 1902)
140 "די שיינע מרים" (נאטאן דראנאָו)
143 אַ קאַנטראַקט
152 "דער אונבאַקאַנטער" (זיגמונד מאַגולעסקאַ)
155 "דער מטורף" (פיטער גראַף, לױטער אַדלער)
158 "דער פרעמדער" (יעקב פ. אַדלער)
160 "דער פרעמדער" (פיטער גראַף)
164 יעקב גארדין (אין 1907)
188 "עץ הדעת" (מישא פישוואַן)
204 יעקב גארדין און מאַריס ווינטשעווסקי
206 יעקב גארדינס מצבה
207 יעקב גארדין
 "מירעלע אפרת" אין פילם (בערטאָ גערסטין, משה פע-
211 דער, יעקב מעסטל)
 "גאַט, מענטש און טייווד" אין פידם (שפרה לערער,
212 גוסטאָו בערגער)
215 "קרייצער סאַנאַטאַ" אויף ענגליש (בלענטש וואַדש)
242 זוכצעטל

יעקב גורדין
(לעצטע פאטאגראפיע, 1908)

יעקב גארדין

יעקב גארדין האָט געלעבט אין אמעריקע אַכצן יאָר. ער איז אָנגעקומען אין ניו-יאָרק דעם 31סטן יולי 1891, און דעם 10טן יוני 1909 איז ער געשטאַרבן. אין אָט דער קורצער צייט האָט ער (פֿון דער היים אַ רוסישער שרייבער) באַוווּזן צו ווערן דער רעפּאַרמאַטאָר פֿונעם ייִדישן טעאַטער און אַ דאַמי-נירנדיקע קראַפט אינעם ייִדישן קולטור-לעבן בכלל. ער איז געווען די אָנפירנדיקע פּערזענלעכקייט צווישן דער איינגע-וואַנדערטער ייִדישער אינטעליגענץ. מאָרים ווינטשעווסקי, צום ביישפּיל, האָט שטאַלצירט מיט גאַרדינס פּריינטשאַפט און האָט גערעדט פֿון אים מיט אַזא ליבע און רעספּעקט, ווי יעקב דינעזאָן וועגן י. ל. פּרץ.

אַרום גאַרדינס נאַמען האָט זיך אויך גרופּירט די קונסט-ליבנדיקע, ייִדיש-רעדנדיקע יוגנט. כמעט אין יעדער שטאַט האָבן זיך, נאָך פאַר גאַרדינס לעבן, אַרגאַניזירט יוגנטלעכע „יעקב גארדין ליטעראַטור-קרייזלעך“. אַזא אַנערקענונג און באַליבטקייט האָט אין יענער צייט די יוגנט נישט אַרויסגעוויזן צו קיינעם פֿון די פאַרדינסטפולע פּיאַנערן פֿון דער אמעריקאַנער ייִדישער ליטעראַטור.

גאַרדינס אָנגעזעענקייט ביי דער ייִדישער אינטעליגענץ האָט געשאַמט אין דער ערשטער ריי פֿון זיין אויסער-געוויינטלעכער פּערזענלעכקייט. ער איז געקומען קיין אַמע-

ריקע שוין ווי אן אנערקענטע פיגור — דער אידעאלאג און דער פירער פון א באוועגונג, וואס האט איבערגעלאזן א טיפן איינדרוק אין צארישן רוסלאנד. ער איז שוין געווען א מאן פון קנאפע פערציק, מיט א באשטימט-אויסגעקריסטאליזירטער פיזיאנאמיע. זיין פערפעקטע רוסישע שפראך, זיין שיינער אויס-זען מיט דער שווארצער אסירישער בארד, זיין שמאלצע בא-געמונג און דזשענטלמענישע מאנירן איז געווען די רעאל-זירונג פון דעם אידעאל פון א פראגרעסיוון רוסישן אינטעלי-גענט, ווי די יונגע פיאנערן פון די 80-ער יארן האבן זיך פארגעשמעלט.

א היפשער טייל פון אט-די פיאנערן האבן זיך אמערי-קאניזירט און געווארן „אלרייט“. אפילו דער קליינער אידעא-ליסטישער טייל פון זיי האט אויפן אמעריקאנעם באדן ניט געקאנט זיך אנטוויקלען צו אזא אויסגעהלומטער, אידעאלער, אינטעליגענטער פערזענלעכקייט, ווי גארדין. די פיאנערישע יידישע אינטעליגענץ האט דעריבער געזען אין גארדינען דעם פולקאמענעם פראגרעסיוון רוסיש-יידישן אינטעליגענט. זי גרו-פירט זיך ארום אים, פארהערלעכט אים און שאפט אים אוימאריטעט. דערצו העלפט אויך מיט זיין ראָל, ווי א שרייבער און רעדאקטאָר פון רוסישע צייטונגען אין דער אלטער היים, און צום טייל אויך די שוין פון פריער איינגעוואנדערטע מיט-גלידער פון זיין ביבלישער ברודערשאפט, וואס האבן צו אים ארויפגעקוקט ווי צו א נביא.

* * *

יעקב גארדינס פאטער, א „האלבער משכיל“, האט אים דערצויגן אין גייסט פון די קאנסערוואטיווע משכילים: השכלה און אמונה. עס שיינט אבער, אז זיין קענטשאפט אין יידיש-קייט האט זיך באשרענקט אויפן תנ"ך, פון וועלכן ער האט אויך אין די שפעטערע יארן פיל געהאלטן. נאך מער איז ער

געווען באהאוונט אין דער רוסישער ליטעראטור, אין וועלכער
 ער ווערט מעטיק שוין אין עלטער פון זיבעצן יאָר.
 אַ סך אַרומגעוואַנדערט, איז ער צוערשט אַן ערד-אַרבע-
 טער, דערנאָך אַן אויסלאַדער און אַנלאַדער פון שיפן אין
 אַדעסער פּאָרט, פּאָרט אַרום מיט אַ רוסישער וואַנדער-טרופע,
 ווערט אַ לערער, און צולעצט אַ זשורנאַליסט און רעדאַקטאָר
 פון רוסישע צייטונגען. שרייבט אויך דערציילונגען אין אַן
 אוקראַינישער צייטונג און אין דעם פעטערבורגער רוסישן
 זשורנאַל „ניעדעליאַ“, אויך מעאַטער-קריטיק.
 אַלס אַנהענגער פון טאַלסטאָים אידייען, פּלאַנט גאַרדין צו
 רעפּאָרטירן דאָס יידישע לעבן אויפן יסוד פון ריינער ביבלישער
 יידישקייט, און גרינדעט אין יעליסאַוועטגראַד די „גייסמלעך
 ביבלישע ברידערשאַפּט“.

נאָך די צאַרישע פּאַגראַמען אויף יידן, אין פּרילינג 1881,
 ווערן אַ סך מיטגערין מיטן וואַנדער-שמראַם קיין אַמעריקע.
 גאַרדין טרעט דאָן אַרויס קעגן עמיגרירן קיין אַמעריקע. ער
 ראַט די יידן צו בלייבן אין רוסלאַנד, זיך פאַרנעמען מיט ערד-
 אַרבעט, און זוכט צו גרינדן אַ מוסטער-קאָלאָניע פון יידישע
 פּויערים. די צאַרישע רעגירונג שמערט אים אָבער צו קויפן
 לאַנד. ניט זיכער מיט זיין פּרויהייט, וואַנדערט-אויס גאַרדין
 קיין אַמעריקע.

* * *

אינעם נייעם לאַנד האָט יעקב גאַרדין געהלומט, ווי אַנדער-
 רע יונגע אינטעליגענטע פּיאַנערן פון די 80-ער יאָרן, צו
 גרינדן אַ קאָלאָניע אויף קאַמוניסטישע יסודות. אָבער ער ניכ-
 טערט זיך שנעל אויס פון אַט-די פּלענער. ער מוז זיך אויך
 באַלד אַפּזאָגן פון זיין פּרוואו פאַרצוועצן אין אַמעריקע זיין
 ליטעראַרישע מעטיקייט אין רוסיש, הויכט-אַן שרייבן יידיש —
 צוערשט על-פי נויט. באַלד אָבער קריגט ער ליב די שפּראַך,

און לויט זיין שרייבן, באפעפערט מיט אלטע היימישע ווערט-
 לעך און אידיאמען, האט מען געקאנט מיינען, אז ער איז אן
 אלטמאדישער יידישער שרייבער, כאטש זיינע מעמעס זיינען
 פרישע און מאדערנע.

פון שרייבן ארטיקלען, פעליעטאנען און דערציילונגען אין
 א יידישן סאציאליסטישן וואכנבלאט פון ארום 50 יאָר צוריק
 האט גארדין אַבער נישט געקאנט אויסהאלטן זיין הויזגעזינד
 אפילו מיט די מינימאלסטע באדערפענישן. ער נוצט דאן אויס
 זיין באקאנטשאפט מיט דער רוסישער בינע און מיט דער
 רוסישער דראמע, און נעמט שרייבן פיעסן פארן יידישן
 מעאטער. שוין זיין ערשטע פיעסע ברענגט אריין א גייעס
 שפראך לעבן אין יידישן מעאטער, וועלכן ס'געלינגט אים
 דעמאלט צו רעפארמירן און אויפצוהייבן אויף א פיל העכערער
 מדרגה, ווי ער האט אים געפונען. ער אנטוויקלט דעם יידישן
 מעאטער צו א בינע מיט לעבעדיקע מענטשן, וואס רעדן א
 נאטירלעכע מענטשלעכע שפראך און זיינען דורכגעדורונגען מיט
 מאדערנע פראבלעמען.

אזוי ארום איז גארדין געבליבן דער רעפארמאטאר, וואס
 ער איז געווען אין דער אלטער היים. ער האט זיך געשמעלט
 די אויפגאבע צו ענדערן אי דאס יידישע פובליקום, אי זיין
 מעאטער און אי זיין שוישפילער. גלויכצייטיק האט ער בא-
 נוצט די בינע פון מעאטער, ווי אמאל די בימה פון זיין ביבליש
 שולכל, אויפצוקלערן די מאסן און צו פראפאגאנדירן נייע
 עמישע און סאציאלע אידיען. דערביי האט ער געדארפט
 שווער ארבעטן אפצוגעוואוינען די יידישע שוישפילער פון
 זייער עס-הארצישן דייטשמעריש און זיי אויסלערנען רעדן
 א פשוטן יידיש, א פארשמענדלעכע מענטשלעכע שפראך.

געוויס, גארדינס שפראך איז אַרעם אין פארגלייך מיט
 אונדזער מאדערנער קינסטלערישער ליטעראטור. פארגלייכט
 מען זי אַבער מיט דער שפראך פון די הורוויטשעס און לא-

מיינערס פון יענער צייט, מוז מען צוגעבן, אז גארדין איז אויך אויף אַט-דעם געביט געווען אַ באַנייער און געווירקט רעפּאַרמאַטאָריש.

* * *

מאָרס ווינטשעווסקי האָט שוין אין זיין „א טאָג מיט יעקב גארדין“ אַנגעוויזן אויף גארדינס ליבע צום אמת. קוים האָט ער גענומען דעם סודשעט, אַדער אַפילו בלויז דעם נאָמען פון דער וועלט-ליטעראַטור, האָט ער עס באַזונדער אונטער-געשטראַכן. כ׳עדענק גוט, ווי גארדין האָט מיך אַמאָל אַרייַנגעפירט צו זיך אין ביבליאָטעק, אַנגעוויזן אויף דער דראַמע פון אַלע דורות, פון עסכילאָס און סאַפּאָקלעס ביז וואַילד און שאַ, הויפטמאַן און וודערמאַן, משעכאַוו און גאַרק, א. א. וו., און דערביי באַמערקט: דאָס זיינען מיינע מייסטערס. כ׳נעם פון זיי מעמעס, סודשעטן און איינפאַלן. אַבער מיינע פּערזאָנען זיינען גענומען פון לעבן, און רעדן זייער אייגענע שפּראַך, כאַטש צייטנווייז פּראָפּאָגאַנדירן זיי מיינע אידייען.

מ׳האַט גארדינען באַשולדיקט, אז זיינע פּיעסן זיינען בלויז ראַלן פאַר באַשטימטע שוישפּילער. די ניט-ריכטיקייט דערפון ווייזט זיך אַרויס, ווען מ׳נעמט אין אַכט, אז זיינע פּיעסן זיינען געשפּילט געוואָרן און ווערן נאָך מיילווויז אויך היינט געשפּילט אין אַלע וועלט-טיילן. מיר האָבן אויך געהאַט אַ געלעגנהייט אין אַמעריקע גופא צו זען זיינע פּיעסן שפּילן פון אַנדערע שוישפּילער, און צייטנווייז האָט נאָך גארדינס אַ פּיעסע געוואונען דורך אַזאַ נייער אינטערפּרעטאַציע. ווי אַ באַראַקטעריסטישער ביישפּיל קאָן דאָ דינען דער אופן, ווי בערשאַ קאַליש האָט געשפּילט עמי אין גארדינס „קרייצער סאַנאַטאַ“ און ווי די זעלבע ראַל איז געשפּילט געוואָרן פון אַסתר-רחל קאַמינסקי.

גארדין אַליין האָט ניט געהאַלטן זיינע דראַמען פאַר „ריינע

קונסט". אין זיינעם א בריוו האָט ער מודה געווען, אז ער מוז, ווי יעדער דראַמאַטורג, וועלנדיק ניט-וועלנדיק, פון איין זייט „צופאַסן זיך צו די פייאיקייטן און קורצקייטן פון דעם סטאַר“, און פון דער אַנדערער זייט צו אַן עולם, פון וועלכן „איינער וויל רעאַליזם, אַ צווייטער — ראַמאַנטיזם, אַ דריטער גלאַט אַביסל בורלעסק“. ער האָט דעריבער נאָך געהאַפּט צו שרייבן זיין „מייסטערווערק“, ווען ער „וועט ניט דאַרפן דענקען פון פאַרקויפן איר [עס]“.

צום באַדויערן האָט גאַרדין אַמ-די צייט ניט דערלעכט. פאַרקערט, ער האָט פאַרן טויט געהאַט דעם אומגליק צו זען, ווי די „סטאַרס“ האָבן דאָס יידישע טעאַטער אַרונטערגע-שלעפּט צוריק צו יענער נידעריקער מדרגה, אויף וועלכער עס איז געשטאַנען איידער ער איז געקומען. „איך האָב זיי אויס-געבויט אַ טעמפל פאַר קונסט, אָבער זיי האָבן עס אין אַ שטאַל פאַרוואַנדלט“, האָט זיך גאַרדין געקלאַגט אין זיינע לעצטע טעג.

* * *

אחוץ די 70—80 פיעסן, וואָס יעקב גאַרדין האָט געשאַפן, אַדער באַאַרבעט אין זיין קורצן לעבן אין אַמעריקע, האָט ער אויך געשריבן אַ היפשע צאָל בילדער און דערציילונגען, פעליעמאַנען, ליטעראַטור-געשיכטלעכע אַפּהאַנדלונגען, ביאָ-גראַפיעס, ריזע-בילדער, פּילאָזאָפישע עסייען און פּובליציס-טישע אַרטיקלען. ער איז אויך געווען איינער פון די באַדייטנ-דיקסטע קולטור-טרעגער און געזעלשאַפּטלעכע טוער. זיינע פיעסן זיינען איבערגעזעצט און אויפגעפירט געוואָרן אין העב-רייאיש, רוסיש, אוקראַיניש, ענגליש, דייטש, פראַנצויזיש און פּויליש. דאָך איז גאַרדין געווען זייער סקעפטיש בנוגע זיין ליטעראַרישער ירושה. אין זיינעם אַן אַלעגאָרישן פעליעמאַן, אין וועלכן ער שילדערט זיין אויפמו פאַרן יידישן טעאַטער

און די שטעלונג צו אים פון דער יידישער מאסע (זיין געליבטע „יהודית“), קומט ער צום אויספיר, אז „מיר (איך און יהודית) האבן, דאכט זיך, גארנישט געמיינשאפטלעכס, פונדעסמוועגן זיינען מיר איין קערפער און איין זעל. זי קימערט זיך, דאכט זיך, ווייניק וועגן מיר, און דאך איז זי מיין געליבטע“.

יעקב גארדינס צווייפל אין דער יידישער מאסע האט זיך ניט גאנץ באשטעטיקט. זי איז אים טריי געבליבן אויך נאך זיין טויט. זיין „מירעלע אפרת“, „כאשע די יתומה“, „גאט, מענטש און טייוול“ און א ריי אנדערע פיעסן זיינען געשפילט געווארן אין יידישע מלוכהשע און פריוואטע קונסט-טעאטערס איבער דער וועלט. און זאל נאר דאס יידישע טעאטער לעבן און געדייען, וועלן גארדינס פיעסן קיינמאל נישט פארשווינדן אינגאנצן פון רעפערטואר. זיין לימערערישע ירושה, ווי ביי אלע אנדערע, וועט געוויס דארפן געליימערט ווערן. דאס ציימלעכע און פאראיבערגייענדיקע וועט פארשווינדן, דאס וועזנטלעכע און דויערהאפטיקע וועט בלייבן. און בלי ספק וועט יעקב גארדין בלייבן אין דער יידישער געשיכטע, ווי דער רעפארמאטאר פון יידישן טעאטער און ווי דער פראגרעסיווער קולטור-טרעגער און געזעלשאפטלעכער טוער, וואס האט געזוכט, דורך זיין קונסט, אויפצוהייבן די מאסן קולטורעל און מאטעריעל.

אין דער אַלטער היים

יעקב גאַרדין איז געבוירן געוואָרן דעם ערשטן מאי, 1853, אין מירגאַרָד, פּאָלשע-רוסלענדישע, אוקראינע. זיין פאָטער יחיאל מיכל הלוי, אַ קליינע-ענדלער, איז געווען אַן אַרטאָדאָקסישער משכיל, וואָס האָט אויך געהאַלטן פון חסידות (נוסח ליטע). די מוטער איז געווען אַ שטילע, פּרומע הויז-פּרוי. זיי האָבן אים געגעבן אַ היימישע דערציאונג דורך „מלמדים“ און „לערער“.

פון די „אייניקע באַטיצן פון יעקב גאַרדינס לעבן, ביז ער איז אַריבערגעקומען קיין אַמעריקע“, פאַרעפנטלעכט אין „סאַוועניר צו יעקב גאַרדינס צען-יאָריקן יובילעאום“ (1901), זעט אויס, אַז ביי זיין פאָטער אין הויז האָבן זיך געפונען אַ סך רוסישע ביכער, צווישן זיי אויך די דעמאָלט פּראָגרעסיווע רוסישע זשורנאַל „סאַויר-רעמעניק“, „סין אַטעטשעסטווא“ א. א.

גאַרדין האָט „פון קינדהייט אויף“ געלייענט רוסישע בעלע-טריסטיק, אַריגינעלע און איבערזעצונגען (פון בולווער-דיטאַן, פע-לאַן א. א.). דערלערנענדיק העברייאיש, האָט יעקב גאַרדין אויך אָנגעהויבן לייענען „השכלה-ספרים“ און אַפילו געשריבן „מליצה“ אין העברייאיש. אַחוץ רוסיש און העברייאיש, האָט דער יונגער גאַרדין, אַלס משכיל, אויך געלייענט דייטש. ער האָט אויך גוט געקענט זיך אויסדריקן אין אוקראיניש. ווען ער שרייבט זיך אַן שפּעטער אין אַ געהימען אוקראינישן קרייזל, וואָס האָט געשטרעבט צו באַפרייען דאָס אוקראינישע פּאָלק פונעם צאַרישן יאָך, אַרבעט גאַרדין מיט אין דעם קרייזלס אוקראינישן אָרגאַן „זאַריאַ“, וואו ער שרייבט בעדעטריסטיק. ער האָט אויך אָנגעהויבן איבערזעצן פאַרן קרייזל (דעם ערשטן קאַפיטל) פון קאַרל מאַרקס' „קאַפיטאַל“ פון דייטש אין אוקראיניש.

כאטש יעקב גארדין האט ניט באזוכט קיין לערן-אנשטאלט, האט ער דאך דורך זיין „היימישער דערציאונג“, און נאך מער דורך זיין זעלבסטבילדונג, זיך אויף אזויפיל פארפולקאמט, אז ער האט „געגעבן אוראקן, צוגעגרייט שילער צו גימנאזיע און אנדערע שולן“.

אינעם עלטער פון זיבעצן יאר, ארום 1870, הייבט-אן יעקב גארדין צו שרייבן אין דער רוסישער פרעסע. ער ווערט א שטענדיקער מיטארבעטער אין א גאנצער ריי דרום-רוסלענדישע צייטונגען („אדעסקי וויעסטניק“, „גאלאס“, „נאוואראסיסקי טעלעגראף“, „פראוודא“ א. א.). ער האט אויך ווען-ניט-ווען געשריבן אין דער העברייאישער פרעסע. (מאָרײַס ווינטשעווסקי דערציילט, אז ער האט געלייענט גארדינס אן אַרטיקל אין „המליץ“ פון די זיבעציקער יארן).

זיינע אַרטיקלען און פעלטאָנען אין דער רוסישער שפראך האט גארדין אונטערגעשריבן מיט די פסעוודאָנימען „יאַקאָו מיכאַעל־אָױטש“ און „איוואָן קאַליוטשי“ (דער שטעכעדיקער). גארדינס פעלטאָנען זיינען געווען געשריבן מיט שניידניקן סאַרקאָום (ווי שפעטער זיינע סאַטירעס אין יידיש). ער האט אויסגעלאכט צוריק געשטאנענקייט און קנעכטשאפט. דערביי האט ער אָבער, ווי אַ סך אנדערע רוסלענדישע שרייבער אונטער דער צאָרישער צענזור, פאַרקאַנספירירט זיינע געדאַנקען דורך סימבאָלן און רמזים, דורך פאַבלען און אַלעגאָריעס.

אַ מוסטער פון גארדינס רוסישע אַלעגאָריעס איז זיין עטיוד „אין שטאַל“, וואָס ער האט שפעטער איבערגעזעצט אין יידיש („פרייע געזעלשאפט“, אַקטאָבער, 1900).

אויפן ערשטן בליק איז עס אַ דערציילונג מיט דער טענדענץ פון „צער בעלי חיים“, אָדער וועגעטאַריעניזם, ווי מ. ז. פייערבערגס „דאָס קעלבל“, געשריבן אין העברייאיש. (פייערבערג שילדערט, ווי אזוי די שהיטה פון אַ שייך, ליב קעלבל ברענגט אַ געפילפול חדר-יינגל צו צווייפלען אין דער געטלעכער השגחה: אויב גאָט האט באַשאַפן דאָס קעלבל בלויז ווי אַ שפייז פאַרן מענטשן, טאָ צו וואָס האָט ער אין דעם אַריינגעגעבן אזוי פיל שיינקייט און לעבהאַפטיקייט?). גארדינס עטיוד איז אָבער דורכאויס אַלעגאָריש און האט אַ סאַציאַלן מוסר-השכל. די „העלדן“ זיינען אַ קי מיט אַ קאַלב.

דאס יונגע קעלבל ווערט ניט צוגעלאזן זויגן דער מוטערס ברוסט. די צעווייטיקטע מאמע'קו טרייסט איר קינד, אן אזוי איז דער סדר פון דער וועלט: די ארעמע הארעפאשנע באשעפענישן לעבן ניט פאר זיך אליין, גאר פאר זייערע הארן. די מילך איז נויטיק פארן הארס הויזגעזינד, — דארף אַ גוט קעלבל זיך אונטערוארפן דעם גורל מיט הכנעה און געדולד, ס'דארף ליידן און שווייגן, דולדן און האפן.

שפעטער באשליסט דער האר צוצוגרייטן דאס קעלבל אויף „פלייש“. לאזט מען עס צו זויגן, עס זאל ווערן געזונט און פעט. די קו טריאומפירט מיטן זיג פון איר מאראל און לויבט דעם הארס גוט-הארציקייט.

דאס גליק פון מוטער און קינד דויערט אבער ניט לאנג. אזוי גיך ווי דאס קעלבל וואקסט אונטער, נעמט מען עס אוועק פאר דער סעודה אין דעם הארס הויז. די מאמע'קו איז פארצווייפלט איבער איר פארלוסט. און ווען דער ריח פון דעם געבראטענעם קאלב-פלייש דערגרייכט צום שטאל, דעהערט זיך דאס מוראדיקע יאמערן פון שטומען באשעפעניש — זי באזייגט אן ווערטער איר אומגליקלעך קינד און די אומגערעכטיקייט פון דער וועלט... די רייך פון דער קו זיינען ווי קאפירט פון דעם ביי זיך גע-פאלענעם פארקנעכטעטן מענטשן. אזוי איז אויך צולעצט ריין-מענטשלעך איר הילפלאזער צוזאמענברוך און איר שטומער פרא-טעסט.

* * *

צו ניינצן יאר (ארום 1872) האט יעקב גארדין חתונה. ער קרייגט אַ פיינעם נדן און די משפחה האפט, אן ער איז שוין בא-זארגט מיט פרנסה. דער יונגער טרוימער און משכילישער מארא-ליסט איז אבער בכלל ניט צוגעפאסט פאר דער קאריערע פון אַ געשעפטסמאן. ער פארלירט גיך זיין נדן, בלייבט אן מיטלען, הייבט אן אַרומוואַנדערן און טאן פארשידענע גייסיטיקע און פיזישע אַר-בעטן; זשורנאליזם, לערעריי, שוישפיל (וואַנדערט אַרום מיט אַ רוסישער טעאַטער-טרופע), ערד-אַרבעט, פאַרט-אַרבעט (אַנלאַדן און אויסלאַדן שיפן) א. ד. גל.

די וואַנדערונגען ברענגען גאַרדינען אין באַרירונג מיט ברייטע מאַסן פון פאַרשידענע נאַציאָנאַליטעטן און רעליגיעס. זיין אידיען-קרייז ווערט פאַרברייטערט און פאַרטיפּט — ער דערווערבט זיך

א טיפע מענטשן־קענטעניש. זיינע איינדרוקן ווערן באַרייכערט מיט אומצייליקע בילדער און פאַרטרעטן. יעקב גאַרדין קאַן זיך שוין מער ניט צופרידנשטעלן בלויז מיט אַלעגאָריעס. ער נעמט מאַלן בילדער פונעם רעאַלן לעבן, אויך פון זיין יידישער סביבה. אין 1880 ווערט ער אַ מיטאַרבעטער אין דער הויפטשטאַטישער (פעטערבורגער) פרעסע, און שרייבט דערצייילונגען פונעם יידישן לעבן אין דער דעמאָלט זייער אַנגעזעענער פעטערבורגער צייט־שריפט „ניעדיעלא“ (די וואַך). ער באַנוגט זיך אויך ניט מער מיט בלויז פאַרשטיין דאָס לעבן, נאָר זוכט עס אויך איבערצואַנ־דערשן. דער באַאיינפלוסנדיקער שרייבער ווערט אויך אַ באַווירקנ־דיקער רעדנער; דער מאַראַליסט ווערט אַ רעפּאָרמער; דער טרוימער — אַ פּראַקטישער געזעלשאַפטלעכער טוער. ער באַזעצט זיך איצט אין יעליסאוועטגראד, וואו ער פאַרנעמט זיך מיט גראַנדי־עזע פּלענער איבערצחויען דאָס גאַנצע יידישע לעבן אויף נייע, געזונטע, פּראַדזיקטיווע יסודות. גלייכצייטיק וואַקסט אויס זיין שריפט־שטעלערישער פאַרנעם (אונטער זיינע פאַרשיידענע פּסעוודאָנאָמען). ער ווערט דער אומאַפיציעלער רעדאַקטאָר פון דער אַרטיקל־צייטונג (״יעליסאוועטגראדסקי וויעסטניק״), און אַ געוויסע צייט, ווען ער וואוינט אין אַדעס — פון די „אַדעסקיא נאָוואַסטי“. אחוץ זיינע סאַטירישע פעלעטאַנען, בילדער און דערצייילונגען, שרייבט ער דערמאָלט אויך טעאַטער־קריטיק (אונטערן פּסעוודאָנים „יאן“). וועגן יעקב גאַרדין דעם מיטאַרבעטער און רעדאַקטאָר פון „אַדעסקיא נאָוואַסטי“ האָבן מיר אַ באַשרייבונג טאַקע אין אַט־דער צייטונג גופא, געשריבן אַ פינף און צוואַנציק יאָר שפּעטער. גאַרדין ווערט דאָרט געשילדערט, ווי איינער פון אַ גרופע „הומאַניסטן“ אין אַדעס, נאָך די פאַגראַמען פון 1881: „פאַר אַט־די אידעאָליסטן האָט ניט עקזיסטירט קיין באַזונדערע נאַציאָנאַליטעט. זיי האָבן געאַרבעט פאַר דער באַפרייאונג פון אַלע פעלקער אין רוסלאַנד. די פאַגראַמען אויף יידן האָבן זיי אויפגעטרייסלט פונקט אַווי, ווי די פאַגראַמען אויף אַרמעניער“.

און דאָך איז יעקב גאַרדין דעמאָלט געווען באַזונדערס דער־שיטערט. דער שרייבער פון אַט־דער שילדערונג אין „אַדעסקיא נאָוואַסטי“ איז אַמאָל געזעסן מיט אים ביים ברעג ים. גאַרדין איז געווען פאַרטיפט אין מחשבות. פּלוצלינג באַווייזן זיך טרערן אין זיינע אויגן. וואונדערט זיך זיין חבר:

— דער לוסטיקער פעלעטאָניסט וויינט גאר ?

זאָגט גאַרדין:

— אַ ווי גוט וואָלט געווען, ווען עס זאל זיין מעגלעך צו מאַכן אַלע מענטשן פאַר גוטע, און הייסן אַט דעם געהיימניספולן ים איינ-שלינגען גאַר-דאָס-שלעכטס פון דער וועלט.

גאַרדין און זיינע חברים, דערציילט ווייטער דער שרייבער, „זיינען געווען דורכגעדרונגען מיט ליבע צו דער מענטשהייט“. זיי האָבן „געגלויבט אין פאַלק, געשטרעבט עס אויפצוקלערן, פאַרבע-סערן זיין לאַגע“. זייערע קוואַלן פון „ליכט, בילדונג, אויפקלערונג האָבן זיי געפונען ביי דאַרווין, באַקל, ספענסער; שעקספיר, באַיאָאָן, הוגאָ; קאָנט, בעלינסקי און די גריכישע פילאָסאָפֿן“.

„אַלע מיטאַרבעטער פון 'אַדעסקיא נאַוואַסטי', ווי אויך אַלע זיינע אַנדערע באַקאַנטע, האָבן גאַרדינען געליבט און געאַכט, באַ-מערקט דער שרייבער, און ער ציטירט דערביי דעם וועלט-באַרימטן באַקטעריאָלאָג איליאַ מעטשניקאָוו, וועלכער האָט גאַרדינען געקענט פערזענלעך און האָט וועגן אים אַזוי געשריבן: „דער אַנדענק וועגן יעקב גאַרדינען און וועגן זיין אַרבעט פון יענער צייט רופט ביי מיר אַרויס די בעסטע דערינערונגען“.

לויט „אַדעסקיא נאַוואַסטי“, האָט גאַרדין געשטאַמט פון אַ זייער אַרעם הויז. ער האָט אָבער ניט געפֿיִט קיין קנאה צו רייכקייט און וואוּיל-האַבנדיקייט. ער פלעגט שטענדיק זאָגן: „די הייזער וועלן איינפאַלן, דאָס געזט וועט צערונען ווערן, די קערפערס וועזן פאַר-פּוילט ווערן, — בלייבן וועט נאָר דער מענטשלעכער גייסט; ער וועט זיין דער הערשער איבער דער מאַטעריע“*.

„דער זשורנאַליזם“, ווערט דערציילט אין „אַדעסקיא נאַוואַסטי“, האָט שוין דעמאָלט גאַרדינען מער „ניט באַפרידיקט“. כאַטש ער איז געווען אַ גלענצנדיקער, טאַלאַנטפולער פעלעטאָניסט, באַ-זיצנדיק אַ „גוט, פילנדיק האַרץ“, האָט גאַרדין, „זעענדיק אַרעמקייט, אומוויסנדיקייט, געשטרעבט „מיט אַלע כוחות אַריינצוברענגען אויפ-קלערונג, ליכט און האַפענונג — — — ער האָט געוואָלט עפעס-וואָס באַשאַפן, ווירקן אויף די מאַסן, און דעריבער האָט ער זיך אַ נעם געטאָן צו אַרגאַניזירן די 'ביבלישע ברידערשאַפט'“.

(* ענלעכס שרייבט יעקב גאַרדין אין זיין פּראָלאָג צו „גאָט, מענטש און טייוול“: „שטערבלעך איז נאָר דאָס, וואָס וויל און וואָס שטרעבט; דאָס שטרעבן און וועלן [איז] אומשטערבלעך“.

קאמף פאר סאציאל-רעליגיעזע רעפארמען

יעקב גארדין האט געהערט צו די משכילים פון דער צווייטער תקופה. פאר זיי איז שוין די השכלה ניט געווען מער קיין „הימלשע טאכטער“, נאר אן ערדיש קינד. זיי האבן אין דער ערשטער ריי געזוכט אויפצוקלערן די יידישע מאסן, ווי צו לעבן בעסער אויף דער ערד.

און ווייל זיי האבן גערעדט פון קאנקרעטע ערדישע ענינים, האבן אט די משכילים שוין געמוזט זיך דיפערענצירן און צעטיילן לויט די אינטערעסן פון די פארשיידענע שיכטן און קלאסן אינעם יידישן פאלק. איין טייל משכילים האט באוואוסט אדער אומבא-וואוסט גערעדט אין די אינטערעסן פון די וואוילהאבנדיקע יידישע סוחרים און פראפעסיאנאלן פון די זיבעציקער יארן. פאר אט די גרויסהענדלער, דאקטוירים, אדוואקאטן א. ד. גל. פריווילעגירטע יידן איז געווען אפן דאס גאנצע לאנד. זיי האבן דערווארט צו קריגן פולע גלייכבארעכטיקונג און זיינען געווען גרייט צו באצאלן פאר דעם מיט אויפגעבן אלע זייערע יידישע אייגנטומלעכקייטן. אין זייער גייסט האבן גערעדט יענע משכילים, וואס האבן אויסגעלאכט און דערנידעריקט די יידישע שפראך, דעם יידישן לעבנסשטייגער און אלץ, וואס האט אונטערגעשיידט די יידן פון ניט-יידן.

אן אנדערער טייל משכילים, א פיל גרעסערער, איז געשטאנען מיט דער ברייטער יידישער מאסע, וואס איז געבליבן איינגעשלאסן אין די ווענט פון דער געטא, אין די גרענעצן פון יידישן תחום, מיט נישטיקע מעגלעכקייטן פאר פרנסה אין פאר בילדונג. אט די משכילים האבן פראקלאמירט, אז אלע מענטשן האבן א גלייך רעכט אויף לעבן און גענוס, און די יידן זיינען ניט מחויב דערפאר צו באצאלן דורך אפזאגן זיך פון דער אייגענער שפראך און קולטור. אין די זיבעציקער יארן איז אויך געווען א דריטער מין

משכילים, פון וועלכע משה-לייב לידיענבלום איז געווען דער הויפט-ווארטוואגער. אט-די משכילים האָבן געהאַלטן, אַז די אַרעמע יידישע מאַסע נוצט ניט אויס אַלע פאַראַנענע מעגלעכקייטן פאַר בילדונג און אינדוסטריע, ווייל זי איז געפענטעט דורך די קייטן פון מיטאַלטערלעכע מנהגים און געזעצן, דורכן תלמוד און דעם „שלחן ערוך“. זיי האָבן דעריבער אָנגעפירט אַ פאַרצווייפלטן קאַמף צו רעפּאַרירן די יידישע רעליגיע. זיי זיינען געווען איבערגע-געבענע יידישע פּאַלקיסטן, נאָר האָבן פאַרביטן פּאַלגן אויף אור-זאַכן: זיי האָבן געמיינט, אַז אומוויסנקייט פירט צו אַרעמקייט און ניט באַמערקט, אַז אַרעמקייט איז די מוטער פון אומוויסנקייט, אַבער-גלויבן און צוריקגעשטאַנענקייט.

יעקב גארדין האָט געהערט צו אַן אַנדערן מין משכילים, ווי די אויסגערעכנטע דריי מינים, — כאַטש ער איז אויך פון זיי באַ-ווירקט געוואָרן. אַ לייענער פון רוסישער ליטעראַטור, איז גארדין באַווירקט געוואָרן צוגלייך פון יידישע און ניט-יידישע קוועלן.

אַלס יונגער משכיל, דערצוויגן אויפן תנ"ך און אויף אַזוינע השכלה-ספרים, ווי מאַפּוס ראַמאַן „אהבת ציון“, איז יעקב גארדין געווען דורכגעדרונגען מיט ליבשאַפט צו דער ביבליש-ראַמאַן-טישער עפּאָכע פון דער יידישער געשיכטע. אים איז באַזונדער ליב געווען די צייט, ווען יידן האָבן זיך פאַרנומען מיט ערד-אַר-בעט און געפירט אַ געזונט, נאַרמאַל פּויעריס-לעבן.

זיינע משכיליש-ראַמאַנטישע שטרעבונגען, דורכגעפלאַכטן מיט טאַלסטאַישע אידיען פון אַ ריי, ערלעך לעבן, ווערן ביי אים פאַר-שטאַרקט דורך זיינע פּערזענלעכע איבערלעבונגען. זיין באַרירונג מיט דער וועלט פון מסחר, דאָס פאַרלירן זיין נדן, זיינע וואַנדערונגען און זיינע באַגעגענישן מיט מענטשן פון פאַרשידענע פעלקער ביי פיזישער אַרבעט רופן ביי אים אַרויס אַלערליי מחשבות און פאַר-טאַיעס פון ווידער-אויפלעבן ביי יידן אַ פּויעריס-שיכט. זיינע חלומות קריגן בלוט-און-פלייש דורך זיין נאַענטער באַקאַנטשאַפט מיט דעם לעבן פון די ניט-יידישע פּויערישע רעליגיעזע סעקטאַנטן.

די פּויערישע סעקטאַנטן אין אַלטן רוסלאַנד, וועלכע האָבן באַווירקט טאַלסטאַין, זייער שפּעטערדיקן גייסטיקן פירער, האָבן אויך געמאַכט אַ טיפן איינדרוק אויף דעם יונגן יידישן אידעאָלאָסט און מאַראָליסט יעקב גארדין. אַ באַזונדערן איינדרוק האָבן אויף גארדינען געמאַכט די „שטונדיסטן“, וואָס האָבן זיך געפונען אין

א היפשער צאל אין דער געגנט פון יעליסאוועטגראד (כערסאנער גובערניע), וואו ער איז צום סוף פון די זיבעציקער יארן געווען טעטיק אלס לערער אין א רוסיש-יידישער קינדערשול, די „רוסי-פיצירטע תלמוד תורה“, ווי זיינע קעגנער האָבן זי שפעטער באַ-צייכנט.

ווי אַלע פויערישע סעקטאַנטן, זיינען די שטונדיסטן געווען ביטערע קעגנער פון דער אַפיציעלער רוסישער קירכע, אירע „אי-קאַנעס“ (הייליקע בילדער) און אירע רעליגיעזע צערעמאָניעס. די שטונדיסטן זיינען געווען באַזונדערס שאַרף קעגן רעליגיעזן אַס-קעטיוזם, קעגן „אַפטייטן דאָס פלייש“. זייער פראַקטישע פילאַסאָפיע (וועלכע יעקב גאַרדין האָט אַנערקענט און יאָרן שפעטער זי פאַר-קערפערט אין זיין דראַמע „אלישע בן אבויה“) האָט דערמוטיקט די מענטשן צו זוכן וואָס בעסער און שענער צו לעבן אויף דער ערד, צו האַלטן ריין און געזונט דעם קערפער, צו האָבן אַן אַקטיוון גייסט, און אַזוי אַרום טאַקע אויך קאַנען בעסער און ווירקזאַמער העלפן זייערע מיטמענטשן.

ווי טאַלסטאַי, זיינען אויך די שטונדיסטן געווען קעגן רויכערן און שיכרות. געווען אַפילו צווישן זיי אַזוינע מחמירים (עקסטערע-מיסטן), וואָס פלעגן ניט פאַרזוכן קיין שום אַלקאהאָלישן געטראַנק, ניט אַמאַל דעם וויין צום „הייליקן סאַקראַמענט“, — בפרט, אַז אַ סך פון זיי זיינען בכלל געווען קעגן דער צערעמאָניע פון יעזוסעס „לעצטע וועטשערע“. אַט-די אויסגעהאַלטענע שטונדיסטן האָבן ניט מסכים געווען, אַז רמזים און סימבאָלן קאַנען פאַרנעמען דעם אַרט פון מעשים; אַז דורך טרינקען געהייליקטן וויין און עסן גע-הייליקט ברויט (און דערביי פאַרשטעלן זיך, ווי „מיטרינקט דאָס בלוט“ און „מעסט דאָס פלייש“ פון „גאַטס זון“) וועלן פאַרגעבן ווערן אַלע זינד. זיי האָבן געפאַדערט, אַז די תשובה זאל זיין אויף אַן אמת — דורך גוטע מעשים, און ניט דורך מכוון זיין געוויסע כוונות און אַפריכטן סימבאָלישע צערעמאָניעס. אַ ריין, ערלעך לעבן האָט פאַר זיי געמיינט — לעבן פון אייגענער אַרבעט אין בריי-דערשאַפט און אין שוועסטערשאַפט. זיי האָבן געקוקט מיט פאַר-אַכטונג אויף די, וואָס ווילן „יוצא זיין פאַר גאַט“ מיט זייער „קריסט-לעכער ליבע“ דורך אַנצינדן געבענטשטע ליכט, באַשפּריצן זיך מיט געבענטשטן וואַסער, אָדער טרינקען געהייליקטן וויין און עסן געהייליקט ברויט.

נעמענדיק ערנסט זייער ביבל, זיינען די שטונדיסטן געווען פאַר קאַלעקטיוון און קעגן פריוואַטן אייגנטום. זיי האָבן געהאַלטן, אַז אַלץ געהערט צו אַלעמען. אַלע מענטשן זיינען איין פאַמיליע, — טאָר קיינער ניט האָבן צופיל, דאָרף קיינער ניט האָבן צו ווייניק. גלייכצייטיק זיינען זיי געווען טאַלעראַנט צו אַדערש-גלויביקע. זייער מאַטאָ איז געווען: „איין פאַטער אין הימל, איין מוטער — די ערד, וואָס פראָדוצירט אַלץ“.

ענלעך צו די פאַרצייטיקע ביבליש-יידישע פּויערים, זיינען די שטונדיסטן געווען קעגנער פון מסחר. זיי פלעגן זאָגן, אַז האַנדל פירט צו דעמאָראַליזאַציע, צו פיזישער און גייסטיקער דעגראַדירונג פון די מאַסן. זיי האָבן געגלייבט, אַז מענטשן קאָנען אויסקומען בכלל אָן געלט. זיי אַליין פלעגן זיך באַנוגענען מיטן „באַרטער“-סיסטעם, מיט בייטן פראָדוקטן אויף פראָדוקטן. געלט איז זיי גע-ווען נויטיק בלויז אויף צו צאָלן שטייערן. די צאַרישע שטייער-מאַנער פלעגן אַבער ביי אַט-די פיל-אויסגעוויגענע מיטל-פּויערים גערנער נעמען בהמות, עופות, תבואה, פלאַקס קאַרטאָפּל א. ד. גל.

ווען ס'איז ניטאָ קיין „מוז“ (ווי, למשל, בעת ס'באַפאַלט אַ שונא, וואָס זוכט צו באַראַבעווען און פאַרשקלאַפּן), זיינען די שטונ-דיסטן געווען קעגן מלחמה, ווי בכלל קעגן בלוט-פאַרגיסונג. זיי פלעגן זאָגן: „אַדע מענטשן זיינען ברידער, אַדע גלויבן אין דעם-זעלביקן גאָט, כאַטש זיי רופן אים אָן מיט פאַרשידענע נעמען“...

די שטונדיסטן אין יעליסאוועטגראדער געגנט האָבן זיך אויך גענומען דאָס רעכט אויסצוטייטשן די ביבל, ווי יעדער איינער וויל. יעקב פּרילוקער (1860-1935), יעקב גאַרדינס אַ יוגנטלעכער נאָכ-פאַלגער, וואָס גייט שפעטער אַוועק אויף פרעמדע וועגן, דערציילט פאַלגנדיק אַנעקדאָט: אַ פאַנאַטישע פראוואַסלאַווע פרוי האָט איינמאַל באַזוכט אַ שטונדיסטישן קרייזל אין דער געגנט פון יע-ליסאוועטגראַד. זי איז געוואָרן שטאַרק אויפגערעגט פון אַן „אַפיקורסישער“ באַמערקונג פון אַ יונגן פויער און אים אַראַפּגע-לאָזן אַ קלינגענדיקן פאַטש אין באַק. דער יונגער קרעפטיקער שטונדיסט האָט זי צוריק ניט געשלאָגן. דאָס האָט זי דערמוטיקט אים צו געבן אַ צווייטן פאַטש. זעענדיק, אַז ער פאַרשווייגט איר, האָט זי אים אַ דריטן מאָל געפאַטשט. דאָס מאָל אַבער האָט ער ניט פאַרשוויגן און זי געהעריק צעשלאָגן. ווען מען האָט אים גע-פרעגט, למאי ער האָט פאַרשוויגן די ערשטע צוויי פעטש און צו-

ריקגעשלאגן נאכן דריטן, האָט דער יונגער שטונדיסט געענט-
פערט: — יעזוס זאָגט — שטעל-אויס די לינקע באַק, ווען דו
קריגסט געפאַטשט אין דער רעכטער. דאָס מיינט, פאַרשווייגן צוויי
פעטש, אָבער ניט קיין דריי...

דער גרויסער קאָנטראַסט צווישן די שטונדיסטן און די פּראַ-
וואַסלאָונע איינוואוינער אין יעליסאוועטגראַד און אין די אַרומיקע
דערפער האָט געמוזט אַרויסרופן אויפּמערקזאַמקייט און סימפּאַטיע
פון די יעליסאוועטגראַדער יידן צו די שטונדיסטן. לויט פּרילוקערן,
פלעגן די יידן געבן דעם פּאַרצוג די שטונדיסטן ביי יעדער אַרבעט
און זיינען בכלל געווען וויליק צו חבּרן זיך מיט זיי. דערפאַר
איז דאָרט געווען מעגלעך, מיינט פּרילוקער, אַז אַ לערער אין אַ
פּריוואַטער שול, יעקב גאַרדין, אַ מאַן פון גרויס ענערגיע און אַר-
טאָרישער קראַפט, זאָל ווערן „דער פּירער פון אַ קרייז מענער
און פּרויען, וואָס האָבן געשטרעבט צו אַ העכערן און נאָבלערן
גייסטיקן לעבן“.

* * *

וועגן יעקב גאַרדינס כאַראַקטער-שטריכן און ווי אַזוי ער האָט
אַרגאַניזירט דעם דאָזיקן קרייז אין יעליסאוועטגראַד איז צענדליקער
יאָרן שפּעטער דערציילט געוואָרן אינעם רוסישן טעאַלאָגישן זשור-
נאַל „טעאַסאָפּישע איבערזיכט“ (נאוועמבער, 1907):

„דער לערער יעקב גאַרדין — אַ יונגערמאַן — איז געווען אַן
אויטאָדיאַקט, אָבער אַ טאַלאַנטפולער צייטונג-טוער און זשורנאַל-
ליסט — — — אַ קלוגער און געבילדעטער מענטש — — — אַ
הייסע ליידיגשאַפּטלעכע נאַטור, גיריק נאָך נייע גייסטיקע ווערטן,
דאָרשטיק נאָך אַ ריינעם אידעאַלן לעבן“.

טראַכטנדיק איבערן יידישן לעבן, קומט גאַרדין צו אַן אַנדערן
אויספיר, ווי די איבעריקע משכילים. ער וויל אַרויסרופן אַ באַ-
נייאונג-באַוועגונג אין די ברייטע יידישע מאַסן — ניט דורך סאָ-
טירע, נאָר דורך אַ פּאָזיטיווער סאָציאַל-רעליגיעזער אַגיטאַציע.

אין יענער צייט באַקענט זיך גאַרדין מיט יעליסאוועטגראַדער
שטונדיסטן. ער ווערט אין זיי שטאַרק פאַראינטערעסירט, און אינ-
גיכן דערשיינען זיינע „טיפּן פון שטונדיסטן“ אין גאידעבורגאָס
„נייעדיעליא“, דעמאָלט „דער סאַמע ערנסטער זשורנאַל אין פע-
טערבורג“. יעקב גאַרדין באַשרייבט דאָרט אין זיינע סקיצן דעם

לעבנס-שטייגער, מאראלישן פרצוף און שטרענגן ראציאנאליזם פון די שטונדיסטן.

ס'באגעגענען זיך צוויי ראציאנאליזמען — פון א משכיל און פון א ריין-רעליגיעזער סעקטע. גארדינען פאלט דעמאלט איין דער געדאנק אריבערצוטראגן אין יידנטום די פרינציפן פון שטונדיזם. ניט צו מאכן די יידן פאר שטונדיסטן, נאר — רעפארמירן דאס יידישע לעבן לויט די יסודות פון שטונדיזם. טרעט ער ארויס פאר די יעליסאוועטגראדער יידן מיט דרשות, אין וועלכע ער קריי-טיקירט דעם יידישן רעליגיעזן לעבנס-ארט; ער פרעדיקט א ראצי-יאנאליסטישן בליק אויף אמונה און לעבן. ער רופט „אומצוקערן זיך צו דער ביבל“ און איבערבויען דאס יידישע לעבן „אויף די יסודות, וועלכע זיינען אויסגעדריקט אין תנ״ך“.

ער ארגאניזירט דעמאלט זיינע אנהענגער אין א פאראיין מיטן נאמען „דוכאוואַייע ביבלעיסקאיע בראטסטוואַ“ (גייסטלעכע ביבלישע ברודערשאפט). לויט פריילוקערן, האט אט-דער נאמען אויסגע-דריקט אלץ, וואס גארדין און זיינע חברים האבן באצוועקט: „אפ-זאגנדיק זיך פון תלמוד און אונעמענדיק בלויז דעם תנ״ך, האבן זיי זיך אנגערופן 'ביבלעיציי', אדער 'די גלויביקע אין דער ביבל'“. גארדין אליין האט, אין א לעקציע אין ניו יארק, אנגעגעבן אן אנ-דערן מאטיוו, און אויך אנדערש געשילדערט זיין אינהאלט.

די „גייסטלעכע ביבלישע ברודערשאפט“

יעקב גארדינס „גייסטלעכע ביבלישע ברודערשאפט“

דערשאפט קאן אינגעטיילט ווערן אין צוויי פעריאָדן. אין איר ערשטן פעריאָד באַשטייט זי פון אַ קליין קרייזל אין יעליסאוועטגראַד, געגרינדעט אין יאָנואַר, 1880. דעם קרייזל נעמט איבער אַ יאָר צייט צו ווערן באַקאַנט. צולעצט, ווען זיין טעטיקייט ווערט באַד וואוסט און דערווערבט זיך פריינט און פיינט, ברעכט עס באַד צוזאַמען. דער דרייטאַגיקער פאַגראַם אין יעליסאוועטגראַד (דעם 15טן, 16טן און 17טן אַפּריל, 1881) מאַכט אַ תל פון דער קליינער אידעאָליסטישער גרופע „ביבלעיצעס“. אַ טייל מיטגלידער ווערן אינגאַנצן רואינירט, אַ טייל וואַנדערט אויס קיין אַמעריקע, און אַנדערע קערן זיך אום צוריק, פול חרטה און תשובה, צום אַלטן בית-המדרש.

ווי עס דערציילט משה־לייב ליליענבלום, אינער פון די באַדייטנדיקסטע קעגנער פון גארדינען און זיינע „ביבלעיצעס“, איז די „גייסטלעכע ביבלישע געזעלשאַפט“ ערשט באַקאַנט געוואָרן אייניקע וואָכן פאַר דעם פאַגראַם אין יעליסאוועטגראַד. אין יענער צייט (מערץ, 1881) איז אַפנים יעקב גארדין אַרויסגעטראָטן אין דער עפנטלעכקייט „מיט דעם פלאַן פון דער סעקטע“, ווי ליליענבלום דריקט זיך אויס.

דער קאַמף קעגן גארדינס „גייסטלעכע ביבלישע ברודערשאַפט“ ווערט הויפטזעכלעך געפירט אין איר צווייטן פעריאָד, ווען זי ווערט באַנייט, אין 1883, דורך יעקב גארדין, אַנא פאַקראַסאָוואַ און אַדוואָקאַט גר. בערנשטיין. גארדינס קעגנער האָבן פאַרשוויגן זיינע באַציאָנאַל־יידישע און הומאַניסטישע מאַטיוון — זיין שטרעבן איבערצובויען דאָס יידישע לעבן אויף געזונטע, פראַדוקטיווע יסודות

און דאָס פאַרוואַנדלען יידישע לופטמענטשן אין האַרעפאַשנע פּוּי-ערים. די קעגנער פון דער „גייסטלעכער ביבלישער ברודערשאַפּט“ האָבן תמיד דער עיקר אונטערגעשטראַכן איר רעליגיעזערעפּאָר-מיסטישן און סעקטאַנטישן כאַראַקטער.

צו דער קעגנערשאַפּט פון דעם פאַטריאַט ליליענבלום האָט אויך מיטגעוויקט אַ פּסיכאָלאָגישער מאַטיוו: אַט-דער פּריערדיקער קריגערישער אַפיקורס, ניהיליסט און קאַסמאָפּאַליט איז נאָך די פאַגראַמען פון אַפּריל, 1881, געוואָרן אַ בעל-תשובה. ער זאָגט זיך אָפּ פון זיין „חטאת נעורים“ (יוגנט-זינד) און הייבט אָן אַרבעטן פּלייסיק פאַרן יידישן נאַציאָנאַליזם און פאַר דער קאָלאָניזירונג פון פּאַלעסטינע. ווי דער אַנפירער פון דעם קאַמף קעגן תלמוד און שולחן-ערוך, און פאַר רעליגיעזע רעפּאַרמען אין די זיבעציקער יאָרן, האָט ליליענבלום זיך געפילט מיט-פאַראַנטוואָרטלעך פאַר יעקב גאַרדינס רעפּאַרמיסטישער פּראָפּאַגאַנדע, וואָס איז אַרעק אַזוי ווייט, ווי ביז צום גרינדן נייע יידישע סעקטעס: די „גייסטלעכע ביבלישע ברודערשאַפּט“ אין יעליסאוועטגראַד און דער „נייער ישראל“ אין אָרעס. ליליענבלום האָט דעריבער ביטער געקעמפּט, שריפטלעך און מינדלעך, צו דיסקרעדיטירן די רעליגיעזע רעפּאַר-מער פון נאָך די פאַגראַמען און אויסוואַרצלען זייערע אידייען פונעם יידישן לעבן.

ליליענבלום שילדערט די גרינדונג פון דער „גייסטלעכער ביב-לישער ברודערשאַפּט“ אויף אַזאַ אויפן:

„באַקענענדיק זיך מיט ראַבאַשאַפּקאַ, דעם אַנפירער פון די שטונדיסטן, האָט יעקב גאַרדין, דעמאָלט „אַ לערער אין יעליסאוועט-גראַדער תלמוד-תורה, געוואָלט נאַכטאָן דעם שטונדיסטישן פירער און אויך ביי יידן מאַכן אַ נייע סעקטע: 'דוכאַוונאַיע ביבלעיסקאַיע בראַטסטוואַ', וואָס זאָל זיך 'אַפשיידן פון אַלע יידן' מיט אַ באַזונדערן ראש, שול און בית-עולם.“ די סעקטע האָט זיך געדאַרפּט אַפּוואַגן אינגאַנצן פון תלמוד (כדי דורך דעם צו באַקומען אַלע בירגערלעכע רעכט) און אַפילו פון דער תורה, וועלכע „מען דאַרף נאָר דער-קלערן בדרך רמו, גייסטיק“.

דער גרינדער און אַנפירער פון דער סעקטע „נייער ישראל“ אין אָדעס (געגרינדעט סוף 1881), יעקב פּרילוקער, האָט פאַרעפּנט-לעכט אין זיינע זכרונות אַכט עיקרים פון דער „אמונה“ פון זיין סעקטע (ער באַמערקט דערצו, אַז דאָס זיינען אויך געווען די רע-

ליגיעזע פרינציפן פון דער „גייסטלעך-ביבלישער ברודערשאפט“ אין געליסאוועטגראד):

(1) דער תלמוד האָט ניט קיין הייליקע אויטאָריטעט. אין אַ סך פּאַלן האָט ער אַפילו געהאַט אַ שלעכטע ווירקונג אויף דער יידישער באַציע. ער האָט געשאַפן אַן אומגעווינערן סיסטעם פון צע-רעמאַניעס, אַלס ערוואַך פאַרן אמתן גייסט פון רעליגיע, און גע-נומען אַן אַנטאָגאָניסטישע שטעלונג צו דער ניט-יידישער וועלט.

(2) בלויז די ביבל, אויסגעטייטשט פון שכל-הישר און מאָדער-נעם וויסן, מוז זיין דער קוואַל פון אמונה און הייליקער אויטאָרי-טעט.

(3) דאָס געבאַט פון מילה מוז ניט מער אַנגענומען ווערן בוכ-שטעבלעך, לויטן גוף, נאָר לויטן גייסט.

(4) די גרויסע צאָל דינים וועגן „כשר“ בנוגע שפיז און גע-טראַנקען, וואָס האָבן פאַר זייער הויפט-ציל דאָס אַפטיילן די יידן פון דער דרויסנדיקער וועלט, זיינען זינלאָז פאַר זיך אַליין און אומדערטרעגלעך אין טאַג-טעגלעכן לעבן, און שעדלעך פאַר די באַצייאונגען צווישן ייד און ניט-ייד.

(5) די גאַנצע מענטשלעכע פאַמיליע באַשטייט פון קינדער פון איין הימלישן פאַטער, און די שטרענגע רבנישע גזירות קעגן גע-מישטע חתונות מיט קריסטן האָט ניט קיין שום באַרעכטיקונג.

(6) אַ קריסטלעך געבעט-הויז איז אַנגענומען ביי גאַט, פונקט אַזוי גוט ווי אַ יידישער בית-המדרש.

(7) דאָס היטן דעם קריסטלעכן „שבת“, אַנשטאַט דעם יידישן, איז ניט קעגן דעם גייסט און דעם צוועק, מיט וועלכן אַט-די אינ-סטיטוציע איז עטאַבלירט געוואָרן דורך יעהאָוואַס באַפעל.

(8) די תלמודישע לערע, אַז משיח איז נאָך ניט געקומען, שטימט ניט מיט היסטאָרישע פאַקטן. ס'זיינען אויך ניט ריכטיק די ווער-טער וועגן ווידער-אויפבויען דעם בית-המקדש און באַנייען פון קרבנות, אין זייער בוכשטעבלעכן זין, וואָס פאַרנעמען נאָך אַן אַנ-געזען פלאַץ אין יידישן סידור.

ס'איז ניטאָ קיין שום ספק, אַז דער לעצטער פונקט פון פריי-לוקערס פרינציפ איז ניט געווען אַנערקענט פון גאַרדינס „גייסט-לעך-ביבלישער ברודערשאפט“. משה-לייב ליליענבלום וואַלט, אין זיינע אַנפאַלן אויף יעקב גאַרדין, זיכער ניט פאַרשוויגן אַזאַ קאַר-

דינאלן פונקט, ווי דאס אָנערקענען דעם עיקר פונעם קריסטנטום, אָז משיח איז שוין געקומען.

נאָך ווייניקער קאָן מען זיך פאַרלאָזן אויף פּרילוקערס באַ- הויפטונג, אַז „אויך גאַרדין האָט געהאַט די אידייע פון אַן אַמאַלאַ- מירונג צווישן דער רעפּאָרם-סינאַגאָגע מיט דעם געלייטערטן פּראַ- טעסטאַנטישן קריסטנטום, ווי דאָס האָבן ביז אַ געוויסן גראַד מיט זיך פאַרגעשטעלט די שטונדיסטן און אַנדערע רוסישע סעקטעס“.

ווי באַוואוסט, האָט פּרילוקער שפּעטער זיך „אַמאַלאַגמירט“ מיטן „געלייטערטן קריסטנטום“... ער האָט דעריבער געזוכט צו מאַכן דעם איינדרוק, אַז דאָס איז אויך געווען דער ציל, צו וועלכן יעקב גאַרדין און זיינע „ביבלעיצעס“ האָבן געשטרעבט. מ'קאָן זיך דער- פאַר ניט פאַרלאָזן אויף פּרילוקערס דערקלערונג, אַז גאַרדינס „גייסטלעך-ביבלישע ברודערשאַפט“ האָט געמוזט פאַרשווייגן איר ציל, — דאָס צוזאַמענגיסן זיך מיט די קריסטלעכע סעקטאַנטן — בלויז דערפאַר, ווייל „אונטער דעם עקזיסטירנדיקן פּאַליטישן רע- זשים“ אין צאַרישן רוסלאַנד „וואַלט די מינדסטע אַנדייטונג פון אַזאַ ציל געווען פּאַטאַל פאַר דער אַרבעט צווישן יידן“.

דאָך געפֿינען זיך אין פּרילוקערס זכרונות אינפאַרמאַציעס וועגן גאַרדינען און זיינע „ביבלעיצעס“, וואָס טראָגן אויף זיך דעם שטעמפל פון עכטקייט. ס'איז אויך וואַרשיינלעך, אַז דער מיט זיבן-אַכט יאָר יינגערער פּרילוקער איז אין די ערשטע יאָרן פון זיין „נייער ישראל“ געגאַנגען אין יעקב גאַרדינס וועגן. ניט אומ- זיסט פלעגט ליליענבלום קאַנען דאָרט קומען דעבאַטירן קעגן גאַר- דינס און פּרילוקערס רעפּאָרם-אידייען.

פּרילוקער דערציילט אין זיינע זכרונות, אַז ער האָט אין די ערשטע יאָרן פון זיין טעטיקייט פאַרפּאַסט אַ בוך (אין רוסיש) מיטן נאָמען „יידישע רעפּאָרמער: ניי ישראל און גייסטלעכע ביבלישע ברודערשאַפט“, און עס פאַרעפּנטלעכט אונטערן פּסעוודאָנים „עמנו- אל בן-ציון“. אין דעם בוך, שרייבט פּרילוקער, האָט ער „געגעבן אַן איבערזיכט איבער די שטרעבונגען פון די 'ביבלעיצעס' און זיי דער- מוטיקט אין זייער אַרבעט“.

„הער גאַרדין“ — דערציילט פּרילוקער — „איז געקומען קיין אַדעס זיך צו באַראַטן מיט מיר, און מיר האָבן באַשלאָסן פאַרצוועצן די אַרבעט מיט באַנייטן אייפּער, אַזוי ווי אונדזערע אידייען און פּרינציפּן זיינען אין תּוך די זעלביקע“.

ארום יענער צייט, אין 1883, לאדעט אויך גארדין אין פרי-
לוקערן צו באזוכן די „גייסטלעך-ביבלישע ברודערשאפט“ אין יע-
ליסאוועטגראד. פרילוקער דערציילט אויך, אז ער האט צוויי זון-
מער-וואקאציעס (ווען ער, אלס לערער אין אַ רוסיש-יידישער שול,
האט געקאנט אוועקפארן פון אדעס) געפרעדיקט פאר די יעליסאוועט-
גראדער „ביבלעיצעס“.

די באנייטע „גייסטלעך-ביבלישע ברודערשאפט“ איז דעמאלט
געווען אין איר צווייטן פעריאד. איר „גאטס הויז“, וואו פרילוקער
האט אין די שבתים געדרשנט (ווארשיינלעך אין די יארן 1884-
1885), איז געווען אפן פאר אלעמען. צווישן די פליסיקע באזוכער
פון אט-די דרשות אין רוסיש, דערציילט פרילוקער, זיינען אויך
געווען קריסטלעכע סעקטאנטן, שטונדיסטן.

יעקב גארדין איז דעמאלט, לויט פרילוקערס זכרונות, אויך
געשטאנען אין נאענטע באציאונגען מיט דער געהיימער שטונדיס-
טישער באוועגונג אין יעליסאוועטגראד. פרילוקער באשרייבט זיין
באזוך, אין א זונטיק נאכמיטאג, אינעם געהיימען שטונדיסטישן
קרייזל, וואו יעקב גארדין האט אים אריינגעפירט. דער אנפירער,
באלאבאן, אן אלטער פויער, וואס איז פיל מאל באשטראפט געווארן
פון דער צארישער רעגירונג, האט פאר דער קלייניקער געמיינדע
געלייענט א קאפיטל תנ"ך, — ווי עס שיינט, מיטן ניגון פון קריאת-
התורה, און זיי עס דערקלערט, ווי פאר קליינע קינדער. די ער-
לעכע אן-עברידיקע קריסטלעכע צוהערער האבן געהארכט מיט
עקסטאז צו די נביאישע ווערטער, געזאגט מיט א „פרעמדן ניגון“.
ביי א טייל פסוקים האבן די צוהערער געזיפצט און געוויינט.

נאכדעם דערציילט פרילוקער, האט זיך גארדין אריינגעלאזן אין
א דעבאטע מיט באלאבאנען; נאר פרילוקער גיט ניט איבער דעם
אינהאלט פון דער דעבאטע.

* * *

די געוועזענע „ביבלעיצעס“ האבן שפעטער שטארק מינימיזירט
דעם רעליגיעזער-פארמיטישן כאראקטער פון זייער ברודערשאפט.
אויך יעקב גארדין אליין האט, אין א לעקציע אין ניו-יארק, פאר-
געשטעלט זיין „גייסטלעך-ביבלישע ברודערשאפט“ גיט ווי א רע-
ליגיעזע סעקטע, נאר ווי א פאלקיסטישן פאראיין מיט עלעמענטן
פון קאמוניזם. לויט „דיא ווארהייט“, וואס האט געבראכט א בא-

שרייבונג פון יענער לעקציע, האָבן אָט־דעם „פאַראיין“ געגרינדעט יעקב גאַרדין און דר. מיכאַעלעוויטש, אַ רוס — ביידע „נאַראַד־ניקעס“ (פּאַלקיסטן), „סימפּאַטיזירער“ פון דער אידייע „צו גיין אין פּאַלק“. די „גייסטלעך־ביבלישע ברודערשאַפּט“ איז, לויט אָט־דער באַשרייבונג, געווען בעיקר „אַ פאַראיין פון ברידער, געבויט אויף די אידעאָליסטישע פּרינציפּן פון די איידלסטע נאַראַדניקעס. דער פאַראיין האָט, מער פון אַלץ, געלערנט די מיטגלידער גלייכהייט, ברידערלעכקייט, ליבע איינער צום צווייטן און געפרעדיקט אַ מין קאַמוניזם אינעם טאַג־טעגלעכן לעבן. איינער האָט דעם צווייטן געדאַרפט העלפן מיט אַלץ — מיט זיין געזונט און מיט זיין פאַר־מעגן. דער ביבלישער נאַמען („ביבלעיציי“) האָט הויפטזאַכלעך געדינט אַלס אַ פאַרוואַנד [אַ פאַרדעקט מיטל] אַפּצונאַרן די רוי־סישע רעגירונג, זי זאָל דיזע [אָט־די] אין גרונט נאַראַדניטשעסקע [פּאַלקיסטישע] אַרגאַניזאַציאָן ניט פאַרפּאַלגן.“

סיי ווי — גאַרדינס „גייסטלעך־ביבלישע ברודערשאַפּט“ האָט אַרויסגערופּן מער שטרייטיקייטן אין איר צווייטן פּעריאָד, ווי אינעם ערשטן. די ערשטע אַנפּאַלן אויף יעקב גאַרדין זיינען אָבער גע־ווען געצילט ניט אין זיין נייער סעקטע, נאָר אין אים אַליין, און הויפטזאַכלעך פאַר זיין אויפרוף צו זיינע „ברידער יידן“ וועגן די פּאַגראַמען.

דער אויפרוף צום יידישן פאלק

די אפרייל-פאגראמען (1881) האבן באזונדערס אויפגעטרייסלט די אינטעליגענטערע יידישע יוגנט. דער סאמע אסימילירטער עלעמענט, וואס איז געווען אינגאנצן דערווייטערט פונעם יידישן לעבן, האט גערופן „השיבנו נאָואָד“ — צוריק צו דער רעליגיע און די מנהגים פון די ברייטע יידישע פאלקס-מאסן. ער האט אנגעפילט די בתי-מדרשים און, צוזאמען מיט דעם פרומען עולם, באוויינט דעם נייעם חורבן.

אן אנדערער טייל, וואס האט גערופן דאס יידישע פאלק צו פארלאזן רוסלאנד און אנהייבן א ניי לעבן, איז צעפאלן אין צוויי גרופן: „בילד“ און „עם עולם“. דאס ווארט „בילד“ האט געמיינט „בית יעקב לכו ונלכה“ — „יעקבס הויז (יידישע קינדער), קומט, לאמיר גיין“ — צוריק צום לאַנד פון די אבות און דארט ווידער, ווי אמאל, פירן א פויערס-לעבן! די לאַזונג „עם עולם“ (דאס אייביקע פאלק) האט אויסגעדריקט די האפענונג, אז דאס יידישע פאלק וועט ניט אונטערגיין דורך די צארישע נגישות. „ס'וועט געפֿינען אַ נייע היים און פראדוקטיווע אַרבעט אויף יענער זייט ים, אין דער מעכטיקער אמעריקאנישער רעפובליק“, וואו „די פרייהייטס-יוון שיינט פאר אַלעמען גלייך“ (ווי ס'האט דעמאלט געזונגען דער באדייטנדיקסטער משכילישער דיכטער יהודה-לייב גארדאָן).

ס'זיינען געווען אויך אנדערע ריכטונגען צווישן דער אויפגע-רודערטער יידישער אינטעליגענטער יוגנט. יעקב מילך האט מיר דערציילט, אז ער געדענקט, ווי די יידישע סטודענטשאפט אין ווארשע האט, אונטערן איינדרוק פון די פאגראמען, ארויסגעלאזן די לאַזונג „גיין אין פאלק“: לערנען און אויפקלערן די אַרבעטנדי-קע יידישע מאַסן, באַזונדערס דעם נייעם דור. מעגלעך, אז אויך די באנייאונג פון דער יידישער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג אין ווילנע, מיט דער באַטייליקונג פון אהרן ליבערמאַנס חברים, איז

געווען א רעזולטאט פון דעם פראטעסט־געפיל פון דער יידישער יוגנט קעגן די צארישע פאָגראַמען.

דער אַכט־און־צוואַנציק־יאַריקער יעקב גארדין האָט זיך גע־פילט געטראָפן פון די פאָגראַמען נאָך מער, ווי אַלע אַנדערע יידישע משכילים און אינטעליגענטן פון יענער צייט. די פאָגראַמען האָבן צעשטערט זיין „גייסטלעך־ביבלישע ברידערשאַפט“ און דערמיט זיינע האַפענונגען פאַר אַ דערנענטערונג און פאַרברידערונג צווישן ייד און ניט־ייד. באַזונדערס האָבן אים, אַלס רוסישן שרייבער, שטאַרק ווייגאַטאַן די אַנטיסעמיטישע אַנפאַלן אין דער רו־סישער פרעסע. אַן אַפקלאַנג פון זיינע דעמאָלטיקע געפילן געפינט זיך אין איינער פון זיינע דערציילונגען, געשריבן אַרום צען יאָר שפעטער (אין 1891), אין יידיש. ער שילדערט דאָרט די טראַג־געדיע פון אַ יידישן רעוואַלוציאַנער, וואָס האָט אַפּגעגעבן אַלע זיינע כוחות פאַרן גליק פון רוסלאַנד, און פּלוצלינג פילט ער זיך געטראָפן פונעם אַנטיסעמיטיזם: אים, דעם אמת־רוסישן פאַטריאַט, דערקלערט מען פאַר אַ פרעמדן... אים, דעם מוטיקן קעמפער פאַר גערעכטיקייט, שטעמפלט מען פאַר אַן עקספּלואַטאַטאָר...

דאָך בלייבט יעקב גארדין פעסט ביי זיינע הומאַניסטישע שטרעבונגען. ער ווערט ניט קיין „בילועץ“ און רופט ניט קיין פאַלעסטינע, ווי די רוסיפּיצירטע יידישע סטודענטן פון כאַרקאָוו. ער שליסט זיך אויך ניט אָן אַן יענע אַדעסער און קיעווער אינטעלי־גענטן און משכילים, וואָס האָבן די אויסוואַנדערונג קיין אַמע־ריקע דערהויבן צו אַן אידעאַל. ס'האָט אים אַפילו ניט צוגעצויגן צו זיי דער אומשטאַנד, וואָס אַט־די ביידע גרופּעס האָבן, אַזוי ווי ער, זיך געשטעלט דעם ציל צו פאַרוואַנדלען יידישע הענדלער אין ערד־אַרבעטער און געשטרעבט צו גרינדן לאַנדווירטשאַפטלעכע קאָלאָניעס אויף אוטאָפיסטיש־קאָמוניסטישע יסודות.

ניט געקוקט אויף דער פארסטער אַטמאָספּערע, וואָס דער דריי־טאַגיקער פאָגראַם אין יעליסאוועטגראַד האָט דאָרט געשאַפן צווישן יידן און ניט־יידן, האָט יעקב גארדין ניט אויפּגעהערט זיך צו „ברידערן“ מיט דער ניט־יידישער געזעלשאַפט. משה־לייב ליליענבלום האָט פאַרגעוואָרפן גאַרדינען, אַז ער איז אַפילו „באַלד נאָך דעם פאָגראַם“ — „געווען אַ גוטער־ברודער מיט די, וואָס האָבן געגרינדעט אַ קאָמיטעט צו העלפן די פּאַמיליעס פון די אַרעסטירטע פאָגראַמטשטיקעס“.

מאָריס ווינטשעווסקי, דער לאַנג־יאַריקער פריינט פון יעקב גאַרדין און זיין אפּפּאַלאַג, דערקלערט אין זיין ענטפּער אויף ליליענ־בלומס אַנפּאַל, אַז ביי אים (ווינטשעווסקי) וואָלט אַפילו זיך „לייגן אויפן שכל“, אַז „אַ ייד, אַן אמתער ייד, טאַקע פּטובת הכלל צווישן זיינע ברידער, זאָל אַרויסקומען און זאָגן: 'מיר פאַרלאַנגען די העכסטע שטראַף פאַר די פאַגראַמשטיקעס, אָבער מיר ווילן ניט, אַז זייערע אומשולדיקע קינדער זאָלן ליידן הונגער דורכדעם, וואָס די עפּטערן זיצן אין טורמע, וואו זיי פאַרדינען צו זיצן'. עס וואָלט אַלזאָ דורכאויס ניט געווען קיין פאַרראַט קעגן דעם כלל ישראל, אפילו ווען ער [יעקב גאַרדין] אַליין וואָלט געווען דער גרינד־דער פון אַ קאָמיטעט, צו העלפן די פאַמיליעס פון די אַרעסטירטע פאַגראַמשטיקעס; דאָס וואָלט אפשר גאַר געווען אַ קלוגע 'שטאַט־מענישע' טאַט. ווער ווייס?"

אַזוי ווייט איז אָבער יעקב גאַרדין ניט געגאַנגען. פון ליליענ־בלומס ווערטער איז קלאַר, אַז גאַרדין איז אפילו ניט געווען קיין „אינדירעקטער מיטוויקער ביי די קאָמיטעטשטיקעס“. ער האָט בלויז „זיך ניט צוריקגעצויגן פון מענטשן, וועלכע זיינען געווען פריער זיינע גוטע פריינט, ווען ער האָט געזען, אַז זיי האָבן אונ־טערשיצט קינדער פון אַרעסטירטע הונדערטער מענטשן, פון וועל־כע אַ טייל איז געווען באַטייליקט אין דעם פאַגראַם, און איידער מען האָט אויסגעפונען ווער פון די אַרעסטירטע איז געווען שו־דיק, אָדער אומשולדיק“.

מער צאָרן דערוועקט גאַרדין מיט זיין אויפרוף אין דער רוסישער צייטונג „יוזשני קראַי“, וואו ער דערקלערט זיינע „ברידער יידן“, אַז אין דער שנאה צו זיי איז שולדיק די געלט־ליבע פון יידישע פראַצענטניקעס און הענדלער. די יידיש־רוסישע צייטשטריפט „ראַזוויעט“ האָט איבערגעדרוקט (אין נומער 25, 1881) דעם דאָזיקן אויפרוף און געזידלט זיין פאַרפאַסער. דער הויפּט־אַנפּאַלער אויף יעקב גאַרדין אינעם „ראַזוויעט“ איז געווען משה־לייב ליליענבלום. ער האָט עס גאַרדינען פאַרגעוואַרפן אויך אַרום דריי צענדליק יאָר שפּעטער אין דער יידישער טאַגצייטונג „פריינד“.

* * *

יעקב גאַרדינס אויפרוף הייבט זיך אַן מיט די ווערטער: „בריי־דער יידן!“ ער פאַרגלייכט זיך צו אַ דענטיסט, וואָס — כדי צו

באפרייען זיין פאציענט פון א שטארקן צאן-ווייטיק — רייסט ער ארויס דעם צאן, און כדי קלענער צו מאכן דעם שמערץ, טויט ער דעם נערוו. פונקט אזוי, דערקלערט גארדין, וויל ער ארויסרייסן מיטן וואַרצל די טיף-איינגעוואַרצלטע שלעכטע געוואוינהייטן ביי יידן.

גארדין פרעגט זיינע „ברידער יידן“:

„פארוואָס האָבן אַלע עלעמענטן פון דער רוסישער געזעל-שאַפט איך פיינט? איז עס דען נאָר אַ רעליגיאָנס-האַס? אונדזער געלט-ליבע, אומזעטיקייט, קאָרגשאַפט, יאָגן זיך נאָך פאַרדינסטן [„נאוזשיווא“], אונדזער חוצפה, קריכעריי, אונדזער שקלאַפישע און נאַרישע נאַכמאַכונג פון די אויפגעבלאַזענע און צעלאָזענע רוסישע פריצים [„פאַנסטוואָ“], אונדזער וואַכעריי, שענקעריי, פאַקטאָרסטווע און אַלע אַנדערע עוולות — הויבן-אויף קעגן אונדז די רוסישע מענטשן. אודאי זיינען דאָ ביי אונדז אויך ערלעכע לייט, נאָר זיי פאַרלירן זיך אין דער מאַסע פון די הענדלער, וואָס טאָג און נאַכט טראַכטן זיי נאָר וועגן אַ רובל און האָבן ניט אין זייער לעבן קיין שום אַנדערע אינטערעסן און באַדערפענישן.“

דערמאַנענדיק די טרויעריקע געשעענישן פון אַפּריל (דער אויפרוה איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן אַ פאַר חדשים נאָך דעם פאַג-ראָם), דערקלערט גארדין: „אַט-די געשעענישן גיבן מיר אַ רעכט איך, ברידער, צו דערמאַנען, אַ דווקא איצט איז די צייט אַרויס-צורייסן די פאַרפּוילטע ציינער, מיט וועלכע איר האָט געביסן אַג-דערע און פון וועלכע איר האָט פון צייט צו צייט געליטן אומ-דערטרעגלעכע שמערצן און ליידן.“

און ער פאַרענדיקט: „ברידער, דערוואַכט! הויבט-אָן אַ ניי לעבן!“ (אויף פראַדוקטיווע יסודות לויטן פלאַן פון זיין „גייסטלעך-ביבלישער ברידערשאַפט“).

די אויפּרעגונג אין דער יידיש-רוסישער פרעסע קעגן גאַר-דינס אויפרוה איז, קענטיק, ווייניקער געווען צוליב זיין אינהאַלט, ווי צוליב דער צייט — אַ פאַר חדשים נאָך דעם פאַגראָם [אין יעליסאַוועטגראַד], בעתן רעש פון אַנדערע פאַגראַמען — אין וועלכער ער איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן. אהרן ליבערמאַנס אויפ-רוף, אין העברייאיש און רוסיש, „צו דער אינטעליגענטער יידישער יוגנט“ מיט פינף יאָר פריער (אויגוסט, 1876), איז געווען פיל שאַרפּער געשריבן, ליבערמאַן האָט דאָרט אָפּן באַשולדיקט די ריי-

כע יידן אין אלע גוירות און פארפאלגונגען אויף דעם יידישן פאלק:
זיי, די יידישע געלט-מענטשן, באגייען פארברעכנס קעגן דער
ניט-יידישער געזעלשאפט. און די ברייטע יידישע מאסן מוזן דער-
פאר שווער באצאלן.

ס'איז ניט אויסגעשלאסן, אז גארדין האט געלייענט דעם דא-
זיקן אויפרוף, מחמת ליבערמאן דערמאנט אין א בריוו פון אנהויב
1877, אז ער האט אנהענגער אין כערסאנער גובערניע...

אויך דער יונגער ווינטשעווסקי האט א געוויסע צייט (1878)
כסדר אטאקירט די יידישע הענדלער, אז זיי בארייבן דעם ניט-
יידישן פויער (און צוליב אט-די אטאקעס האט די צארישע רעגיר-
רונג פארבאטן דעם זשורנאל „אספת חכמים“, אין וועלכן ער
האט עס געשריבן).

דער אַנפאל אויף גארדינען איז דעריבער געווען הויפטזאכ-
לעך דערפאר, וואס ער האט אַרויסגעזאגט אַט-די ביטערע ווערטער
צו זיין פאלק אין דער צייט פון בלוטיקע פארפאלגונגען. מאַריס
ווינטשעווסקי, דערקעגן, האט דערקלערט, אז גארדינס אויפרוף
איז געווען אין פלאץ דווקא אין צייט פון סכנה, „ווען אלע דער-
קענען די געפערלעכע לאגע און די נויטווענדיקייט צו זען עפעס
טאן, אז דאס אומגליק זאל זיך ניט ווידערהאלן [איבערהורן]“.
ווינטשעווסקי לויבט אויך גארדינען פאר זיין אַרויסזאגן אַט „די
ריינע לויטערע וואַרהייט“ דווקא אין דער רוסישער פרעסע, ווייל
אַזוינע ווערטער האָבן „נאַר געקאָנט האָבן אַ ווירקונג, קומענדיק
דורך אַזאַ פאַרמיטלער, פון אַזאַ פּערזאָן, דורך אַ 'גויאישע' ציי-
טונג, פון אַ יידן, וועלכער זאָגט ניט 'ייד', זאַנדערן [נאַר] 'מיר'
אַזוינע און אַזוינע... רעדן ביי זיך, אונטערן אווון, ווען קיינער
הערט ניט, וואָלט קיין שום זין ניט געהאַט“.

די אַנגריפן אויף גארדינען אין דער יידיש-רוסישער און יידי-
שער פרעסע פאַרמערן זיך מיט דער באַנייאונג פון זיין „גייסטלעך-
ביבלישער ברידערשאַפט“ אין 1883, און איר לעגאַליזירונג אין
1885. די זעלביקע פרעסע האט אָבער שפּעטער גאַר אַנדערש אַפ-
געשאַצט גאַרדינס יידישע געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט אין די
אַכציקער יאָרן. דער ציוניסטישער „ראַזסוויעט“ פון יוני, 1909
האט עס אויסגעדריקט אַזוי:

„מ'דאַרף האָבן אַ סך ריינקייט, אַ סך כאַראַקטער און זעלישן
טאַקט צו ראַטעווען זיך פון אַ פאַלשן טריט, אין דער צייט פון

ביטערן קאמף צווישן דער אפיקורסישער סעקטע [„די גייסטלעך-ביבלישע ברידערשאפט“] און דער אלטער יידישער קהילה... וועלכע האָט געזען אין די רעפארמערס אירע געפערלעכע שונאים. ניט אומזיסט האָבן די מענטשן, וואָס האָבן דעמאלט געהאַט די מעגלעכקייט צו זען גאַרדינען נאָענט, באַשלאָסן, אָו ער איז אַ מאַן פֿון איבערצייגונג און אָו איידעלער מענטש“.

אָווי האָט יעקב גאַרדין אויסגעהאַלטן גאַנצע צען יאָר (1881-1891) אַלע אַטאַקעס קעגן זיין פּערזאָן און קעגן זיין געזעלשאַפט-לעכער טעטיקייט. ערשט ווען די צאַרישע רעגירונג שטעלט אין געפאַר זיין גאַנצע עקזיסטענץ, מוז גאַרדין זיך אַנטשיידן צו פאַר-לאָזן זיין רוסישע היים.

יעקב גארדין פארלאזט רוסלאנד

די צארישע רעגירונג האט געקוקט מיט חשד אויף יעדער נייער רעליגיעזער סעקטע אפילו ביי יידן. ערשטנס, ווייל דאס האט זי דערמאנט אן אירע אייגענע סעקטאנטן, די אפטריוניקע פון דער מלוכהשער פראוואסלאווער קירך מיט דעם צאר אלס פויפסט. צווייטנס, ווייל זי האט חושד געווען די גרינדער פון די יידישע סעקטעס אין געהיימער מיסיאנעריי פאר דייטשישע און ענגלישע פראטעסטאנטישע קירכן.

דער גרינדער פון „נייער ישראל“ אין אדעס, יעקב פרילוקער, דערציילט אין זיינע זכרונות וועגן זיינע אומזיסטע באמיוונגען אין די העכסטע צארישע רעגירונגס־קרייזן אין פעטערבורג צו לע־גאליזירן זיין סעקטע. צולעצט, זאגט ער, האט אַ גרויספירשט אים רעקאמענדירט צו פאביעדאנאסצעוון, דעם דעמאלט מעכטיקן פארויצער פון דעם „הייליקן סינאד“. פאביעדאנאסצעוון האט פריי־לוקערן דערקלערט פראסט און פשוט: די פראוואסלאווע קירך קאן גארניט געווינען פון די נייע יידישע רעליגיעזע סעקטעס. פארקערט, עס איז דא אַ געפאר, אַז די געווינער וועלן זיין אויס־לענדישע פראטעסטאנטישע מיסיאנערן.

ווי אַן אַפּשרעקנדיקן ביישפּיל האט פאביעדאנאסצעוון דערמאנט יוסף ראַבינאוויטשן פון קישינעוו, וועלכער האט דאָרט געגרינדעט אַ נייע יידיש־קריסטלעכע סעקטע און זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן אַלס אַ משומד און אַ פראטעסטאנטישער מיסיאנער.

יעקב גארדין וואלט דעריבער ניט געהאט קיין שום מעגלעכ־קייט צו לעגאליזירן זיין „גייסטלעך־ביבלישע ברודערשאפט“ — אפילו נאָר אויף אַ לאַקאלן מאַסשאַטאַב, — אין יעליסאוועטגראַד, ווען ניט די פריינטשאַפט צו אים פון דעם גובערנאַטאָר. ווי אַ ליבהאַבער פון גאַרדינס פעלעטאָנען, האט דער דאָזיקער איינפלוסרייכער באַאַמ־

טער געשטיצט און באשיצט יעקב גארדינען אי אלס שרייבער און אי אלס רעפארמאטאָר.

אדאָנק אַט־דער פּראָטעקציע, איז גארדינס „גייסטלעך־ביב־לישע ברודערשאַפט“ געווען לעגאַל אין יעליסאוועטגראַד, ביז צו זיין אַוועקפאַרן פון דאַרטן. די „ביבלעיצעס“, ווי אויך זייטיקע צו־הערער, פלעגן אומגעשטערט זיך פאַרזאַמלען אין זייער געבעט־הויז יעדן שבת נאַכמיטיק, וואו זייער „רבי“, יעקב גארדין, פלעגט פאַר זיי האַלטן אַ „דרשה“ אין רוסיש. זיין יעדע רעדע דאַרט איז געווען דורכגעדרונגען מיט מענטשן־ליבע און ליבע צו אמת און גערעכטיקייט. גלייכזייטיק האָט זי פאַראורטיילט האַנדל און עקס־פּלאַטאַציע און פאַרהערלעכט דאָס לעבן פון אייגענער פּראָצע, באַזונדערס פון ערד־אַרבעט.

גארדינס וואָרט האָט געהאַט געוויכט. די יונגע צוהערער האָבן געוואוסט, אַז ביי זייער עלטערן „ברודער“ איז „ניט דער מדרש [דאָס רעדן] דער עיקר, נאָר די מעשה [דאָס טאָן]“; אַז ער איז דער ערשטער צו טאָן אַליין, וואָס ער פאַדערט פון אַנדערע. עס איז צווישן דער יעליסאוועטגראַדער יוגנט געווען באַקאַנט פאַלגנדיקער עפיואַד פון גארדינס לעבן: דאָס לאַנד איז נאָך ניט באַרואיקט פון די פאַגראַמען. דער יונגער ענטוויקאַסטישער רע־פּאַרמאַטאָר לאָזט אַרויס זיין פלאַמענדיקן אויפרוה צו זיינע „ברי־דער יידן“, זיי זאָלן זיך אַפּזאָגן פון יעדער ניט־פּראָדוקטיווער באַ־שעפטיקונג און אַריבערגיין צו אַן ערלעכן פּויעריס־לעבן. ער באַזונגט זיך אויך ניט בלויז מיט זיינע ווערטער, נאָר הויבט אַן ענערגיש צו אַרבעטן פאַר דער גרינדונג פון אַ יידישן מוסטער־דאַרף. די צאַרישע רעגירונג דערלויבט אַבער ניט צו קויפן דעם באַדן. אויך די יידישע גבירים זאָגן זיך אַפּ צו שטיצן יידישע קאָלאָניזיר־אַרבעט פון זייער פאַליאַקאָר־פאַנד פאַר די פאַגראַם־געליטענע. יעקב גארדין גייט דעמאָלט אַליין איבער צו ערד־אַרבעט. ער לעבט אַ פאַר יאָר אין אַ דאַרף אונטער די שווערסטע באַדינגונגען, כדי צו באַווייזן אייגענע און פרעמדע, אַז יידן קאָנען איבערגיין צו לאַנדווירטשאַפט; זיי דאַרפן נאָר קריגן די נויטיקע באַדינגונגען דערצו.

די און אַנדערע ענלעכע געשעענישן פון יעקב גארדינס לעבן האָבן באַוועגט די יעליסאוועטגראַדער יידישע יוגנט צו קומען אין מאַסן יעדן שבת נאַכמיטיק אים צו הערן רעדן. עס פלעגן קומען

ניט בלויז די זין פון אַרעמע בעלי־מלאכות, נאָר אויך זין פון רייכע סוחרים. זיינע אויפריכטיקע ווערטער האָבן דערהויבן, פאַר־איידלט און פאַרגייסיקט זיינע יונגע צוהערער. זיי האָבן זיך באַ־צויגן איינע צו די אַנדערע עכט ברידערלעך. אים, זייער „עלטסטן ברודער“, האָבן זיי באַטראַכט פאַר זייער נביא, רבי און וועג־ווייזער.

פאַר דער צאָרישער רעגירונג איז, נאַטירלעך, אַזאַ טעטיקייט געווען גאָר פאַרדעכטיק. זי האָט מיט רעכט חושד געווען גאָר־דינען אין קעגנערשאַפט צו איר דעספּאָטישן רעזשים. די צאָרישע געהיים־פּאָליציי האָט דערפאַר תמיד „געהאַט אויף אים אַן אויג“. באַזונדערס זינט 1889, ווען ער העלפט גרינדן אַ קאָלאָניע פון רוסישע טאַלסטאַיאַנער, און איר טעטיקייט ווערט פאַרבאַטן. די צענוור ווערט פון דעמאָלט אַן זייער שטרענג צו אים. זי פאַר־טיפט זיך אין יעדן וואָרט פון זיינע סאַטירישע און אַלעגאָרישע פעלעטאָנען — זי לייענט אים כסדר „צווישן די שורות“, פאַר־דעכטיקט זיינע רמזים און סימבאָלן און פּסלט אַליץ, וואָס ער שרייבט־אויף. ער מוז דעמאָלט כסדר אויסטראַכטן נייע פּסעוור־דאַנימען, דער צענוואַר זאָל ניט וויסן, ווער דער פאַרפאַסער איז. גאַרדין שרייבט דעמאָלט אונטער די נעמען: אלפי, קאַלאָוואַט א. א.; נאָר ניט אַלעמאַל געלינגט אים זיך אויסצובאַהאַלטן פון דעם צענוואַרס פאַרשנדיקן אויג.

באַזונדערס ווערט גאַרדינס לעבן אומדערטרעגלעך נאַכדעם, ווי ער פאַרלירט זיין איינפלוסרייכן באַשיצער. דער נייער גור־בערנאַטאָר איז אים ניט בלויז קיין פריינט, נאָר ער פּלאַנט נאָך אים אינגאַנצן צו פאַרניכטן. הויכע באַאַמטערס, פריינט פון דעם פריערדיקן גובערנאַטאָר, וואַרענען גאַרדינען אין צייט, און עס געלינגט אים צו פאַרלאָזן יעליסאוועטגראד איידער ער ווערט אַרעסטירט. ווען די פּאָליציי קומט צו אים מאַכן אַ הויז־זוכונג, איז שוין גאַרדין אויף יענער זייט גרענעץ, אויפן וועג קיין אַמע־ריקע.

* * *

אַ קעגנער פון יידישער אויסוואַנדערונג פון רוסלאַנד נאָך די פאַרגאַמען פון 1881, ווערט יעקב גאַרדין צען יאָר שפּעטער אַליין געצוואַונגען צו גיין מיטן שטראָם פון דער יידישער עמיגראַציע

קיין אַמעריקע. ער מאַכט אָבער דערפון ניט קיין אידעאָל, ווי די פּאָליקסיטיש-סאָציאָליסטיש-נאַציאָנאַליסטישע עס-עולמניקעס פון די אַכציקער יאָרן. פונדעסטוועגן גלויבט ער, אַז אין אַמעריקע וועט אים מעגלעך געלינגען צו פאַרווירקלעכן זיין פּלאַן פון אַ יידישער לאַנדווירטשאַפּטלעכער מוטער-קאָלאָניע אויף די סאָציאַל-עטישע יסודות פון זיין „גייסטלעך-ביבלישער ברידערשאַפּט“.

אַט-די אילוויזיע העלפט אים צו פאַרטרייבן פון זיך אומעט און עצבות. זי שטאַרקט און דערמוטיקט אים און דערלאָזט ניט. אַז דער באַלד פּעריק-יאָריקער רעפּאַרמאַטאָר זאָל פאַרצווייפלען איבער דעם חורבן פון זיין „בית המקדש“.

זייער שווער איז געווען גאַרדינען צו צעשיידן זיך מיט זיין געבורטס-לאַנד, צו וועלכן ער איז געווען צוגעבונדן מיט אומ-צייליקע פעדים. אַן אַפּקלאַנג פון זיין טיפּן צער און שווערן פיין אויף זיין רייזע פון רוסלאַנד קיין אַמעריקע, געפינט זיך אין זיין דערמאָנטער פּאַנטאָזיע — „די שווימענדע טרונע“. יעקב גאַר-דין שילדערט דאָס לעבן און אומקום פון אַ רעוואָלוציאָנערן רוסישן יידן: אַט-דער באַגייסטערטער אידעאָליסט, ווי גאַרדין שילדערט אים, טראַגט לייכט אַריבער אַלע יסורים און פייניקונגען, מיט וועלכע די צאַרישע רעגירונג באַלוינט אים פאַר זיין פּלאַמענ-דיקער ליבע צום רוסישן פּאָלק און צום רוסישן לאַנד. ער טראַגט אויך מיט געדולד זיין נויט און אַרעמקייט, ווען ס'ווערן פאַר אים פאַרמאַכט אַלע לעבנס-מעגלעכקייטן: זיין אַ לערער איז אים ניט דערלויבט; שרייבן אין אַ צייטונג שטערט אים די צענזור — זיין געדולד פּלאַצט אָבער, ווען זיין ניט-יידישע סביבה ווערט פאַר-סמט פון דעם אַנטיסעמיטיזם, ווען ער ווערט אַרומגערינגלט מיט אַ וואַנט פון שנאה. ער ווערט דערקלערט פאַר אַ „פּרעמדן“ און נאָך פאַר אַ „פאַראַזיט“ דערצו. קעגן זיין ווילן מוז ער דעמאָלט פאַרלאָזן זיין געליבטע היים — דאָס לאַנד פון זיינע שיינע חלומות און העראַאישע מעשים, דער צער איבער זיין חרוב-געוואָרענער וועלט, דער ווייטיק און די שאַנד איבער דער געפּאַלנקייט פונעם מענטשן ברעכן זיין האַרץ. ער שטאַרבט אויפן שיף. אַ טרונע מיט זיין קערפּער ווערט אַראַפּגעלאָזן אין ים אַריין און זי טראַגט זיך אָן אַ ציל איבער די וואַליעס...

* * *

יעקב גארדין קומט־אָן אין אַמעריקע דעם 31טן יולי, 1891. ער ווערט באַגעגנט מיט ליבשאַפט און רעספעקט פון זיינע פריער איינגעוואַנדערטע „ביבלישע ברידער“, ווי אויך פון זיינע יעלי-סאוועטגראַדער לאַנדסלייט בכלל. זיי זיינען אָבער צו אַרעם אים צו העלפן שאַפן די מיטלען אויסצוהאַלטן זיין גרויס הויז־גע־זינד.

עס הויבן זיך אָן פאַר אים שווערע טעג פון ביטערער נויט. ער געפינט אויך גיך אויס, אַז אַלע זיינע פלענער וועגן יידישע לאַנד־ווירטשאַפטלעכע קאַלאָניעס זיינען שוין אויסגעפרוואוט גע־וואָרן אין אַמעריקע, אין די אַכציקער יאָרן, און — דורכגעפאַלן. אַדאַנק אָבער זיין אויסערגעוויינלעכן מוט און זיין שפרודליקער ענערגיע, און דער עיקר, — די אידעאַלע יידישע ראַדיקאַלע סביבה, וואָס ער געפינט אין אַמעריקע — געלינגט גאַרדינען ביסלעכווייז זיך איינצואַרדענען אינעם נייעם לאַנד און ווערן אַ מעכטיקע שאַפנדיקע קראַפט אינעם יידישן לעבן.

די ערשטע טריט אין אמעריקע

1

אין זיין אומגליק צו ווערן היימלאז, האָט יעקב גארדין געהאַט דאָס גליק אָנצוקומען אין אמעריקע נאָכדעם, ווי מאַסן יידן זיינען שוין געווען פּראַלעטאַריזירט, אמעריקאַניזירט און ראַדיקאַליזירט.

אינעם סוף פון די זעכציקער יאָרן האָט דער ערשטער רע-דאָקטאָר פון אַן אמעריקאַנער צייטונג אין יידיש, דער פּיינ-פּילד-דיקער אינטעליגענט צבי גרשוני (הענרי גערסאָני) געמוזט זוכן חיובא צווישן די כלי-קודש. אַרום צען יאָר שפּעטער, ביים סוף פון די זיבעציקער יאָרן, האָט דער ענערגישער ערשטער פּראַ-פּאָגאַנדיסט פון סאַציאַליזם צווישן יידן, אהרן ליבערמאַן, ניט געקאַנט געפּינען וואָס צו טאָן צווישן די יידן אין אמעריקע און געמוזט פּריציפּטיק אַנטלויפן פונעם לעבן... אויך אין די אַכצי-קער יאָרן האָבן די פּיאָנערישע בויער און שאַפּער פון דער יידי-שער ליטעראַטור געמוזט אויסברענגען זייער בלוט און מאַרץ אויף שווערער פיזישער אַרבעט: מאַריס ראָזענפּעלד האָט געאַרבעט מיטן פּרעסאַיזן פּופּצן שעה אין מעת-לעת; דוד עדעלשטאַט און אַ ריי אַנדערע טאַלאַנטפולע יידישע יונגעלייט האָבן פּאַרלאָרן זייער געזונט און לעבן אינעם סוועט-שאַפּ.

גאָר אַנדערש איז שוין געווען די לאַגע אין אמעריקע אינעם זומער 1891, ווען יעקב גארדין קומט-אַן. ער געפּינט אַ ניי יידיש לעבן, וואָס האָט צו זיך קיין גלייכן ניט געהאַט אינעם פּאַר-לויף פון דער טויזנטער יאָר אַלטער יידישער געשיכטע. יעקב גארדין דערזעט פּאַר זיך אַן אינדוסטריעלע יידישע אַרבעטער-שאַפּט, אַרגאַניזירט אין טרעיד-יוניאָנס און אין פּאַרשידענע סאַ-ציאַל-פּאָליטישע פּאַרטייען.

אַט-דער נייער ייד, דער מער-ווייניקער אויפגעקלערטער אַר-

גאנזירטער יידישער פאבריק־ארבעטער, איז אויך געווען דער יסוד פון אַ נייעם מאָדערנעם יידישן לייענער־קרייז. די יידישע אַרבעטער־פרעסע האָט שוין געהאַט אַנטוויקלט אַ ריי פובליציסטן (פיליפ קראַנק, הלל זאַלאַטאַראָוו, בנימין פייגענבוים, מיכאל קאַן א.א.וו.). זי האָט שוין אויך געלייגט דעם פונדאַמענט פאַר אַ נייער רעוואָלוציאָנערער בעלעטריסטיק אין יידיש (די שאַפונגען פון מאָריס ווינטשעווסקי, מאָריס ראָזענפעלד, דוד עדעלשטאַט א.א.) און אויך פאַרעפנטלעכט איבערזעצונגען פון דער וועלט־ליטעראַטור (באַיאָן, געטע, דיומא, הוגאַ, הוד, היינע, זאַלאַ, טורגעניעוו, טשערנישעווסקי א.א.). זי האָט אויך געגרינדעט מאַסן קלובן און פאַראייניען צו פאַרשפרייטן בילדונג, דורכצופירן לעקציעס איבער נאַטורוויסנשאַפֿט, פילאָסאָפֿיע, געשיכטע, קונסט.

די זשורנאַליסטיק און די שיינע ליטעראַטור, די רעדעס און די לעקציעס פאַר די יידישע אַרבעטער־מאַסן זיינען אַלע אָן אויס־נאַם געווען דורכגעדרונגען מיט סאַציאַלע אידעאָלן. די יידישע איבערוואַנדערונג פון דעם האַלב־פעאַדאלן מיטלאַלטערלעכן שטעטל פון מזרח־אייראָפּע צו די גרויס־קאָפיטאַליסטישע אינדוסטריעלע צענטערס פון אַמעריקע איז געווען אַ סאַציאַלע איבערקערעניש פון אומגעהויער רעוואָלוציאָנערער באַדייטונג. יעקב גאַרדין האָט פאַר זיך דערזען אַ ניי יידיש פאַלק, וואָס האָט אַריבערגעשטיגן זיינע שענסטע פאַנטאַזיעס פון אַ באַנייטן יידישן לעבן. אַנשטאַט זיין פאַרלאָרענע קליינע סעקטע, די „גייסטלעך־ביבלישע ברודערשאַפֿט“ אין יעליסאַוועגראַד, האָט ער געפונען אין ניו־יאָרק אַ ברייט־פאַר־צווייגטע מאָדערנע יידישע טרעדי־יוניאַניסטישע (געווערקשאַפֿט־לעכע) און סאַציאַליסטישע באַוועגונג, וואָס איז אַ טייל פון אַן אל־אַמעריקאַנישער און פון אַן אלוועלטלעכער, אלמענטשלעכער ברו־דערשאַפֿט.

ניט געקוקט דערפאַר אויף דער דריקנדיקער אַרעמקייט, אין וועלכער ער האָט דעמאָלט געלעבט, וואָרפט זיך אַריין יעקב גאַרדין מיט אַלע זיינע כוחות אין אַט־דעם נייעם לעבן פון די יידישע מאַסן. ער הויבט אָן שווער אַרבעטן זיך איבערצובויען אויף אַ שרייבער אין יידיש. מעגלעך, אָז ער איז דערצו דערמוטיקט געוואָרן פון דעם רעדאַקטאָר פון דער סאַציאַל־דעמאָקראַטישער „אַרבייטער צייטונג“, פיליפ קראַנק, וועלכער האָט מיט אַ זעקס־זיבן יאָר פריער (זייענדיק אַ רוסישער שריפטשטעלער, וועמעס

שפראך איז געווען רוסיש) אָנגעהויבן מיטאַרבעטן אין אַ ייִדישער צייַטונג (אין ווינטשעווסקיס „דער פּוילישער אידעל“). ס'קאָן זיין, אַז קראַנץ האָט אים אויך פּאַרגעשלאָגן די ערשטע טעמע, אַ בריוו פּון רוסלאַנד, וואָס איז ענלעך צו דער טעמע, מיט וועלכער קראַנץ אַליין האָט אָנגעהויבן שרייבן אין ייִדיש.

יעקב גאַרדינס ערשטע זשורנאַליסטישע אַרבעט אין ייִדיש איז געווען וועגן דעם דריי־טאָגיקן פּאַגראַם אין יעליסאַוועטגראַד אין אַפּריל, 1881 — כלומרשט אַן אויסצוג פּון אַ בריוו, אונטער־געשריבן „יעקב בן מיכל“ (אַרבייטער צייטונג) פּון 21טן אויגוסט, 1891). צוויי וואָכן שפּעטער, דעם 4טן סעפטעמבער, דער־שניינט שוין דאָרט אונטער גאַרדינס פּולן נאָמען דאָס בילד „די אַבלאַווע“ — אויס דעם ייִדישן לעבן אין רוסלאַנד. דאָס איז אַ רעאַליסטישע שילדערונג פּון אַ פּאַליציאָרישן איבערפּאַל אויף אַ הויז אין קיעוו, אויסצוגעפּינען, באַשטראַפּן און אַרויסשיקן פּון דאָרטן די יידן, וואָס האָבן אונטערן צאַרישן רעזשים ניט געהאַט קיין רעכט צו וואוינען אין קיעוו.

גרויס אויפזען האָט געמאַכט אַ וואָך שפּעטער, דעם 11טן סעפטעמבער, גאַרדינס הומאַריסטישע דערציילונג „פּאַנטאַלע פּאלגע פּאַרן בית דין של מעלה“, וואָס האָט מעגלעך באַווירקט פּרצן צו שרייבן זיין „באַנציע שווייג“. יעקב גאַרדין שילדערט דאָרטן, ווי אַזוי אַן אַרעמער ייִדישער שניידער איז געווען גרייט נאָך זיין טויט צו גיין אין גיהנום. ער האָט געהאַלטן, אַז דאָס קומט אים פּאַר ניט אָפּהיטן גענוג ייִדישקייט. אויסהערנדיק אָבער זיין ביי־טער לעבן, זיין אויסגעזויגט־ווערן פּון די באַלעבאַטים און זיינע שווערע ליידן, באַשליסט דער בית־דין של מעלה, אַז פּאַנטאַלע פּאלגע (דער שניידער) איז שוין אָפּגעקומען אַ שוידערלעכן גיהנום אויף דער ערד און דאָרף איצט גיין גלייך אין גן־עדן אַריין.

אונטער דער דאָזיקער דערציילונג איז געווען אַן אָנמערקונג, אַז מאַגולעסקאַ, דעמאָלט דער באַדייטנדיקסטער קאַמיקער פּון דער ייִדישער בינע, האָט באַאַרבעט די גאַנצע דערציילונג און וועט מיט אַ טייל דערפּון אויפטרעטן דעם 14טן סעפטעמבער אויף דעם בער־נעפיס פּון דעם געפּלאַנטן זשורנאַל „צוקונפּט“ (אָנגעהויבן דער־שניינען 1892, אונטער דער רעדאַקציע פּון פּיליפּ קראַנץ). שפּע־טער אָבער איז געווען אָנאַסירט, אַז די דאָזיקע דערציילונג איז געוואָרן „באַאַרבעט פּאַר דער בינע פּון אַרטיסט מאַרקס“. רודאָלף

מארקס איז מיט דעם אויפגעטראָטן צום ערשטן מאל דעם 26טן נאוועמבער 1891, ביי דער „בענעפיט־פארשטעלונג“ פאר דער „ארבייטער צייטונג“. ער פלעגט נאָכדעם פארשפילן דעם דאָזיקן מאַנאָלאָג ביי פארשידענע אנדערע אונטערנעמונגען פון דער יידי־שער אַרבעטער־באוועגונג, בפרט אויף די זונטיק־קאָנצערטן אין ניו־יאָרק און סביבה.

אַ גרעסערע אַרבעט גארדינס, „ווי אַזוי איך האָב געכאַפט דעם [דאָס] גליק פאַרן עק“ — אַ סיפור המעשה פון אַ רוסישן יידן, איז געגאַנגען אין זעקס נומערן „ארבייטער צייטונג“ (פון 9טן אָקטאָבער ביזן 13טן נאוועמבער 1891). דאָרט האָט גארדין גע־שילדערט אויף אַ הומאַריסטישן אופן זיין רייע קיין אַמעריקע, זיינע אילוזיעס פון די אַמעריקאַנער גליקן און ווי אַזוי זיי ווערן איינע נאָך די אַנדערע צערוונען.

2

קוים אָפגעווען פיר חדשים אין נייעם לאַנד, הויבט אָן גארדין צו שרייבן אויך בילדער פונעם יידישן לעבן אין אַמעריקע: „אַ שווערע וואָך“ („ארבייטער צייטונג“ פון 4טן דעצעמבער), אַן עפֿי־זאָד פון דער אַמעריקאַנער יידישער אַרבעטער־באוועגונג, און „די נסיונות פון יוקל קאַזיראַק אָדער [פון] דער אַנטוויקלונג [פון] דער ציוויליזאַציאָן, אַ הומאַריסטישע דערציילונג, וואָס ווייזט, אַז גארדין האָט זיך שוין מער־ווייניקער באַקענט מיט דעם פיל־פאַרביקן לעבן פון די פאַרשידנאַרטיקע יידישע שיכטן אינעם נייעם לאַנד. הויפטזעכלעך אָבער שרייבט יעקב גארדין, אין זיין ערשטן האַלב־יאָר אין אַמעריקע, פונעם לעבן אין דער אַלטער היים, וואָס איז אים מער באַקאַנט. ער פאַרענדיקט דאָס יאָר 1891 מיט אַ גרעסער ווערק: „די [דאָס] צעבראַכענע האַרץ“ — אַ ראַמאַן פון דעם יידישן לעבן אין רוסלאַנד, וואָס איז דערשינען אין פאַר־זעצונגען אין „די אַרבייטער צייטונג“.

זיין אָפטער שרייבן אין דער „אַרבייטער צייטונג“ האָט אָבער גארדינען ווייניק געהאַלפן אויסצוהאַלטן זיין גרויס הויגעזינד. אין יענע יאָרן האָבן בכלל די יידישע צייטונגען אין אַמעריקע ווייניק, אָדער גארניט געצאָלט זייערע דרויסנדיקע מיטאַרבעטער. נאָך קלענער זיינען, נאַטירלעך, געווען די צאָלונגען צו שרייבער אין

דער ארעמער סאציאליסטישער „ארבייטער צייטונג“, וואו גארדין האט מיטגעארבעט. ער האט דעריבער, אויף דער עצה פון פיליפ קראנץ, דעם רעדאקטאר פון דער „ארבייטער צייטונג“, זיך דער-נענטערט צו דער יידישער בינע, ווי א דראמען-שרייבער. א גע-וויסע צייט נעמט ער זיך אויך אונטער צו שפילן אויף דער בינע אין זייער א פיעסע (דעם „פריסטאוו“ אין „דער פאגראם אין רוס-לאנד“). דאך איז זיין מאטעריעלע לאגע נאך א היפשע צייט גע-ווען זייער א שווערע. דעם 22טן יאנואר 1892 האט ער אפ-געדרוקט אין דער „ארבייטער צייטונג“ אן „עפנטלעכע באדאנקונג“ צו די גענאסן פאר דעם בענעפיס, וואס זיי האבן פאר אים דורכ-געפירט. ער זוכט אויך צו פארגרעסערן זיין איינקונפט דורך שרייבן רוסיש, און ווערט רעדאקטאר פון א רוסישער וועכנטלע-כער צייטונג „רוסקיא נאואסטי“ (רוסישע נייעס — פון איר „צווייטן יארגאנג“, וואס האט אנגעהויבן דערשיינען דעם ערשטן יאנואר 1893).

די „רוסקיא נאואסטי“ האט זיך אנאנסירט, ווי „די איינציקע רוסישע וועכנטלעכע צייטונג אין דער מדינה“. איר ערשטער ארויסגעבער, און א געוויסע צייט אויך מיטרעדאקטאר, איז געווען געארג מ. פרייס, דער פארפאסער פון א בראשור איבער אמעריקע, וואס איז אנהויב די 90קער יארן געווען פארשפרייט (אין א יידישער איבערזעצונג) אויך אין מזרח-איראפע. א צוויי חדשים שפעטער איז די „רוסקיא נאואסטי“ איבערגעגאנגען צום טרויעריק-בארימטן פארלעגער א. מ. עוואלענקא, דער גרינדער פון דעם פארלאג „אינ-טערנאציאנאלע ביבליאטעק“, וואס האט ארויסגעגעבן ווערק פון ראזענפעלד, יהואש, פריץ, גארדין א. א. די צייטונג איז ארויס יעדן זונטיק און געקאסט דריי סענט. לעצטער אדרעס פון דער רע-דאקציע און דער פארוואלטונג איז געווען: 204 איסט בראדוויי.

יעקב גארדין האט כמעט אליין אויסגעפילט די גאנצע צייטונג. אחוץ זיין אייגענעם נאמען, האט ער באנוצט ארום א טויז פסעוודא-נימען: גארדענקע (פארן אפטייל „פאר דער וואך“), יאן (פאר נאטיצן וועגן קונסט), יאנקל מיכעלעוויטש, מיכאילאוו און אנדערע. ער האט געשריבן ארטיקלען, נאטיצן, פעלעטאנען, סקיצן, עטיוודן, סילוועסן, א. דגל, א לענגערע ארבעט מיט אן איבערשריפט אין ענגליש „With Tolstoy in the Russian Famine“ („מיט טאלסטאיען אינעם רוסישן הונגער“), און אן איבערזעצונג פון ערנסט רענאנס

„די געשיכטע פונעם יידישן פאלק“. די אנדערע צופעליקע מיט-
 ארבעטער אין דער צייטונג זיינען געווען: גודיס (איין מאל), פ.
 [פעליקס] וואלכאווסקי (מעגלעך אן איבערדרוק) און מאַריע האַל-
 פערין (צוויי סקיצן). לויט אַן אַנאָנס אין דער צייטונג, איז צו
 אירער אַן אונטערנעמונג אינעם טאליא-טעאַטער אויפגעפירט גע-
 וואָרן גאַרדינס פיעסע „דער פאַגראַם“ [דער פאַגראַם אין רוס-
 לאַנד]. גאַרדין האָט אויך פאַרגעלייענט זיינע אַ הומאַריסטישע
 דערציילונג. (אַנדערע קרעפטן ביי דער אונטערנעמונג זיינען געווען:
 אַן אוקראַינישער כאָר, אַ פידלשפילער, דער רוסישער אַרכיטעקט
 סטאַלעשינקאָוו מיט אַ דעקלאַמאַציע, און צוויי רעדנער: דר. אינ-
 גערמאַן און דעבאגאדיא מאַרקייעוויטש). דערביי איז געווען באַ-
 מערקט, אַז די פונעם פובליקום, וואָס ווילן „אַרויסזאָגן זייערע
 סימפּאַטיעס, קאָנען זיי עס צו וויסן געבן דורך בריוו“.

אין איינעם פון די לעצטע נומערן פון דער צייטונג איז גע-
 ווען אַן אפיל פון אַ רב (ד. פרייס), צו עפענען אין אַלע טיילן שטאַט
 קיכן פאַר דער אַרעמשאַפט, וואו מ'גיט אַרויס „פראַסטע, אָבער גע-
 זונטע שפּיז“ צו אַלעמען, „אַן אונטערשיד פון דעליגיע און נאַציע“.
 דער 37טער נומער (דעם 3טן סעפטעמבער 1893) פון גאַר-
 דינס „רוסקיא נאַוואַסט“ איז געווען דער לעצטער. אין דער רע-
 דאַקציאָנעלער דערקלערונג וועגן איר אונטערגאַנג האָט יעקב
 גאַרדין ניט געוואָלט צוגעבן, אַז דאָס איז מחמת דעם, וואָס אירע
 געשעפטן גייען שלעכט, „ווייל זי איז דאָך ניט געגרינדעט געוואָרן
 צוליב געשעפטן“... דאָך קלינגען דאָרט זיינע ווערטער עלעגיש.
 די דערקלערונג (קאָפּירט פאַר מיר פון דעם נאַוועליסט חיים פעט)
 ליענט זיך טיילווייז אַזוי:

„ווען אייגענע און נאַענטע גיבן צו וויסן דעם עולם וועגן דעם
 טויט פון זייערן אַ ליבן מענטשן, הויבן זיי אַן מיט די ווערטער:
 'מיט טיפן טרויער גיבן מיר אייך צו וויסן'... אָבער דאָסמאַל איז
 אויסגעפאַלן אויף אונדזער גורל אייך צו דערציילן וועגן דעם טויט
 פון אונדזער ליבסטן קינד, פון אונדזער צייטונג. [כמעט] ניין
 מאַנאַטן האָט אונדזער קינד געלעבט, זיך ראַנגלענדיק מיטן טויט,
 דערמוטיגנדיק אונדז מיט גוטע האַפּענונגען. איצט איז עס גע-
 צוואונגען געווען זיך אַריבערצוקלייבן אין יענער פאַרבאַרגענער
 וועלט“...“

מיט דעם אונטערגאַנג פון דער „רוסקיא נאַוואַסט“ האָט גאַר-

דין קענטיק אויפגעגעבן יעדע האַפענונג אויף זיין רוסישער שריפט־
 שטעלעריי אין אַמעריקע. די איינגעוואַנדערטע יידישע מאַסן פון
 רוסלאַנד האָבן מיט ווייניק אויסנאַמען, גערעדט און געלייענט אין
 יידיש. ווער ס'האַט זיי געוואַלט באַווירקן, לערנען און אויפקלערן,
 האָט עס געמוזט טאָן אין זייער מאַמע־לשון. און יעקב גאַרדין גיט
 אַפּ פון דעמאָלט־אָן זיין גאַנצע ענערגיע צו שרייבן און רעדן צו
 די יידישע מאַסן אין זייער אייגענער שפּראַך.*

(* אין בורגיס „געשיכטע פון דער יידישער אַרבעטער באַוועגונג“ (ניו־
 יאָרק, 1915, זייט 321), ווערט דערציילט, אַז אין 1891, ס'מיינט נאָענט נאָך
 זיין אָנקום אין אַמעריקע, האָט יעקב גאַרדין, צוזאַמען מיט יצחק אייזיק
 הורוויטש, אַרויסגעגעבן אַ צייטונג מיטן נאָמען „פּראָגרעס“. ס'ווערן אָבער
 ניט אָנגעגעבן קיין גענויע דאַטעס, ווען און ווי לאַנג אָט־די צייטונג איז דער־
 שיען. ס'ווערט אויך גאַרנישט געזאָגט וועגן איר אינהאַלט. ניט געקוקט
 אויף אַלע באַמאָונגען, איז מיר ביז איצט ניט געלונגען אויסצוגעפינען אַזאַ
 צייטונג, אָדער אַ באַשרייבונג וועגן איר.

יעקב גארדינס אנהויב אלס דראמאטורג

אין רוסלאנד האט יעקב גארדין ווייניק געוואוסט פון יידיש טעאטער. מעגלעך, אז ער האט אמאל געהערט וועגן גאלדפאדען, לערנער און שמ"ר, וועלכע האבן געפירט אייגענע יידישע טעאטערס. ס'קאן אויך זיין, אז ס'האט צו אים ווען דער גרייכט א קלאנג פון א יידישער פיעסע, אדער א טעאטער-קופ-לעט (אין אפריל, 1881*) האט א יידישע טרופע, צו וועלכער ס'האט אויך געהערט יעקב פ. אדלער, געשפילט "שמענדריק" אין יעלי-סאוועטגראד, וואו גארדין איז דעמאלט געווען טעטיק מיט זיין "גייסטלעך-ביבלישער ברודערשאפט". קיין נאענטע באקאנטשאפט מיטן יידישן טעאטער האט אבער גארדין נישט געהאט. די יידישע בינע אין אמעריקע איז פאר אים געווען א נייע דערשיינונג.

זיין ערשטער באזוך אינעם אמעריקאנער יידישן טעאטער האט גארדינען געבראכט ווייניק פרייד. ער דערציילט, אז אלץ, וואס ער האט דארט "געהערט און געזען", איז געווען "ווייט פונעם יידישן לעבן, גראב, אומעסטעטיש, פאלש, געמיין און פארדארבן". א פיל בעסערן איינדרוק האבן אויף אים געמאכט די יידישע אקט-יאָרן אויסערן טעאטער. "ביי אייניקע פון זיי" האט ער "געזען אויגן, דורך וועלכע עס האט זיך אַרויסגעזען דער פונק פון טא-לאַנט". אויף זייערע פנימער האט ער געזען דעם "אויסדרוק פון אינטעלעקט, געדאַנק".

וועגן דעם ערשטן איינדרוק, וואָס גארדין האט געמאכט אויף די יידישע אַקטיאָרן, דערציילט באַריס טאַמאַשעווסקי: אין אַ "גע-וויסן" קעלער, אַ קאַפּע, וואו אַקטיאָרן פּלעגן נאָכן שפּילן "טרינקען

(* ווייטאויס, אין דער ערשטער העלפט פון חודש, איידער ס'ברעכט-אויס דער פאָגראַם פון 15טן—17טן אַפּריל.

טיי און פארבייסן מיט דומע וויצן, זיינען געזעסן די שפילער פון יאָזעף לאַטיינערס אַ „ליטעראַרישער“ דראַמע („גלות רוסלאַנד“ — „פּול נאַרישקייטן און עפעקטן, וואָס קאָנען געפּעלן קליינע קינדער“). מיטאַמאַל קומט אַרײַן „אַ שײַנער ייד מיט אַ גרויסע [ר] שײַנע [ר] באַרד, מיט אים אַ צוויי ייִדישע אַקטיאָרן פּון דער אַנדער [ער] פּאַרטיע [אַדלערס טרופּע], זעצן זיך בײַ אַ טישל, באַשטעלן טײַ. דער שײַנער ייד „קוקט אויף זײ מיט זײַנע גרויסע, שוואַרצע אויגן. ער נעמט זײ דורך. ער ציט אויף זיך אַ געוואַלטיקן רעספּעקט.“ מ'שטעלט זײ פּאַר: „הער יאַקאָו גאַרדין און הער...“

— אַרטיסטן? — פּרעגט גאַרדין — ייִדישע אַרטיסטן... פּרייט מיך.

די אַקטיאָרן דערוויסן זיך, אַז דאָס איז „אַ נײַער שרײַבער פּון רוסלאַנד.“ לאַטיינער באַמערקט מיט אַ שמײכל: „אַ באַרד האָט ער אַ שײַנע.“ קײנער פּון זײ האָט זיך אָבער דעמאָלט נײַט פּאַר געשטעלט, אַז אַט־דער „נײַער שרײַבער“ וועט באַלד אָנהויבן שרײַבן פּאַר דעם ייִדישן טעאַטער און ווערן זײַן רעפּאַרמאַטאָר.

* * *

ווי שוין דערמאָנט, האָט פּיליפּ קראָנץ געזוכט צו דערנענטערן גאַרדינען צו דער ייִדישער בינע צוליב מאַטעריעלע מאַטיוון. ער האָט אים דעריבער באַקענט מיט אַדלערן און מאַגולעסקאַן. קראָנץ האָט, אָפּנים, זײ דערציילט, אַדער פּאַרגעלייענט פּונעם מאַנוסקריפּט גאַרדינס נאָך נײַט־געדרוקטע הומאַריסטישע דערציילונג „פּאַנטאַלע פּאַלגע פּאַרן בית־דין של מעלה“; און מאַגולעסקאַ, אַ באַגײסטער־טער, האָט דעמאָלט פּאַרגעשלאָגן זי צו באַאַרבעטן און פּאַרטראַגן אויף דער בינע. יעקב אַדלער, אַן אַדעסער רוסיש־רעדער, האָט, ווי די גאַנצע ייִדישע רוסיש־רעדנדיקע געזעלשאַפטלעכקייט אין נײַ־יאָרק, געהאַט גרויס רעספּעקט פּאַרן פּולקאַמענעם רוסישן אינ־טעליגענט „יאַקאָו מיכאַילאָוויטש“. אַדלער איז דעריבער אויך געווען דער ערשטער אַנצובאַטן גאַרדינען צו שרײַבן אַ פּיעסע פּאַר דער ייִדישער בינע.

לויט ווי אַדלער דערציילט, האָט ער זיך דעמאָלט געטראַפּן מיט גאַרדינען אין „אַ וויין־קעלער אויף דער איסט־סייד, וואו די דעמאָלטיקע גאַנצע ייִדישע אינטעליגענץ פּלעגט קומען.“ ער האָט זיך גענויטיקט אין אַ פּיעסע און אַ פּרעג געטאָן גאַרדינען, צי ער

וואלט פאר אים „אנגעשריבן“ א פיעסע. געמיינט האט אבער אד-
לער, אז דער חשובער רוסישער שרייבער זאל פאר אים פון א
דייטשישער דראמע „מאכן“ א יידישע פיעסע... אדלער האט אים
דערביי טאקע דערלאנגט א דייטשישע דראמע. גארדין האט מיט
„א פיינעם זשעסט“ צוריקגעקערט אדלערן דאס דייטשישע ביכל און
געענטפערט:

— ניין, אויב שרייבן א פיעסע, וועל איך שרייבן א יידישע
פיעסע, ניט קיין דייטשישע פיעסע מיט יידישע נעמען.
גארדין האט דעמאלט געהאט ביי זיך א רוסישע צייטונג, אין
וועלכער ער האט געלייענט „א געשיכטע פון איינעם, וואס מען
האט פארשיקט קיין סיביר. ער איז פון דארט אנטלאפן און מ'האט
אים צוריקגעקערט“. זאגט גארדין צו אדלערן: „אט-דא האט איר
א סוזשעט פאר א פיעסע“. און „אזוי איז געבוירן געווארן די פיעסע
'סיביריא', פאר וועלכער גארדין האט באקומען 100 דאלאר“ (ציי-
טירט לויט זילבערצווייג-מעסטלס „לעקסיקאן פון יידישן טע-
אטער“).

„סיביריא“ (א לעבנסבילד אין פיר אקטן מיט א פראלאג)
איז צום ערשטן מאל אויפגעפירט געווארן פרייטיק, דעם ערשטן
(לויטן „לעקסיקאן“ — דעם דרייצנטן) נאוועמבער, 1891, מיט
פאלגנדיקע שוישפילער: יעקב אדלער, סערע אדלער, לעאן בלאנק,
צעזאר גרינבערג, זיגמונד מאגולעסקא, פאולינע עדעלשטיין, דייע
פיינמאן, זיגמונד פיינמאן און דוד קעסלער. איר אינהאלט איז גע-
ווען אזוי: דער יונגער רובין קאן ווערט פאר עפעס א זינד פאר-
שיקט קיין סיביר. ער אנטלויפט פון וועג, באזעצט זיך מיט זיין
ווייב און קינדער אין א פרעמדער שטאט אונטערן נאמען ראזענ-
קראנץ. ס'גליקט אים אפ און ער „עלטערט זיך אין כבוד“. זיין
קאנקורענט, בערל טאראטוטיע, געפינט אויס זיין פארגאנגענהייט
און מסרט אים.

ב. גארין, דער היסטאריקער פונעם יידישן טעאטער, דער-
קלערט, אז „סיביריא“ איז געשריבן אינעם גייסט פון השכלה (די
פרומע יידן ווערן דא פארשפאט און די היינטוועלטליקע ווערן ארויס-
געשטעלט אין א פיינעם ליכט). זי צייכנט זיך אויס „מיט אונ-
אינפאבליקייט, וואס מ'האט ניט געזען אויף דער יידישער בינע, זינט
יידישער טעאטער איז פארבאטן געווארן אין רוסלאנד. דער סו-
זשעט איז ניט קיין פארפלאגטערטער“, ווי די אנדערע פיעסן אינעם

דעמאלטיקן יידישן טעאטער. "יעדער שפעטערדיקער אקט איז שטייף פארבונדן מיט דעם פריערדיקן און יעדע הפקרות פון א מחבר, צי פון א שוישפילער, איז אפגעשאפט... אין טעאטער דער הערט מען ווידער ריינעם מאמע-לשון... ניט קיין דייטשמעריש, נאר אמתן יידישן יידיש". דאך, ניט געקוקט אויף די און אנדערע מעלות פון גארדינס ערשטער פיעסע (איר "אריינגעבן לעבן אינעם קאמישן עלעמענט"; איר "אויפבויען א סיטואציע, וואס זאל פאקן דעם צושויער"), האט "סיביריא" ניט געמאכט "קיין גרויסן רושם" אויף דעם "געוויינלעכן טעאטער-באזוכער". דערפאר אבער האט זי געבראכט אין טעאטער "אזעלכע מענטשן, וואס מ'האט דארטן פריער ניט געזען, דאס פובליקום האט באקומען א צופארבונג פון דער אינטעליגענץ און דער קרייז פון די טעאטער-באזוכער איז באדייטנד פארגרעסערט געווארן". די אינטעליגענטן האבן געזען מיט זייערע אייגענע אויגן "ווי דער נעכטיקער באלאגאן ווערט פאר-וואנדלט אין א טעאטער און ווי די נעכטיקע קאמעדיאנטשיקעס ווייזן אלע סימנים פון אמתע קינסטלער" ("די געשיכטע פון יידישן טע-אטער", ניו-יארק, 1918, צווייטער באנד, זייטן 113-116).

דער ראדיקאלער עלעמענט האט אויפגענומען מיט באגייס-טערונג די נייעס, אז דאס "יוניאן טעאטער" פירט אויף גארדינס א פיעסע. דער קאמיטעט צו העלפן דעם אנארכיסטישן קראנקן דיכ-טער דוד עדעלשטאט, וועלכער איז ארום יענער צייט אפגעפארן קיין קאלאראדא צוליב זיין לונגן-פעלער, האט אויסגעוויילט "סי-ביריא" פארן "בענעפיט פאר דעם ארבייטער-פאעט" (דעם 16טן נאוועמבער). די סאציאליסטישע "ארבייטער-צייטונג" האט אפגע-געבן צוויי נומערן פאר אן "איבערזיכט" איבער "סיביריא". איר רעצענזענט, אב. קאהאן, האט דארט דערקלערט, אז גארדינס ערשטע פיעסע, ניט געקוקט אויף געוויסע פעלערן, "געהערט צו די [דער] ווארע [אמתער] ליטעראטור" ("ארבייטער-צייטונג", 20טן נאוועמבער, 1891).

* * *

ניט לייכט איז אנגעקומען גארדינען צו פארוואנדלען די "נעכ-טיקע קאמעדיאנטשיקעס אין אמתע קינסטלער". לעאן בלאנק, א מיטשפילער אין גארדינס "סיביריא", האט דערציילט קאברניען, אז "כמעט אלע אקטיארן, אויסער אדלערן" האבן צושרט "געמאכט חזוק פון דער פיעסע, און מאגולעסקא האט גאר דערקלערט: אט-

דער ייד מיט דער שוואַרצער באַרד איז אַן אַנטיסעמיט!" (מחמת אין "סיביריא" שטייען זייט ביי זייט אַ פּרומער ייד, אַ מסור, און אַ "גוי", דער "סלעדאָואַטעל" [אויספאַרשונג-ריכטער], אַן ערלע-כער מאַן, — דעמאָלט אַן אומדערהערטע זאך אין אַ יידישן טע-אַטער). מאַגולעסקאַ איז אויך געווען אומצופרידן צוליב אַ פּער-זענלעכער סיבה: דער קאַמישער העלד פון "סיביריא", דער משרת שפּענדיק, איז גאַרנישט ענלעך געווען צו די קאַמישע ראַלן, וואָס ער איז געוואוינט געווען צו שפּילן אין די פּריערדיקע פּיעסן.

ניט געקוקט אויף גאַרדינס פאַרבאַט עפּעס צוצוגעבן צו זיין פּיעסע, האָט מאַגולעסקאַ דאָך אַריינגעשטעלט אַ טענצל און אַ קופּ-לעטל, וואָס ער האָט אַליין פאַרפּאַסט. גאַרדין האָט אים שטאַרק אויסגעזידלט דערפאַר. מאַגולעסקאַ האָט אים צוריק געזידלט, אַנ-גערופּן "אַנטיסעמיט", געטריבן פונעם טעאַטער-און דערקלערט, אַז אויב גאַרדין קומט אַהין אַריין, וועט ער (מאַגולעסקאַ) ניט שפּילן ("ערינערוגען פון אַ יידישן דראַמאַטורג", ניו-יאָרק, 1925, ערש-טער באַנד, זייט 120-122).

נאָך ערגער איז גאַרדינס ערשטע פּיעסע אויפגענומען געוואָרן פון דעם פּובליקום, וואָס האָט זיך דערצויגן אין דעם "נעכטיקן באלאגאן", אויף די קונץ-שטיק פון "קאַמעדיאַנטשיקעס". די ערשטע צוויי אַקטן פון גאַרדינס "סיביריא" זיינען, לויט בלאַנקו, ביי דער ערשטער פאַרשטעלונג "שרעקלעך דורכגעפאַלן". די באַזוכער האָבן "געהוקעט" און געבוקעט און געלאַכט פון דער פּיעסע און פון די אַקטיאָרן. ערשט נאַכדעם, ווי יעקב אַדלער האָט, אַ וויינענדיקער, אויסגעדריקט זיין בושה, וואָס זיי קאַנען ניט פאַרשטיין "אַזאַ מייסטערווערק פונעם באַרימטן רוסישן פּיסאַטעל [שרייבער] יעקב מיכאַילאָוויטש גאַרדין", איז דער עולם געוואָרן ערנסטער. אין דער סצענע, ווען אַדלער-ראָזענקראַנץ קומט צו בערל טאַראַטטיע זיך בעטן "ער זאָל רחמנות האָבן אויף אים און זאָל אים ניט מסרן", האָט אויסגעבראַכן אַ געוויין אין טעאַטער. נאָך מער גערירט איז דער עולם געוואָרן ביים שלום, בעת מען פאַרשיקט ראָזענקראַנצן צוריק אויף קאַטאַרגע און זיין משרת שפּענדיק געזעגנט זיך מיט אים. "ווען מאַגולעסקאַ-שפּענדיק האָט דאָן אַרויסגערעדט: 'כאַזיאַין [באַלעבאַס], מיר צעשיידן זיך, האָט ער אַליין זיך אַזוי צעוויינט, אַז ער האָט ווייטער ניט געקאַנט רעדן", און "פון צווישן עולם אינעם טעאַטער האָט זיך דערהערט אַ יאַמערן אויפן קול... דער

דאזיקער דערפאלג האט באוואויגן מאגולעסקאן איבערצובעטן גאר-דינען. און ווען גארדין איז געקומען אין טעאטער, האט דאס פובליקום, צוזאמען מיט די אקטיארן, אים געמאכט אן אַוואַציע (דארט, זייטן 122-124).

יעקב גארדין דערציילט וועגן דעם:

„די ערשטע צוויי פאַרשטעלונגען פון מיין ערשטער פיעסע האָבן איך ניט בייגעוואוינט, ווייל איך בין געווען קראַנק, נערוועז, באַ-ליידיקט, אומצופרידן. מיט מיין ערשט-געבוירענעם דראַמאַטישן קינד האָבן איך זיך באַקענט נאָר דאָן, ווען איך האָב דערהאַלטן אַ בריוו מיט אַן אַנטשולדיקונג פון די הערן אַדלער, מאַגולעסקאָ, קעס-לער און פּיינמאַן“ (ציטירט לויטן „לעקסיקאָן פון יידישן טע-אַטער“).

„סיביריאַ“ האָט שטאַרק אויפגערודערט די אַמעריקאַנער יידי-שע טעאַטער-וועלט. באַריס טאַמאַשעווסקי האָט שפּעטער געשיל-דערט די דעבאַטעס, וואָס האָבן זיך אָנגעהויבן אינעם „געוויסן“ קאַפּע, באַלד ווי ס'איז באַקאַנט געוואָרן, אַז דער „נייער ייד“ מיט דער באַרד“ האָט אָנגעשריבן אַ „ליטעראַרישע פיעסע“ און מ'גייט זי אויפפירן אויף דער אַכטער גאַס (אין „יוניאַן טעאַטער“). איי-ניקע האָבן זי פאַראויס מבטל געווען. אַנדערע האָבן געזאָגט, אַז „סיביריאַ“ האָט אַ „געוואַלד מיט טיפּן, כאַראַקטערע, סצענעס פון לעבן“; אַז „אַזעלכע לעבעדיקע יידישע בילדער“ זיינען „נאָך קיינ-מאַל אויף דער יידישער בינע ניט געווען“. טאַמאַשעווסקי האָט באַ-מערקט דערצו, אַז אַזעלכע ווערטער האָבן יידישע אַקטיאָרן נאָך קיינמאַל פריער ניט געהערט... די פאַפּולערע שונד-מייסטערס, לאַטיינער און הורוויטש, האָבן געשמייכלט. זיי האָבן געזאָגט, אַז „שיון אַ סך אַזעלכע חברה האָבן זיך געוואָרפן אויסצובעסערן די יידישע בינע מיט אמתע] [ר] ליטעראַטור און זיינען ערגעץ פאַר-וואָרפן געוואָרן און מען ווייסט גאַרניט, וואו זיי זיינען אַהינגע-קומען“...

אויפן ערשטן בליק האָט אויסגעזען, אַז הורוויטש און לאַטיי-נער זיינען געווען גערעכט. ביי דער ערשטער אויפפירונג פון „סי-ביריאַ“ איז זייער עולם, לויט טאַמאַשעווסקי, געשלאָפן אין טע-אַטער, געגענעצט, זיך צעגאַנגען, געשאַלטן, וויבער און קינדער האָבן געקוויטשעט און געשריגן: „מען האָט ביי זיי דאָס געלט אויסגענאַרט“... מ'גייט זיי „אַ פּלעי אַן סאַגנס, אַן טענץ, אַן אַ

מאָרש... אָן קעמלען, פּערד, עלעפּאַנטן; אָן עלעקטריק, אָן זיי־
דענע זאַקן"...

טאַמאַשעווסקי האָט געהאַלטן, אָן אויך די אַקטיאָרן פּון יוניאָן
טעאַטער האָבן "ניט געוואוסט, ניט געפילט און ניט פאַרשטאַנען"
וואָס זיי האָבן געשפּילט. זיי האָבן נעבעך "זיך געמוטשעט, גע־
קוויטשעט און געריסן מיט פאַרשידענע קולות פּון די היסטאָרישע
אַפּערעס".

דאָס איז, נאַטירלעך, איבערטריבן, — ווייניקסטנס בנוגע אד־
דערן און מאָגלעסקאַן (לויט בלאַנקס עדות). נאָר טאַמאַשעווסקי
האָט קענטיק איבערגעטריבן מיט דער כּוונה צו באַווייזן, אָן ניט
דורך אַדלערס אָן אויפּפירונג, נאָר דורך זיינער, האָט זיך אָנגע־
הויבן גאַרדינס רעפּאַרמאַטאָרישע אַרבעט אינעם יידישן טעאַטער;
אָן ניט "סיביריא" האָט באַשטימט יעקב גאַרדינס ראָל, ווי אַ
דראַמאַטורג, נאָר זיין צווייטע פּיעסע, "דער פּאַגראָם", וואָס איז
אויפּגעפירט געוואָרן מיט דערפּאָלג פּון באַריס און בעסי טאַ־
מאַשעווסקי.

די ערשטע פיעסן

יעקב גארדין איז געקומען צו דער יידישער בינע מיט וויניקער דערפארונג, ווי צו דער יידישער ליטעראטור. כדי צו ווערן אַ בויער און שאַפער פון דער יידישער ליטעראַטור, האָט יעקב גאַרדין געדאַרפט בלויז דערלערנען די יידישע שפראַך. ס'האַט זיך באַלד געלאָזט פילן אין זיין שרייבן דער שריפטשטעלער, וואָס האָט געהאַט אַ פאַר צענדליק יאָר דערפאַר-רונג אַלס פעלעטאַניסט און דערציילער אין רוסיש. גאַרדינס באַקאַנטשאַפט מיטן רוסישן און אוקראַינישן טעאַטער איז געווען בלויז, ווי פון אַ קריטיקער, אָבער ניט, ווי פון אַ דראַמאַטורג. ער ווילט-אויס דעם דראַמאַטישן געביט ניט אַלס פאַכמאַן, און אויך ניט מיט דער כוונה צו רעפאַרמירן די יידישע בינע. ער קומט לכּתחילה צום יידישן טעאַטער מחמת נויט, כדי צו ציען פון אים חיונה פאַר זיין גרויסן נויטליידנדיקן הויזגעזינד. זיין פיינער ליטעראַרישער געשמאַק, זיין עטישע אינטעלעקטועלע פערזענלעכקייט און זיין פרינציפן און כאַראַקטער-פעסטקייט, ווירקן אָבער, אַז גאַר-דין זאָל געבן דער יידישער בינע אַ נייע ווענדונג.

די דריקנדיקע נויט צווינגט גאַרדינען צו שרייבן זינע ערשטע פיעסן אין גרויס איילעניש. ווען נויטיק, דערציילט בעסי טאַמאַ-שעווסקי, האָט גאַרדין „צוגעשטעלט אַ גאַנצע פיעסע“ — „אין צוויי מעת-לעת“. די אַקטיאָרן האָבן ביי אַזאַ געלעגנהייט „געמאַכט פראַבע אַקטיוויז“ און גאַרדין האָט זיי „אַלע וויילע אונטערגעשיקט פאַר-שריבענע פראַזע“ (ציטירט אינעם „לעקסיקאָן פון יידישן טעאַטער“).

דאָ איז גאַרדינס יעדע פיעסע, ווי טאַנדעט זי איז נישט געמאַכט, געבויט אויף געוויסע דראַמאַטישע כללים, מיט באַקאַנטשאַפט פון דער בינע און מיט אַן אויפריכטיקן שטרעבן צו באַלערן און אויפ-קלערן. יעקב גאַרדין איז דעריבער פון אָנהויב אַן געווען זייער

שטרענג קעגן יעדן צוגאב, וואס קאן פארבליקן און פארשונדעווען זיינע א פיעסע.

בעסי טאמאשעווסקי דערציילט, אז אין גארדינס צווייטער פיע- סע, "דער פאגראם", אין וועלכער זי האט מיטגעשפילט, האט דער אקטיאר פינקל געוואלט דורכאויס צוגעבן "א האפקע מיט א לידל". האט יעקב גארדין זיך גארניט גערעכנט מיט זיין שוידערלעכער מאטעריעלער לאגע, וואס די אויפפירונג פון דער פיעסע האט גע- זאלט אביסל פארלייכטערן. ער האט זיך אויפגעהויבן שטילערהייט, גענומען זיין מאנסקריפט אונטערן ארעם, געזאגט א גוטן טאג, און איז אוועק... מ'איז אים נאכגעלאפן און קוים מיט צרות ביי אים: עפעולט, אז ער זאל צוריקקומען. "מען האט געמוזט צוזאגן גאר- דינען, אז מען וועט טאן אלץ נאר ווי ער וועט הייסן. די פראבן זיינען געווען אונטער גארדינס אויפזיכט. ער האט קיין איין פראבע ניט פארפעלט. קליידער אפילו האט ער אליין באשטעלט" (דארט).

באריס טאמאשעווסקי דערציילט, אז גארדין האט אים צוגע- רעדט אויפצופירן אט-די פיעסע — "דער פאגראם אין רוסלאנד", ווייל זי האט פאסנדיקע ראָלן פאר אים און זיין פרוי (בעסי). ווען גארדין האט נאכדעם פאר די אקטיארן פארגעלייענט די פיעסע, זיינען א "צוויי-דריי" געווארן "פארכאפט". עטלעכע האבן זי איב- גאנצן ניט פארשטאנען. די "פאטריאטן" פון לאטיינער און הורוויץ זיינען דעמאנסטראטיוו אוועק אינמיטן פארלייענען. איין אקטיאר האט אויסגערויפן:

— מר. גארדין, אַזעלכע פיעסן קאנען אינטערעסירן רוסישע גוים, אבער נישט קיין אמעריקאנער יידן. דאָ, פארשטייט איר מיך, דאָרף מען רעדן דייטש. רוסישע ווערטער פארשטייט מען דאָ נישט.

יעקב גארדין האט געשמייכלט און גארנישט געענטפערט. די פיעסע איז דאך אָנגענומען געוואָרן. גארדין האט פאר איר געקראָגן 150 (לויט אַן אַנדערן נוסח — 65) דאָלאַר, און די טרופע האט אָנגעהויבן מאַכן פראַבע. די אקטיארן זיינען נישט געווען גע- וואוינט צו אזא שפראַך און אַווינע סיטואַציעס; איז זיי דאָס מאַכן פראַבע אָנגעקומען זייער שווער. דער רעזשיסאר איז געווען פאַר- צווייפלט. ער האט פאָרגעשלאָגן אויסצולאָזן דעם ערשטן אַקט, וועלכן ער האט דערקלערט פאַר אַ "טשעפּוכאַ", מחמת די פאַר- שידענע טעטיקייטן, וואָס קומען דאָרט פאַר אין איין-און-דערזעלבער

ציט: אויף דער בינע ווייזט זיך א באַלעבאַטיש יידיש הויז, שבת-צורנאַכטס, נאָך דער הַבְּדֵלָה. אין איין זייט פון גרויסן זאָל שפּילט די יונגוואָרג אין פּאַנטן. עטלעכע יוגנטלעכע אונטערהאַלטן זיך מיט גאַגאַלס אַ ווערק. אין אַ צווייטער זייט זיצן די עלטערן, יצחק און שרה העניע האַלפּערן, און פירן אונטער חשבונות פון דער וואָך. אַ פּריסטאַוו קומט אַרײַן. די באַלעבאַסטע איז אים מכבד מיט גע-פּילטע פּיש. אַ „שיקסע“ טאַנצט און לאַכט.

נאַטירלעך האָט יעקב גאַרדין ניט מסכים געווען אַרונטערצוו-נעמען דעם ערשטן אַקט. ער האָט זיך אָבער אונטערגענומען צו העלפּן רעזשיסירן די פּיעסע. ער איז באַשטאַנען, אַז דער פּריסטאַוו זאָל דורכאויס רעדן רוסיש. אָבער דער אַקטיאָר, שיינגאַלד, דער-קלערט, אַז ער קאַן שפּילן זײַן ראָל נאָר אין יידיש. נעמט זיך אונ-טער גאַרדין אַליין צו שפּילן דעם פּריסטאַוו.

אַ פּראַבלעם איז אויך געווען דאָס שפּילן די ראָל פון אַ רייכן אוקראינישן פּויער, וואָס רעדט „כאַבלאַצקי“ (מאלאַרוסיש). דער אַקטיאָר, וואָס איז געווען נישט געזונט און געזאַלט אויסלערנען די ראָל בײַ זיך אינדערהיים, האָט געגלויבט, אַז דער עיקר איז דער פּויער זאָל רעדן „גויאיש“. זײענדיק אַן אונגאַרישער ייד, האָט ער זיך דעריבער אינגוזערט די ווערטער פון זײַן ראָל אין אַ אונגאַר-שער איבערזעצונג... גאַרדין האָט עס נישט דערלויבט. ער האָט געבראַכט אַן עכטן מאלאַרוס, וואָס האָט „געשפּילט דעם כאַכאַל פּאַ כאַבלאַצקי, אַזוי ווי גאַרדין דעם פּריסטאַוו פּאַ רוסיק“.

* * *

צו דער ערשטער פּאַרשטעלונג פון „דער פּאַגראַם“ (דעם 18טן יאַנואַר 1892), אין רומעניע אָפּערע הויז, ווען גאַרדין האָט גע-דאַרפּט אויפּטרעטן אַלס אַקטיאָר, איז ער געווען (לויט באַריס טאַמאַשעווסקי) ניט וויניקער נערוועז, ווי די איבעריקע שווישפּילער. ער האָט זיך דערביי אַזוי אויסגעדריקט:

— איך ווייס נישט, ווער עס וועט היינט „פּראַוואַליען“ [דורכ-פּאַלן] — איך, דער פּריסטאַוו, אָדער זײַן דראַמע „דער פּאַגראַם“. ווען גאַרדין האָט זיך באַוויזן אויף דער בינע אין אַ ווייסן רוב-סישן פּריסטאַוו-מונדיר, ווייסע הויזן, הויכע שטייול, אַ ווייס היטל מיט אַ קאַקאַרדע און קאַזיראַק, און מיט זײַן גרויסער שוואַרצער באַרד, האָט ער אַרויסגערופן גרויסן רעספּעקט אַי בײַ די שווי-

שפילער, אי ביים עולם. מ'האט אים „זייער שטארק אפלאדירט“. נאכן דריטן אקט, דערציילט טאמאשעווסקי, איז דאס פובליקום „אויפגעשטאנען פון די שטולן, געפאכעט מיט די טיכלעך און גע- שריען בראווא און הורא! און ארויסגערופן גארדינען צענדליקער מאל 'פארן פארהאנג'“.

אינעם אנהויב פון גארדינס דערשיינען אויף דער בינע איז פארגעקומען א שטיקל סקאנדאל: „שרה העניע האלפערן טראגט צו דעם פריסטאו א שטיקל פיש מיט א שנאפס און זי ווינטשט אים חניפהדיק, אז ער זאל עסן געזונטערהייט. די ראל פון שרה העניע האט געשפילט בינע אבראמאזויטש. געוואוינט מיט דעם אלטן רעפערטואר, האט זי צוגעגעבן אפארט (זייטיק, פאר זיך): 'דערווארגן זאל ער ווערן! גארדין האט פארגעסן, אז ער שפילט איצט פאר אן עולם, האט מיטן קולאק א זעץ געטאן אין טיש און א געשריי געטאן: 'הערט אויף! דאס איז אין מאנוסקריפט ניטא!'“ (ב. גארין, „געשיכטע פון יידישן טעאטער“ צווייטער באנד, זייטן 118-119).

זיין פריסטאווראל האט גארדין געשפילט שטייענדיק מיט די פלייצעס צום פובליקום, דערציילט באריס טאמאשעווסקי. מ'האט אים עטלעכע מאל אויפמערקזאם געמאכט, אז דאס איז פעלערהאפט אויף א בינע, אבער גארדין האט עס יעדעס מאל פארגעסן. צודעצט האט גארדין וועגן דעם באמערקט:

— ווי עס זעט-אויס, וועל איך קיין אקטיאר קיינמאל ניט זיין...

ניט געקוקט אויף אט-דעם „פעלער“, איז „דער פאגראם“, לויט טאמאשעווסקי, געשפילט געווארן מיט דערפאלג ארום צען-צוועלף וואכן (יאנואר, פעברואר און מערץ, 1892), און „פון יענער נאכט, פון דער ערשטער פארשטעלונג פון דעם פאגראם, האט זיך די קאריערע פון יעקב גארדין אנגעפאנגען“. ער ווערט אנערקענט אין דער טעאטער-וועלט און ווערט אנגעשטעלט, ווי דער אפיציעלער „אויטאר“ פון דער אדלער-ליפצין-טרופע אין יוניאן-טעאטער. אלס אנגעשטעלטער „אויטאר“ פון א טעאטער, האט גארדין, אזוי ווי פריער לאטיינער און הורוויץ, „געדארפט שיטן פון ארבל“ פיעסן, ער שאפט אין יענער צייט אריגינעלע, באארבעטע און איבערגעזעצטע פיעסן פון א מינדערווערטיקער קוואליטעט. א טייל פון זיי ווערט קיינמאל מער ניט געשפילט און ווערט פארגעסן.

גארדין באארבעט דעמאלט אויך פיעסן פון גאלדפאדען, וועלכע ער פאסט-צו צו די נייע פאדערונגען פונעם יידישן טעאטער. אַט-די ערשטע גארדינשע פיעסן, אַרום פינף-זעקס אַ סעזאָן, האָבן פונדעסטוועגן — ניט געקוקט אויף אַלע זייערע חסרונות — אַ היפשן חלק אין דעם רעפארמירן דעם יידישן טעאטער, די שווי-שפילער און דאָס פובליקום. יעקב גארדין האָט ביסלעכווייז אויס-געלערנט די טעאטער-לייט צו רעספעקטירן די ווערטער פונעם דראַמאַטורג. ער האָט נישט געשווינט קיין אַקטיאָר אָדער אַקטריסע, וואָס האָט זיך דערלויבט צוצוגעבן אין אַ ראַל אָן אייגן וואָרט, ווי זיי זיינען עס געוואוינט געווען צו טאָן אין די פריערדיקע צייטן. איינמאָל, דערציילט ב. גאַרין, האָט זיגמונד פיינמאַן „קאַטע-גאַריש אַפגעזאָגט זיך צו פאַלגן, וואָס גאַרדין האָט פאַרלאַנגט, און דערקלערט, אַז ער וועט רעדן, וואָס ער וויל. גאַרדין איז דער-פון אַזוי אויפגעבראַכט געוואָרן, אַז ער האָט אים דערלאַנגט אַ פאַטש. ווידער אַמאָל איז ער [גאַרדין] געזעסן אין אַ לאַזשע, ווען מ'האַט געשפילט זיינע אַ פיעסע. מאַגולעסקאַ האָט דאָרט געשפילט אַ קאַמישע ראַל, און מיטן געוויינלעכן היתר פון אַ קאַמיקער האָט ער אַריינגעשטעלט אַן אייגענעם ווייז. גאַרדין האָט פון דער לאַזשע אויסגעזידלט אים אויפן קול" (דאָרט, זייט 119).

„דער יידישער קעניג ליר“ און אַנדערע פּיעסן

די ערשטע פּיעסע גאַרדינס, פון זיינע „לערן-יאָרן“, וואָס איז געבליבן אין רעפּערטואַר פונעם אַלוועלטלעכן יידישן טעאַטער, איז „דער יידישער קעניג ליר“, אויפגעפירט פון יעקב פ. אַדלער אַרום אַקטאַבער-נאַוועמבער, 1892. ב. גאַרין האָט פאַרויס-געזאַגט, אָ דו פּיעסע „וועט נאָך לאַנג, לאַנג רירן די הערצער פון די יידישע טעאַטער-באַזוכער“.

„ביז דעם 'יידישן קעניג ליר' — דערציילט ב. גאַרין — האָט מען געזאַגט אין טעאַטער-קרייזן, אָ גאַרדין שרייבט 'טרוקענע' שטיקער. די טרוקנקייט איז דערין, וואָס ער האָט נישט דערלויבט אַריינצוהאַקן [סתם אין דער וועלט אַריין] דוועטן, טערצעטן, קוואַר-טעטן און די געוויינלעכע האַפקעס פון דער סוברעטיין און דעם קאַמיקער“. אין גאַרדינס אַ פּיעסע האָבן די לידער געמוזט „מער אַדער ווייניקער אַריינפאַסן זיך אין דער האַנדלונג“. און כאַטש זיינע פּיעסן האָבן אַלע געזאַנג [אַזויפיל האָט גאַרדין געמוזט נאָכ-געבן], „איז דאָס נישט געווען גענוג פאַר די דירעקטאָרן, און זיי האָבן דערפאַר באַטראַכט זיינע פּיעסן אַלס טרוקענע, וועלכע קאָ-נען נישט געפּינען קיין חן ביי דער גרויסער מאַסע. אָבער דער גרויסער דערפאַלג פון דעם 'יידישן קעניג ליר' האָט באַשיינפער-דעך באַוויזן, אָ זייער באַגריף וועגן טרוקנקייט איז אַ פאַלשער און גאַרדינס פאַזיציע אין טעאַטער איז פון איצט אָן געוואָרן אַ שטאַרקערע“. (געשיכטע פון יידישן טעאַטער, צווייטער באַנד, זייטן 116-118).

דוד משהלעס, דער „יידישער קעניג ליר“, אַ פרומער נגיד און תקיף, האָט, אַזוי ווי שעקספּירס קעניג ליר, דריי טעכטער, — עטעלע, גיטעלע און טייבעלע. און אַזוי ווי יענער, האַלט דוד משהלעס בלויז פון די ערשטע צוויי, זיי זיינען די גאַטספּאַרכטיקע

פרויען פון אַזוינע חשובע מענער, ווי דער שאַרפער למדן אברהם חריף און דער הייסער פרומאַק משה חסיד. די מוזיקע אָבער איז אַן אויפגעקלערטע און האָט אַ געליבטן, אַ פריידענקערישן לערער. יאפע. ווען דוד משהלעס באַשליסט אַוועקצופאַרן אויף דער עלטער מיט זיין ווייב חנה־לאה קיין ארץ־ישראל, צעטיילט ער, אַזוי ווי שעקספירס קעניג ליר, זיין גאַנץ פאַרמעגן צווישן די צוויי על־טערע טעכטער. דער היינטוועלטיקער טייבעלען גיט ער נישט איר חלק ירושה. דער שטאַלצער נגיד, וואָס איז אין זיין סביבה געווען אַ גאַנצער מלך, קאָן זיך אָבער נישט איינלעבן אין ארץ־ישראל און קומט צוריק אַהיים. אָבער ערשט דאָ ווערט ער היימלאָז — ווידער אַזוי ווי דער שעקספירישער קעניג ליר. זיינע קינדער, וועלכע האָבן אים געירשנט ביים לעבן, באַהאַנדלען אים און זיין פרוי ווי פרעמדע בעטלער. די איינציקע, וועלכע ווייזט אַרויס מיטלייד און ליבע פאַר אים, איז די ניט־פרומע, אָבער גוטע טייבעלע.

די קעגנער האָבן גאַרדינען פאַרגעוואַרפן, אַז ער האָט די פיעסע „איבערגעניצעוועט“ פון שעקספירס דראַמע „קעניג ליר“. דאָס איז דורכאויס פאַלש. דער אויסערסט ערלעכער, אויפריכ־טיקער אידעאָליסט גאַרדין האָט בכיוון אַנגערופן זיין פיעסע מיטן נאָמען פון אַ שעקספירישער דראַמע, כדי דערמיט אונטערצושטרייכן, אַז ער האָט דעם סוזשעט גענומען ביים גרויסן מייסטער. די גאַנ־צע פיעסע איז אָבער זיין אייגענע שאַפונג.

די פריערדיקע יידישע פיעסן־שרייבער, דערציילט ב. גאַרין, פלעגן געוויינלעך „נעמען אַ פרעמדע פיעסע, אַרויסקוועטשן פון איר יעדן טראָפן זאַפט, איבערבייטן די גויאישע נעמען אויף יידי־שע, אַנקלעפן די מאַנסבילן בערד און פיאַותן און לאָזן זיי פאַראַ־דירן אויף דער בינע אַלס יידן“. יעקב גאַרדין אָבער האָט גענומען פון שעקספירן בלויז דעם „טרוקענעם סקעלעט“. די כאַראַקטערס, ווי אויך די האַנדלונגען האָט ער אַליין געשאַפן. „דער טרוקענער חריף [אברהם], דער פליאסקעדריגעדיקער חסיד [משה] זיינען אפשר נישט מער ווי שאַטנס, נאָר זיי זיינען שאַטנס פון אמתע יידן און אַרום זיי איז געשאַפן געוואָרן אַ יידישע אַטמאָספערע. מען זעט דאָ ריין־יידישע סצענעס, עס באַוועגן זיך יידישע גע־שטאַלטן און, צי גוט צי שלעכט, צי בעסער צי ערגער, טרעט גאַרדין אַרויס אַלס שעפער און ניט ווי אַ בעל־מלאכה.“ (דאָרט זייט 117).

„דער יידישער קעניג ליר“
(יעקב פ. אדלער — דוד משהלעס)

מאָרס ווינטשעווסקי האָט אָנגעוויזן, אַז יעקב גאַרדינס „ייד־שער קעניג ליר“, אַזוי ווי טורגעניעווס „סטעפּנאַי קאַראַל ליר“, האָט ניט מיט שעקספּירס דראַמע קיין שום געמיינשאַפּטלעכקייט: „גאַרדין האָט גענומען די אידייע פון שעקספּירס דראַמע, די אידייע און ניט מער. שעקספּיר אליין האָט גענומען נישט נאָר די אידייע, זאָנדערן [נאָר] די גאַנצע מעשה פון צוויי ענגלישע שרייבער: סער פּיליפּ סידנעי און האַלינשעד. היינע וויל האַבן, אַז שעקספּיר האָט קיינעם פון זיינע 'פּלאַטס' ניט דערפונדן... די בעסטע סצע־נע אין מאַליעריס 'דער גייצהאלז' [קאַרגער] איז נישט געווען זיינע און די מעשה מיט דריי רינגען אין לעסינגס 'נאַטאַן דער ווייזע' [נתן החכם] איז אַרויסגענומען פון באַקאַטשיאַ, פון וועלכן שעקספּיר פיר האָט איבעריגנס אויך גענומען דעם סוזשעט פון 'אַל איז וועל דעט ענדס וועל' [אַלץ איז גוט, וואָס ענדיקט זיך גוט]... די פּראַגע איז נישט פון וואָנען איר האָט עטוואָס גענומען, זאָנדערן, ווי איר האָט דאָס גענומענע באַאַרבעט“. (אין ווינטשעווסקיס אַ ניט־דאַטירטן אַרטיקל פון די ניינציקער יאָרן).

גאַרדין אליין האָט אויך גענומען דאָס וואָרט אין דער דע־באַטע וועגן שייכות פון זיין פּיעסע צו שעקספּיר. ער האָט גע־האַלטן אַ רעדע אין דעצעמבער, 1892, איבער דער טעמע: „וואָס שעקספּיר האָט צו טאָן מיט דעם יידישן קעניג ליר“. און אין זיינע דערינערונגען שרייבט גאַרדין:

„ווי אַזוי די שווישפּילער קאַנען האַבן אַ טעות אין אַ פּיעסע און ווי אַזוי דאָס פּאַלק פּאַרשטייט אַ פּיעסע, קאָן איר אייך דער־קלערן מיט אַ פּאַר אינטערעסאַנטע פּאַקטן: ווען איר האַב פּאַר־געלעזן דעם 'יידישן קעניג ליר', האָט איין שווישפּילער געזאָגט, אַז די פּיעסע וועט שטיין אויף דער אַפּישע פון פּרייטיק ביז שבת. דער צווייטער האָט געזאָגט, אַז ער האָט עס געזען אין דייטשישן וואָרט־און־וואָרט פון אַ שרייבער הער שעקספּיר. אַ יידישער ליר־טעראַט האָט געזאָגט, אַז עס איז אַנטנומען פון אַ מעשהלע פון טורגעניעווס 'שטיפּיניאַק'. דאָס פּאַלק אַמייסטן פּאַרשטייט גאַר־נישט וואָס פּאַראַ ראַל עס שפּילט דער אויטאָר. נאָך דער ערשטער פּאַרשטעלונג פון 'קעניג ליר' האַב איר געהערט, ווי אַן אַלטער ייד האָט געזאָגט: 'אַ גוטע שטיק, אַ מוסר פון לעבן.' איר דאַנק אייך — האַב איר געזאָגט מיט פּרייד. — וואָס איז מיט איר די שמוחה? — איר בין דער אויטאָר' — וואָס הייסט אויטאָר? —

איך האב עס געשריבן? — נאך וואס האט איר עס געדארפט איבערשרייבן? (ציטירט לויטן „לעקסיקאן פון יידישן טעאטער“). צוויי אורזאכן האבן גורם געווען דעם גרויסן דערפאלג פון „יידישן קעניג ליר“. ערשטנס, דאס אַרױספירן צום ערשטן מאל אויף דער יידישער בינע עכט־יידישע טיפן, וואס זיינען דעם יידישן עולם גוט באקאנט; אפילו דער סאַמע פשוטער עולם האט דער־שפירט אַט־די נייקייט און פרישקייט, וואס גאַרדין האט אַרױב־געבראַכט אין דעם יידישן טעאטער. צווייטנס, די אידייע פון דער פיעסע, די אומדאַנקבאַרקייט פון קינדער צו עלטערן, האט שטאַרק מיטגעריסן די יידישע טעאטער־באַזוכער. אַ סך יידישע טאַטע־מאַמע האבן אויף פאַרשידענע אופנים זיך געפילט געקרויודעט פון זייערע קינדער, פאַר וועלכע זיי האבן אַפּגעגעבן זייערע בעסטע כוחות... זייערע הערצער זיינען דעריבער טיף גערירט געוואָרן פון דעם אַלטן, בלינדן דוד משהלעס רוף: „העלפט דעם יידישן קעניג ליר!“ וויינענדיק אויף דוד משהלעס, האבן זיי באַוויינט זייערע אייגענע אַנטווישונגען.

צום דערפאלג פון „יידישן קעניג ליר“ האט מסתמא אויך מיטגעוואָרן גאַרדינס פשרה מיט דער פאַלקס־מאַראַל, וואס פאַ־דערט פון אַ פיעסע אַזאַ גוטן און גערעכטן סוף, ווי אין דער אַלט־יידישער דראַמע „איוב“. די פיעסע „דער יידישער קעניג ליר“ פאַרענדיקט זיך, אַזוי ווי דער ברייטער יידישער עולם ווינטשט: דער געקרויודעטער ווערט פאַרגיטיקט פאַר זיינע אומזיסטע ליידן, און די „פאַעטישע גערעכטיקייט“ פיערט איר נצחון.

„דער יידישער קעניג ליר“ איז דערשינען אין בוכפאַרם אין וואַרשע, ערשט אין 1907 (1908?). ליידער איז די פיעסע געדרוקט געוואָרן אַן גאַרדינס וויסן און נישט פון זיין מאַנוסקריפט. זי איז קענטיק די אַרבעט פון אַן אומוויסנדיקן סופלאַר און איז, נאָ־טירלעך, פול מיט גרייזן. דער „יידישער קעניג ליר“ איז איבער־געזעצט און געשפילט געוואָרן אין רוסיש און העברייאיש. זיין אינהאַלט איז אויך דערשינען אין ענגליש (ניו־יאָרק, 1905)*.

* * *

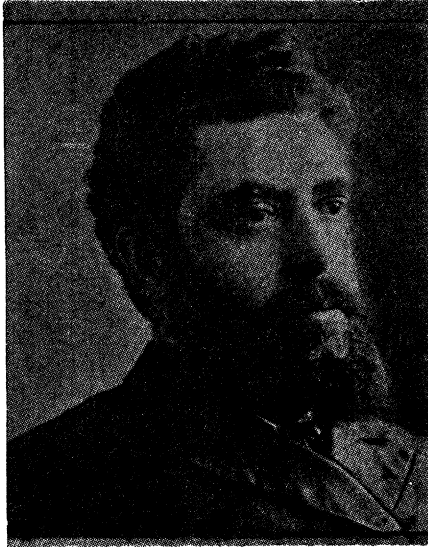
* לויט די שוישפילערין שרה קינדמאַן גיט־אָן, איז „דער יידישער קעניג ליר“ אויך געשפילט געוואָרן אויף ענגליש (איבערו. הערי טאַמאַשעווסקי) דורכן „יידישן טעאטער פּראַיעקט“ (אין 1936).

ווי שוין דערמאנט, איז יעקב גארדין אָנגעשטעלט געוואָרן אין אַדלערס יוניאָן טעאַטער אַלס אָפּיציעלער אויטאָר. זיין נאָמען איז געווען אָנגעגעבן אויפן טעאַטער, און ער האָט ווי די אויטאָרן פונעם שונד־טעאַטער, געדאַרפט צושטעלן אַלע נויטיקע פּיעסן. ניט אַלץ, וואָס גארדין האָט דעמאָלט געשריבן, איז איצט באַד־וואוסט. ער איז נאָך אויך נישט געווען זיכער ביי זיך מיט זיין דראַמאַטישן טאַלאַנט און מיט דער מעגלעכקייט אויפצופירן אַ בעסערע פּיעסע מיט די פאַראַנענע יידישע שוישפּילער און מיטן עקזיסטיבונדיקן יידישן פּובליקום. צו די פּיעסן פון יענער עפּאָכע געהערן „דער פּרנס חודש“, „דער רב הכולל“, „מחמד און די יידן אין אַראַביע“ (היסטאָרישע אָפּערע אין פינף [פיר ?] אַקטן און עלף סצע־נעס“ 1894). לויט ב. גאַרין, האָט גארדין אין יענער צייט אויך פאַר־פּאַסט זיין פּיעסע „דער גרויסער סאַציאַליסט“ פון דער סאַציאַליסטי־שער באַוועגונג אין רוסלאַנד (אויפגעפירט שפּעטער אונטערן נאָמען „צוויי וועלטן“). ער שאַפט אויך זיין ערשטע פּיעסע פונעם אַמע־ריקאַנער יידישן לעבן: „דער מאַרד אין מעדיסאָן עוועניו“. יעקב גארדין פאַראורטיילט דאָרט די וואולגאַרע אַמעריקאַניזירונג פון די הינטערשטעליקע יידישע מענער און פרויען, וואָס קאַנען ניט אונטערשיידן צווישן פרייהייט און הפּקרות. די דאָזיקע פּיעסע האָט אָבער קיין דערפאַלג ניט געהאַט. מעגלעך דערפאַר, ווייל גארדין האָט דעמאָלט נאָך צו ווייניק געקענט דאָס יידישע לעבן אינעם נייעם לאַנד. זיין אַמעריקאַנישע פּיעסע האָט דעריבער מער גע־לערנט, ווי געשילדערט און אַמוזירט.

אחוץ פיר־ און פינף־אַקטיקע פּיעסן, האָט גארדין דעמאָלט אויך געשאַפן אַ ריי איינאַקטערס. איינער פון זיי, „דער אָפּע־שטאַרבענער קינסטלער“, איז אויפגעפירט געוואָרן פון עליאַס ראַטשטיין צו זיין בענעפיס אין 1893. אַ צווייטער, „יאָקל, דער אָפּערן־מאַכער“ — צו גארדינס אַ בענעפיס־פאַרשטעלונג דעם דריטן מאי 1893, אין אדלערס ווינדואַר טעאַטער. ביידע זיינען אַריין אין בוך „יעקב גארדינס איינאַקטערס“, צוואַמענגעשטעלט פון דעם פאַרפאַסערס זון, אַלעקסאַנדער גארדין.

אין „דער אָפּגעשטאַרבענער קינסטלער“ שילדערט גארדין אַ סצענע אין אַ ניו־יאָרקער קאַפּע, צווישן אַן אַלטן געוועזענעם אַקט־יאָר פון דער יידישער בינע און אַן אַמעריקאַניזירטן פּוסטן פּראַנט, דזיאבליק. דער לעצטער מאַכט חוּזק פון דעם שכורלעכן אַרומ־

שלעפערישן קינסטלער, וואָס בעטלט, מיזאַל אים „טראַקטירן“ מיט „וויסקי“, וואָס „וואַרעמט די קישקע“. דזיאַבליק גיט אים אַ פאַר גלעזלעך בראַנפן און זאַגט צו אים: „העי, טרעמפ, דו קריגסט נאָך אַ סיגאַר אויך, ווען דו וועסט אונדז איינע שענע קאַמעדיע שפּילן, יו נאָ, אַ דראַמע מיט סאַנגס, דזשואיש סאַנגס, מיט אַ טענצל פון

יעקב גאַרדין

(אין 1894)

אַ יידישע [ר] טראַגעדיע, עטוואָס בורלעסקאַ, יו נאָ, און אויך צום וויינען, אַ סעי, זינג אונדז... האָו דו יו קאַל איט, ע... ע... יעס, באַבקעלעך, יו נאָ, הייסע באַבקעלעך, הייסע.“
דער שוורלעכער קינסטלער ענטפערט:

— עטוואָס בורלעסקאַ, פון אַ יידישער טראַגעדיע, באַבקעלעך, יו נאָ, אַלרייט, באַבקעלעך, יו נאָ, האַכגעשעצטעס פּובליקום אונדז גרויסע שעצער [פון] דער קונסט, באַבקעלעך! קריטיקער און מבינים, אַלרייט סער, באַבקעלעך, כאַ-כאַ, אַ דראַמע מיט סאַנגס, ווי איר ווינטשט, מיין הער, באַבקעלעך, יעס, אַלרייט (זינגט).

ניין... נישט דאָס, איך ליב עס נישט. (באַגייסטערט) שטעלט אייך פאַר, יהודית איז שוין פאַרגיפטעט, זי שטאַרבט. אוריאל אַקאַסטאַ שטייט נעבן איר אין פאַרצווייפלונג, דאָ קומט זיין נעבנבולער [קאַנקורענט אין ליבע], זיין פיינט, זיין פאַרהאַטער בן יוחאי.

דער קינסטלער שפילט דאָ אויס יענע רירנדיקע סצענע פון „אוריאל אַקאַסטאַ“. ער פאַלט צו דער ערד און וויינט.

דזיאבליק זאָגט מבינות, אַז דאָס איז פון שעקספירס אַ שפיל. ער געדענקט, זאָגט ער, אַז „עדווין בוט האָט עס געשפילט, יו נאַ! ער קומט פאַר, ווי אַן אַלטער דזשו און וויל ביי זיין געליבטער אויסשניידן אַ פונט האַרץ“.

טיפּ דערשיטערט טראַכט דעמאָלט דער קינסטלער אויפן קול: ער שילדערט זיין שיינעם נעכטן און זיין מיאוסן היינט, און זאָגט פאַראויס זיין סוף, אַז „ווען-עס-איז אין אַ קאַלטער ווינטערנאַכט“ וועט מען אים געפינען אַ פאַרפרוירענעם. נאַכדעם, ווי ער וויינט זיך אויס, קערט ער זיך אום צו זיין פריערדיקן טאַן: „כאַ-כאַ-כאַ! וואָס? איר ווילט איך זאל אייך אַמוזירן? אייך געפעלט באַבקעלעך? אַלרייט, הייסע באַבקעלעך, הייסע... (זינגט מיט אַן איראַנישן שמיכל און שטעקט יעדערן אונטערן נאַז זיין הוט, וואו מ'וואַרפט אים סענטן) הייסע באַבקעלעך, יידעלעך הייסע!“

דער דאָזיקער איינאַקטער איז דורכגעדרונגען מיט גאַרדינס גרענעצלאַזער ליבע צום אַרעמען קינסטלער. גאַרדין זוכט דאָרט צו באַווייזן, אַז אפילו אין זיין געפאַלנקייט שטייט דער געוועזענער אַרטיסט טורם-הויך איבער די דזיאבליקס און זיינס-גלייכן „שעצער [פון] דער קונסט באַבקעלעך“.

דער קאַמף קעגן שונד-טעאַטער

יַעֲקֹב גאַרְדִּין איז געווען דער ערשטער אַנצור־פירן אָן ענערגישן קאַמף קעגן דעם ייִדישן שונד־טעאַטער אין אַמעריקע.

ער איז געווען איבערצייגט, אַז אַ טייל ייִדישע אַקטיאָרן האָבן גענוג טאַלאַנט צו ווערן עכטע קינסטלער, ווען זיי זאָלן אויפ־טרעטן אין קינסטלערישע ווערק, אַנשטאַט אין שונד־פּיעסן. ער איז אויך געווען טיף איבערצייגט, אַז די ייִדישע בינע דאַרף און קאָן צוגלייך אַמוזירן און לערנען דעם ייִדישן עולם.

מיט אַט־דעם ציל פאַר זיינע אויגן האָט יעקב גאַרְדִּין אָנגע־שריבן זיין סאַטירישן איינאַקטער „יאָקל דער אַפּערן־מאַכער“, וואָס איז גלייכצייטיק אַ קריגס־דערקלערונג דעם שונד־טעאַטער און אַ רוף פאַר אַ בעסערער ייִדישער בינע. גאַרְדִּין לאַכט דאָרט אויס מיט גאליקן סאַרקאַזום די שונדיסטישע „היסטאָרישע אַפּערעס“ מיט זייערע פּאַיאָזישע שטיק און צוואַמענגעשטוקעוועטער, געלאַטכענ־טער מוזיק. ער טוט עס דורכן מויל פון דעם דירעקטאָר און דעם קאַמפּאָזיטאָר פון דעם שונד־טעאַטער. דער ערשטער דערקלערט:

„מען דאַרף היינט פאַרלעזן אַ נייע פּיעסע, היינט מאַכן פון דער פּיעסע אַ היסטאָרישע אַפּערע, היינט צופּאָסן צו דער אַפּערע אַ קנאַקנדיקן נאָמען, היינט מאַכן אַ רעפּעטיציאָן און היינטיקן שבת שוין אויפפירן זי אויף דער בינע מיט גלענצענדיקע סצענעריס [דעקאָראַציעס], איבערראַשנדע עפּעקטן, אַריענטאַליש געזאַנג, אַפֿ־ריקאַנער טענץ, אַראַבישע פּערד, היספּאַנישע שאָף, ייִדישע, עכט היסטאָרישע צייגן, טערקישע קאַסטיומען, כינעזישע שיך, רוסישע ביהיליסטן, איטאַליענישע מעלאָדיען, אינדיאַנישע מאַרשן, דייטשישע שווערדן... „אין ערשטן אַקט, — אַ גרויסער, דרייצן־גאַרְנדיקער טורעם, און אויפן דאָך זאָלן אומשולדיקע ענגלען [מלאַכים] טאַנצן

א קאנקאן... אין צווייטן אַקט זאלן פאַרקומען פליגן, וועלכע ברענגען דעם פרינץ אַ גערוס און אַ פוד באַקסער פון דער פרינ-צעסין. אין דריטן אַקט זאל פאַרקומען אַ געשטודירטער הונט, וועלכער שפילט שאַך מיטן קייסער. אין פערטן אַקט זאל פאַרקומען אַ יידישער צדיק, וועלכער מאַכט מופתים"...

דער קאַמפּאָזיטאָר רעוואָלטירט צוערשט קעגן אַזאַ מין „אַפּערע“. ער מוסרט־אויס דעם דירעקטאָר:

„ווי לאַנג נאָך וועט איר גלויבן אין די קנאַקנדיקע אַפּערן מיט די שרייענדיקע מאַנאַלאָגן, קוויטשענדיקע מעלאָדיען, רוישנדיקע אַריען און דונערדיקע טענץ?... איר זייט דאָך יא אַן אַלטער אַרטיסט מיט טאַלאַנט און פאַרשטאַנד... און זעט, וואָס אַנדערע באַהעלפּערס, טעאַטער־פּאָדריאַטשיקעס טוען, און [איר] שטופט אויך נאָך די קאַרעטע? פע? מיאוס..."

אויף דעם ענטפּערט דער טעאַטער־דירעקטאָר:

„אַלטער יאָלד, וואָס דו ביזט... מיין טאַלאַנט און פאַר-שטאַנד האָבן מיר נאָך נישט פאַרדאַרבן דעם מאַגן אַזוי, אַז איך זאל קאָנען לעבן מיט לופט... איך וויל קיינען... פּאַפּע [ברויט], ברודער! פּאַפּע איז אַ גרויסע זאַך... און אַז איך זע, אַז ערנסטע דראַמען, וועלכע פּאָדערן קונסט און טאַלאַנט, צווינגען מיך לייגן די ציין אויף דער פּאַלעצע און אַז, פאַרקערט, אַ קנאַקנדיקע היסטאָרישע אַפּערע, מיט הומבאַג [באַטרוג], בלאַפּס, געפילדער, גלענצנ-דע שמאַטעס, נאַרישע קינדערשע מעשיות גיט מיר בולבע, מוז איך דאָך — דו יאָלד איינער! — אין איין שעה צושניידן אַ שפּאַגל-נייע היסטאָרישע אַפּערע... אַ סצענע פון דאַרט, אַן אַקט צושטור-קעווען פון דאַנען, אַ צוויי אַקטן גנבענען פון אַן אַלטער אַפּערעטע, אַן עפּילאָג אַרויסלאַטכענען פון אַ פּראַנצויזישער מעלאָדראַמע, אַ פּראַלאָג מיט חכמות פאַר די קאַמיקער, פון באַרנאָס און בייליס צירק... האַסט, ברודער, אַ נייע, קנאַקנדיקע, סוקסעספּולע, דער-פּאַלאַגרייכע היסטאָרישע אַפּערע... און די דראַנגאַטשעס גיבן געלט און שרייען בראַוואַ! — — זיי נישט קיין יאָלד, שרייב אַפּערעס... דאָס הייסט, גנבע מוזיק און שווייג..."

גאַרדין מאַלט דאָן אויס אַ גראַטעסק בילד, ווי אַזוי דאָס יידי-שע שונד־טעאַטער האָט דעמאַלט (אינעם אַנהויב פון די ניינציקער יאָרן) געשפּילט שעקספּירס טראַגעדיע „אַנטאָניוס און קלעאָפּאַטראַ“. ער שילדערט, ווי אַנטאָניוס שטעלט זיך אין דער פּאָזע פון אַ פעלד-

גזלן, קריצט מיט די ציין, גלאצט מיט די אויגן, פארסקעט מיט די ליפן און שרייט: „געוואלד, קלעאפאטראָ, איך ליב דיך!“ ... צום סוף שטעלן זיך ביידע לעבן סופליאַרס ביידל און זינגען אַ דוועט: „גיי ניט פון מיר! אייִוויי איז מיר!“ א. א. א. וו.; אויף וואָס דער כאָר ענטפערט פאַרטיסימאַ:

„אַנטאַניוס מיינער, שוואַרצער ציגינער! ... שור, בור, כי לעולם חסדו... חי וקים! הוררע! הוררע!“

אין דעמעלביקן איינאַקטער שילדערט אויך גאַרדין אַ סצענע, ווי אַזוי דער דירעקטאָר שטעלט־אָן אַ נייע פרימאַדאַנע, וואָס קען נישט קיין נאַטן, אַבער דערפאַר, ווי זי דערציילט, אַז זי גיט אַ געשרי דורכן אָפענעם פענצטער צו איר מאַן: מאַקס! — „הערט מען פון האַרלעם ביז קעסלגאַרדן“... דער דירעקטאָר דערקלערט, אַז זינגען איז ניט וויכטיק; דער עיקר איז, וואָס „זי האָט אַ גע־זונטע געמבע“; און ער איז גרייט זי צו אַנאַנסירן: „אונדזער נייע טאַלאַנטפולע פרימאַדאַנע מיט איר צוקער־זיסער שטימע, די ייִדי־שע פאַטי, די נאַכטיגאַל פון לבנון, די קעניגין [פון] דער קונסט, די צויבער־פלייטע פון ירושלים... דער סטאַר פון דער ייִדישער בינע...“

אין אַן אַנדערער סצענע שילדערט יעקב גאַרדין, ווי אַזוי שונדיסטישער פיעסן־מאַכער דערלאַנגט דעם דירעקטאָר פינף שטיק־לעך פאַפיר און זאָגט צו אים אַזוי:

— אַט איז מיין מייסטער־ווערק: ערשטער אַקט, צווייטער אַקט, דריטער אַקט, פערטער אַקט, פינפטער אַקט — — — דאָ דער־ציילט זיך, וואָס דער העלד טוט, וואוהיין די פרימאַדאַנע גייט, ווען דער מערדער שיסט, וואָס דער כאָר זינגט, — איר פאַרשטייט? און וואָס די אַקטיאָרן זאָלן רעדן, ווייסן זיי שוין אַליין, — זיי זיינען דאָך נישט קיין גרינהאַרנס... און דעם טיפ — וועט זיי דער פאַרוקמאַכער מאַכן... די אָפערע רופט זיך: „צפון ודרום, אַדער די הרי חושך“.

דאָס דאָזיקע שונדיסטישע „מייסטער־ווערק“ ווערט אַנגענומען, דער שונדי־טעאַטער־דירעקטאָר ענדערט בלוז דעם נאָמען אויף „מזרח ומערב, אַדער די בייזע שוויגער, אַדער די צוויי מוזיקאַלישע פערד“. די ענדערונג ווערט געמאַכט צוליב דעם, ווייל דער די־רעקטאָר גלויבט, אַז „מיט צוויי 'אַדערן' וועט זיין גרעסער דער טוקסעס“...

איצט קומט די ריי פונעם קאמפאזיטאָר. דער דירעקטאָר פאַ-
דערט, ער זאָל פון די פינף פאַפירלעך מאַכן „דאָ אויפן שטעל אַן
אַפערע“. עס זאָל הייסן: „מוזיק פון מייערבער, באַארבעטע פאַר
דער יידישער בינע פון אונדזער גרויסן קאמפאזיטאָר“... ווען
דער לעצטער קווענקלט זיך, הייסט אים דער דירעקטאָר גנבענען
„פאַרטיקע מוזיק“ פון מייערבערס אַפערע „הוגענאָטן“. דער אומ-
גליק איז נאָר, וואָס ביי יעדן אַקאָרד, וואָס דער מוזיקער פרוואוט
נעמען פון דאָרט, באַמערקן די אַקטיאָרן: „דאָס איז שוין דאָ אין
דער אַפערע 'שמענדריק', דאָס איז פון די צוויי 'שמואל שמעל-
קעס' און דאָס איז פון 'אונדזער אַפערע' די 'פרינצעסין פון הר
גרוזים'“...

דער פאַרצווייפלטער מוזיקער באַמערקט איראַניש:
— מייערבער האָט אַרויסגעגנבעט זיין מוזיק פון אונדזערע
יידישע אַפערן, און מיר דאַרפן איצט גנבענען ביי אים צוריק!...
עס איז יאָרן... האָ?!

דער מוזיקער ווערט אַנגעשיכורט און איז שוין וויליק צו געבן
מוזיק, ער וויל בלויז האָבן „עברי“. דער דירעקטאָר אָבער זידלט
אים אויס:

— דראָנג, וואָס פאַר עברי!... נעם אַשמנו, בגדנו, יום זה
מכובד, מן המצר! — — — וואָס הייסט? אין אַ היסטאָרישע [ר]
אַפערע שפילט עפעס עברי אַ ראָלע?

ס'קומט דערנאָך פאַר אַ סצענע, ווי די מוזיק ווערט אינגע-
זונגען מיט ווערטער פון „פטום הקטורת“ און מיט סתם געוואָלדן.
יעקב גאַרדין איז אָבער צופיל אַגיטאַטאָר און לערער, ער זאָל
נישט פאַרענדיקן זיין סאַטירע מיט אַן אַגיטאַציע פאַר אַ בעסערן
טעאָטער. ער לאָזט צום סוף דעם שיכורן מוזיקער און דעם שיכור-
לעכן דירעקטאָר זיך דערמאַנען די צייט, ווען זיי זיינען געווען
יונג און האָבן געחלומט וועגן אמתער קונסט און עסטעטישע אויפ-
גאַבן. דער מוזיקער זינגט דאָ אַ ראַמאַנס וועגן דער יוגנט, און דער
טעאָטער-דירעקטאָר רופט אויס:

— אַ, ווי גליקלעך וואָלט איך געווען, ווען אונדזער פובליקום
זאָל פון אונדז פאַדערן ערנסטע ווערטער, ריינע, וואַרע קונסט,
שיינע מוזיק!... עס איז דאָ ביי אונדז טאַלאַנטן, עס איז דאָ
פייאיקייטן... אָבער וואָס זיינען מיר שולדיק, אַז מען פאַדערט
עס פון אונדז נישט!... איר פאַדערט פון אונדז אַמעריקאַנער

מאשין-ארבעט, טאנדעט, מוזן מיר אייך געבן! ... אונטערשטיצט אונדז אין אַזעלכע גוטע שטרעבונגען, וועלן מיר אייך צייגן, אַז אַ יידישער טעאַטער קאָן שטיין גלייך מיט אַלע טעאַטערן אויף דער וועלט! און אַז מיט אונדזער אַרעמען זשאַרגאָן קאָן מען דינען דער וואַרהייט [דעם אמת] גלייך מיט די רייכסטע שפּראַכן פון אַלע ציוויליזירטע פעלקער! ...

יעקב גאַרדין האָט דערמיט אילוסטרירט די אויפגאַבעס, וואָס ער האָט דעמאָלט זיך געשטעלט: פון איין זייט אויסלאַכן און לע-כערלעך מאַכן דעם מיאוסן באַלאַגאָן, וואָס דאָס יידישע טעאַטער איז דעמאָלט געווען; און פון דער אַנדערער זייט כסדר האַמערן, אַז די יידישע בינע קאָן ווערן מיט לייטן גלייך. מען דאַרף נאָר אַריינברענגען אַהין אמתע דראַמע, און דער באַלאַגאָן וועט ווערן אַ קונסט-טעמפל און זיינע פּאַיאָצן — עכטע קינסטלער.

יעקב גאַרדינס שטאַרקער גלויבן אין מענטשן און זיין לערע-רישער געדולד האָבן טאַקע סוף-כל-סוף באַוויזן אַט-דעם וואַונדער, נייטש געקוקט אויף דעם, וואָס צוערשט איז זיין ווילן געווען שטאַר-קער, ווי זיין קאַנען.

דאָס האָבן באַוויזן זיינע ווייטערדיקע פיעסן פון יענער צייט. איינע פון אַט-די פיעסן איז „דער ווילדער מענטש“ (אויפגעפירט אין ווינדזאָר טעאַטער, מיט יעקב אַרלערן אין דער הויפט-ראָל, דעם פערטן נאָוועמבער 1893). די פיעסע איז אויך דערשינען אין בוך-פאַרם (וואַרשע, 1907). זי איז אַבער אַרויס אַן גאַרדינס וויסן און איז פול מיט גרייזן.

„דער ווילדער מענטש“ איז געווען דער ערשטער פּראַוואו פון אַ פּסיכאָלאָגישער דראַמע אויף דער יידישער בינע. גאַרדין דעקט דאָרט אויף די געפילן פון אַ ניט-נאַרמאַלן מענטשן, די געשלעכט-לעכע איבערלעבונגען פון אַ יוגנטלעכן גייסטיק-קראַנקן. גאַרדינס שפעטערע קעננער האָבן אַט-די פיעסע קריטיקירט מיט דער מאַס פון דער פּולקאָמענער דראַמע און שאַרף אונטערגעשטראַכן אירע פעלערן. אין דער צייט אַבער, ווען גאַרדין האָט זי געשאַפן (אין 1893), אין צווייטן יאָר פון זיין ליטעראַרישער טעטיקייט אין יידיש און אינעם סאַמע אָנהויב פון זיינע לערן-יאָרן אַלס דראַמאַטורג, איז „דער ווילדער מענטש“ געווען אַ באַדייטנדיקע שאַפונג אויף דער יידישער בינע, און אויך אין ליטעראַרישן זין. גאַרדין האָט שוין דאָרט אויך אַנגעצייכנט אַ ריי יידישע טיפּאַזשן, וועלכע ער האָט

א צען-צוועלף יאָר שפּעטער פאַרפּיקסירט אין רעאַליסטישער פּול-קאַמערהייט.

איבער אַ פּערטל יאָרהונדערט שפּעטער, ווי גאַרדין האָט אָנגעשריבן די פּיעסע, האָב איך געזען אַדלערן אויפטרעטן אין דער יוגנטלעכער הויפט-ראָל פּון „למך“. אַדלער איז שוין דעמאָלט געווען אַרום פינף און זעכציק יאָר אַלט. דאָך האָט די פּיעסע נאָך אַלץ מיטגעריסן דעם עולם.

„דער ווילדער מענטש“
(חיים יאַבלאַקאָו — למך)

מאַריס ווינטשעווסקי דערציילט, אַז אין 1894 (ווען ער איז אָנגעקומען קיין אַמעריקע) האָט ער אָנגעשריבן אַן „ענטוויאַסטישע קריטיק“ אויף אַט-דער פּיעסע, — „אַ קריטיק, וועלכע איז געווען פּול מיט התלהבות“, ווייַל ער האָט „דאָן צום ערשטן מאַל קענענ-געלערנט דעם גרויסן טאַלאַנט פּון יעקב גאַרדין“.

„דער ווילדער מענטש“ — דערציילט ווינטשעווסקי — האט מיר [מיד] געקאסט א נאכט שלאף. נאך די — — — באַבע יאָכנעס' מיט אַלע אַנדערע ווילדע באַשעפּענישן, וועלכע האָבן זיך געהאַט אַנגעפלאַדיעט אויף דער ייִדישער בינע, צו זען אַזאַ מייסטער־ווערק, ווי 'דער ווילדער מענטש', איז געווען מער, ווי אַן איבערראַשונג. דאָס איז געווען איינפאַך אַן אַפּנבאַרונג.

פינף יאָר שפּעטער, אין 1899, ווען ווינטשעווסקי האָט געזען אַן אַנאַנס, אַז „דער ווילדער מענטש“ וועט אויפגעפירט ווערן צום בענעפיס פון דער סאַציאַל־דעמאָקראַטישער פּאַרטיי, האָט ער גע־וואַרנט אַדלערן, אַז יענעם אַוונט וועט זיין אין טעאַטער אַן „איג־טעליגענט פּובליקום“, און אַדלער מוז דערגרייכן „דעם העכסטן גראַד פון זיין קונסט, ניט איבערטרייבנדיק, און שפּילנדיק די ראַ־לע, ווי אונדזער גאַרדין האָט איר [זי] באַשאַפּן“...

יעקב גארדין פארענדיקט זיינע לערן-יאָרן

אין די בערך זעקס יאָר, פון סוף 1891 ביזן סוף 1897, האָט יעקב גארדין פאַרפאַסט, באַאַרבעט און איבערגעזעצט אַרום פיר צענדליק פּיעסן. דערפון זיינען אַ פינף-און-דרייסיק אויפגעפירט געוואָרן אונטער זיין אייגענעם נאָמען. אַרום אַ זעקסטל דערפון איז געבליבן אין רעפערטואַר. פינף פּיעסן („דער יידישער קעניג ליר“, „דער ווידער מענטש“, „די ליטווישע ברידער לוריע“, „שלמהקע שאַרלאַטאַן“ און „דבורהלע מיוחסת“) זיינען געדרוקט געוואָרן אין איידאַפּע אָן גאַרדינס וויסן. די פאַרלעגער האָבן גאַר-דינען ניט אָנגעפרעגט. איידער זיי זיינען געגאַנגען דרוקן זיינע פּיעסן, דאַס, זאָגט גאַרדין אין אַ בריוו צו אַ פּריינט, „בין איך זיי מוחל. זיי האָבן מיך 'צעקאַראַדאַשעט' און צעקריפּלט. — — — זיי האָבן נישט קיין ריכטיקע קאַפּיעס. סופּליאַרן שרייבן-איבער די פּיעסן אויסנווייניק, קאַרעגירן, שטעלן-צו (די אַלע לידלעך זיי-נען ניט מיינע — — —) און וואַרפן-אַרויס“...

די אַלע פּיעסן, אַפילו די בעסטע פון זיי, זיינען געווען בלויז עסקיזן, אַנוואורפן צו זיינע שפּעטערע דראַמאַטישע ווערק. אַר-בעטנדיק ענערגיש צו רעפּאַרמירן די יידישע בינע, האָט גאַרדין געדערנט נישט בלויז די רעזשיסערן, שווישפּילער און טעאַטער-באַזוכער. ער האָט אויך שווער געאַחבעט איבער זיך אַליין. זיין אידעאַל איז געווען: שאַפן עכטע דראַמע אין אַן ענגן בונד צווישן דעם יידישן טעאַטער און דער יידישער ליטעראַטור.

זיינע פּריערדיקע פּיעסן, „דער יידישער קעניג ליר“ (1892) און „דער ווילדער מענטש“ (1893), האָבן שוין געוויזן, אַז ער קען גוט די בינע און דאַס אַלטמאַדישע יידישע לעבן. ער האָט אַרויס-געבראַכט אַ היפשע צאָל יידישע טיפן פון דער אַלטער היים-שפּע-טער, ווען זיין האַנט ווערט געאַיבטער, פאַרפיקסירט ער זיי אין

זיינע בעסערע דראַמעס. די געשטאַלטן פון „דער ווילדער מענטש“, למשל, — דער רייכער וויזהענדלער שמואל לייבלעך, דער „גלאַט אַ גאַרנישט“ אַלעקסאַנדער, דער הפקר־יונג וולאַדימיר וואַראַביי־טישק, — באַגעגענען מיר שפּעטער אונטער אַנדערע נעמען אין דער „שחיטה“, אין דער „יתומה“ און אין „סאפא“. מיט איבער אַ האַלבן יאָרהונדערט צוריק איז אַן ספּק געווען אַ געוואַנטער פּרוּאוּ אַרויפצוברענגען אויף דער ייִדישער בינע אַזאַ גאַלעריע טיפּן.

* * *

אַ ווייטערדיקער טריט צו שילדערן דאָס אַלטמאָדישע ייִדישע לעבן איז געווען יעקב גאַרדינס פּיעסע „די ליטווישע ברידער לוריע“, אויפגעפירט דעם 25טן אויגוסט (דעם 15טן סעפטעמבער?) 1894, מיט באַריס טאַמאַשעווסקיין אין דער הויפט־ראַלע.

(גאַרדינס צייטווייליק אַריבערגיין פון אַדלערן צו טאַמאַשעווסקיין איז געווען צוליב אַ סטרייק אין אַדלערס טעאַטער [זומער, 1894]). יעקב גאַרדין דערקלערט דאָן עפנטלעך אין דער סאַציאַליסטישער „אַרבייטער צייטונג“, אַז אַדלערס עקספּלואַטאַציע פון די אַקטיאָרן האָט אַרויסגערופּן אַ סטרייק אין זיין טעאַטער און מחמת דעם איז ער [גאַרדין] אַוועק פון דאָרט. ער טיילט מיט, אַז אין דעם טאליא טעאַטער, וואו ער איז אַריבער, ווערט דורכגעפירט אַ בענעפיס־פאַרשטעלונג פאַר די סטרייקנדיקע אַקטיאָרן, און ער אַפּעלירט צום ייִדישן עולם צו שטיצן די אונטערנעמונג פאַר די סטרייק־קערס).

אין „די ליטווישע ברידער לוריע“ ווערט באַהאַנדלט דער אַל־טער און תמיד נייער סוזשעט: אַ ליבע צווישן קינדער פון שונאים. ביידערליי עלטערן קאַנען אַזוינס נישט מוחל זיין, און זיי באַקעמפּן עס מיט אַלע מיטלען, וואָס שטייען זיי צו געבאַט. די אמתע שיר־השירים־ליבע טריאומפירט, געוויינלעך, איבערן זיב־לאָזן האָס. אַפט אָבער פאַרענדיקט זיך דער טריאומף זייער טראַג־גיש. „וואָרום שטאַרק ווי דער טויט איז די ליבשאַפט“... ביי שעקספירן שטאַרבן ביידע, ראַמעאַ און יוליא. דער ייִדישער עולם וויל אָבער האָבן ניט בלוז נצחון, נאָר אויך יושר. פאַרענדיקט זיך גאַרדינס פּיעסע מיט תנאים צווישן חתן־כלה...

אַ נייעס ביים משכיל גאַרדין איז אין אַט־דער פּיעסע די סימ־פּאַטישע געשטאַלט פון אַן אַלטמאָדישן רב. מעגלעך, אַז גאַרדין

איז דערצו באוועגט געווארן פון דעם פיינעם טיפ פון א מאנאך אין שעקספירס „ראמעא און יוליא“. סיי ווי, מיט זיין שאפונג פון „הרב שרגא“ האט גארדין זיך געשטעלט אויפן וועג פון קינסט-לערישער אביעקטיוויטעט. דער אלטער ר' שרגא העלפט מיט זיין אויסערסטער גוטסקייט נישט בלויז דעם זיג פון די געליבטע, רבקה און יאנקל, איבער דער שנאה פון זייערע טאטעס. גדליה און טוביה; ער העלפט אויך דעם קינסטלער יעקב גארדין צו באזיגן אין זיך אלע זיינע מיטגעבראכטע פאראורטיילן און צו דערווען דאס פארא-בארגענע ליכט אין די הערצער פון די מענטשן, וועלכע ער האט אמאל באטראכט פאר „פינצטערלינגע“.

* * *

צווישן דער גרויסער צאל פיעסן, וואס גארדין האט „געלי-פערט“ אין 95-1894 (פון זיי איז צו דערמאנען „דער יידישער גלח“, וואס האט זיך א לאנגע צייט געהאלטן אויף דער בינע), געפינט זיך אויך א באארבעטונג פון שילערס „קאבאלע אונד ליבע“, אונ-טערן נאמען „רייזעלע, אדער זעליג איציק דער קלעזמער“ (ב). גארין גיט אן על-פי טעות, אז די פיעסע איז אויפגעפירט געווארן אין 1897).

פאראן א מיינונג, אז דעם ערשטן אנטווארף צו אט-דער באארבעטונג האט געמאכט דער טראגיש-פארשטארבענער דיכטער יוסף באוושאווער (יואל ענטיק, יידישע פאעטן, צווייטער טייל, ניו-יארק, 1927, זייט 259). דאס זעט אבער אויס אוממעגלעך, ווען מיר ווייסן, אז גארדינס פיעסע איז שוין אויפגעפירט געווארן אין 1894. באוושאווער אבער ווערט ערשט פאראינטערעסירט אין יידי-שן טעאטער נאכדעם, ווי ער פארעפנטלעכט זיין איבערזעצונג פון שעקספירס „שיילאק“ פאר אלעקסאנדער הארקאוויס חודש-זשורנאל „דער נייער גייסט“, 1898.

„רייזעלע איז גארדינען נישט געלונגען. ער האלט זיך צו נאענט צו שילערס סושעט. די געליבטע ווערן געשטערט אין זייער ליבע, ווען אלע געוואלד-מיטלען העלפן ניט, זוכן די שטע-רער איינצורעדן דעם געליבטן, אז זיין געליבטע האט אים פאראטאן. ביי שילערן ענדיקט זיך די פיעסע דערמיט, וואס די געליבטע ווערט פארסמט. יעקב גארדין האט אבער, ווי שוין דערמאנט, נישט געוואלט ארויסטרעטן קעגן דעם יושר-געפיל פון די יידישע מאסן.

„מאיר יוזעפאָוויטש“
(מאַקס ראָזענטאַל — דער שוואַרצער ייד)

ער האט דעריבער צוגעגעבן א פינפטן אקט. דער פערטער אקט ענדיקט זיך ענדלעך ווי ביי שילערן. דער געליבטער (הערשעניו) פארסט זיין געליבטע (רייזעלע) — די טאכטער פון זעליג איציק דעם קלעזמער). אין פינפטן אקט ווייזט זיך אבער ארויס, אז דער סם איז קיין סם נישט געווען. אלץ ווערט דעמאלט אויפגעקלערט און ס'ענדיקט זיך מיט א גליקלעכער צוקונפט פאר חתן-כלה...

מער איינדרוק האט געמאכט גארדינס אן אנדערע פיעסע אין זעלביקן סעזאן (1895) — „דער שווארצער ייד, אדער מאיר יוד-זעפאוויטש“, א דראמע אין פיר אקטן און צוועלף בילדער. די פיעסע (געשטיצט אויפן פוילישן ראמאן פון עליזא אושעשקאווא) האט אויסגענומען מער מיט אירע אפארזמען (ווייניקער מיט איר סוזשעט), — אזוי ווי אסקאר וואילדס קאמעדיעס אין יענער צייט. אט זינען איניקע מוסטערן:

„אמאל האט דאס יידישע פאלק געשלאגן יעדן גרויסן און ווארן [אמתן] נביא, און היינט קאן יעדער קליינער און פאלשער נביאלע שלאגן און אונטעדריקן דאס גאנצע יידישע פאלק.“

„דבר אל בני ישראל ויסעו! — רעד צום יידישן פאלק, און ער [עס] וועט ציען — ער [עס] וועט אויפואכטן און גיין פאר- אויס!“

„א מענטש לעבט ניט דארויף, די פערד זאלן אים פירן אין שטאל אריין; ער לעבט דארויף — ער זאל די פערד פון שטאל ארויספירן.“

* * *

א גאר געוואגטע פיעסע איז געווען „דער רוסישער ייד אין אמעריקע“, אויפגעפירט אין 1895 מיט אדלערן אין דער הויפט-ראלע. די געוואגטקייט איז באשטאנען אין דעם, וואס קריטיקירנדיק אלץ, וואס איז שלעכט אינעם יידישן לעבן אין אמעריקע, האט גאר-דין אויך אויפגעדעקט די וואונדן פון דער יידישער ארבעטער-סאוועגונג. ב. גארין באמערקט צו אט-דער פיעסע, אז זי סארצאך טעריזירט גארדינען מער, ווי אלע זיינע אנדערע פיעסן. יעקב גארדין האט געוואגט צו קריטיקירן די יוניאנס, כאטש ער האט צווישן זיי געהאט זיינע היסטע אנהענגער. דאס האט אים אבער נישט אפגעשראקן אנטווארענדן זיין בייסיקע סאטירע „קעגן דעם,

וואס ער האט באטראכט פאר אן איבל" (געשיכטע פון יידישן טע-אטער, באנד צוויי זייט 120).

ארום דעם אידעאליסטישן רוסישן ייד (סאלאמאן גרינשטיין) ווייזט גארדין א גאנצע ריי טיפן פון דער „איסט סאיד" אין ניו-יארק, צווישן זיי אויך דעם „לעיבאר פעיקער" (דער ארבעטער-פארפירער הוואדאק). דער פאלשער קאריעריסטישער הוואדאק לאכט זיך אויס פון אידעאלן. זיין כלל איז: „צו וואס דארף איך שכל, אן איך האב א קאנסטיטוציע"...

דאס דאזיקע ווערטל, וואס איז דעמאלט געווארן פאפולער אונטערן נאמען „הוואדאקיום", האט ארויסגערופן ביזו בלוט צווישן א טייל יידישע יוניאן-פירער. די, וואס האבן זיך געפילט גע-טראפן, האבן אין די יוניאנס געהעצט קעגן גארדינען.

פון דער אנדערער זייט האט אים די קאנסערוואטיווע פרעסע געשטעמפלט פאר אן אנטיסעמיט דערפאר, וואס צווישן זיינע יידישע טיפן געפינט זיך אויך א קרעמער, וואס „ברענט אלע וואך" ... די יידישע „פאליטישנס" (רעדל-פירער) האבן אויך גארדינען נישט מוזל געווען זיין קאריקאטור פון זיי אינעם טיפ פונעם איסט-סאידער „פאליטישינער" (כאלדעק), וועלכער איז קלאר אין די אמעריקאנער „זאקאנעס" — „לאיק א וואטער" (ווי א ווא-סער) און ווייסט, אז ווען דער „פאליסמען" וויל זיך האלטן ביים געזעץ, דארף מען אים ווייזן א „גרינ בלעטל", אויף וועלכן עס שטייט א פינף, און נישט בלויז ווייזן, נאר טאקע עס אים דער-לאנגען (פון הינטן-ארום, ווייל „די אויגן טארן נישט זען, וואס די האנט נעמט" ...).

אין זיין רעצענזיע (יולי, 1895) דערקלערט ווינטשעווסקי, אז „גארדין האט אונדז געגעבן א ריי בילדער פון אונדזער אייגענעם לעבן", וואס זיינען „אזוי נאטור-געטריי, אזוי קונסט-געטריי". גאר-דין האט געליפערט א פיעסע, וואס „האט פאר א העלד א מענטשן-מיט וועלכן דער אויסגעפרעסטער, אויסגעשוועטער (אויסגעשוויצ-טער), אונטערדריקטער ארבעטער קאן האבן קנאפ-וואס סימפאטיע — — — און דאך זעט מען עס אין מאָל, צוויי מאָל, דריי מאָל, און וואס מער מען זעט עס, עפנט מען אלץ מער די אויגן און מען פילט אלץ מער דעם שרעקלעכן צושטאנד, אין וועלכן די וועלט געפינט זיך אונטער דעם קאפיטאליסטישן סיסטעם. מען זעט אלץ דייטלעכער, אז עס מאכט נישט נאר אומגליקלעך דעם ארבעטער,

„שלמהקע שארלאטאן“

(אויבן: דוד קעסלער — שלמהקע:

אונטן: יעקב זילבערט — שלמהקע)

זאנדערן [נאר] אויך דעם קאפיטאליסט, ווען ער, דער קאפיטאליסט, איז נאר א מענטש מיט א מענטשלעכע הארץ".

* * *

אין 1896-97 האט אדלער אויפגעפירט א צענדליק פיעסן פון יעקב גארדין, געבליבן פון זיי אין רעפערטואר פונעם יידישן טע-אטער זינען בלויז צוויי: "מעדעא" און "שלמהקע שארלאטאן". "מעדעא", א דראמע פונעם לעבן אינעם אלטן גריסנלאנד, איז באארבעט פון גרילפארצערס ווערק. די באדייטונג פון אט-דער פיעסע פאר גארדינס ווייטערן וועג איז דער פאקט, וואס ער האט די הויפט-ראל אויסגעצייכנט צוגעפאסט צום כאראקטער פון קעני ליפצין. זי ווערט דורך "מעדעא" א בארימטע שוישפילערין, און דאס דערמוטיקט גארדינען צו ווייטערע שאפטונגען, אריגינעלע און קינסטלערישע.

"שלמהקע שארלאטאן" איז געשריבן אונטערן איינפלוס פון אסטראווסקין. די פיעסע איז אבער ניט אנאנסירט געווארן אלס א נישט-אריגינעלע, גארדינס נאמען איז דעמאלט געווען שטארק פאפולער און דאס טעאטער האט ניט געוואלט צוגעבן קיין צווייטן נאמען, בפרט אזא (אין אמעריקע) אומבאקאנטן, ווי אסטראווסקי. יעקב גארדין האט געקעמפט קעגן אט-דער באציאונג, אמאל פלעגט אים געלינגען אריינצוקריגן א נאטיץ אין א צייטונג, אז די פיעסע איז באארבעט (ווי דער פאל איז געווען ביים אויפפירן "די דריי פרינצן"), אמאל ווידער האט ער דורכגעפירט, אז דער אנאנס זאל געענדערט ווערן פון "באארבעט" אויף "איבערזעצט" (ווי דאס איז פארגעקומען ביים אנאנסירן זיין איבערזעצונג פון איבסענס "פאלקספיינט"). שפעטער האט ער עס אויך, לויט ווינטשעווסקין, צוגעשטעלט ביי די נעמען פון די פיעסן גופא.

די ראל פונעם שארלאטאן האבן געשפילט אמאל אדלער און אמאל קעסלער, דאס רוב דער לעצטער. קעסלער האט זי אויך געמאכט פאפולער אין אייראפע דורך זיינע גאסטראלן. זי איז גע-בליבן אין רעפערטואר און איז אויך ארויס אין בוך-פארם א. נ. "דער שארלאטאן", אין פשעמישל, 1912.

פארגעסענע דערפאלג-פיעסן

אחוץ די שוין דערמאנטע פיעסן, וואס זיינען פאחבליבן אין רעפערטואר, זיינען אויך געווען א ריי דערפאלג-רייכע פיעסן, וואס זיינען שוין היינט נישט מער באקאנט. אזא פיעסע איז געווען „צוויי וועלטן, אדער דער שטרייק אין ביאליסט-טאק“ (אנגערופן אויך „דער גרויסער סאציאליסט“), אויפגעפירט דעם 10טן יאנואר, 1896, אין אדלערס טעאטער (104-106 בויערי). און יעקב גארדין איז דארט געווען דער פערמאנענטער „אויטאר“, און דאס טעאטער האט יענעם סעזאן געשפילט כסדר זיינע ווערק, אל-טע און נייע.

די „צוויי וועלטן“ (פיר אקטן און א פראלאג) איז געשפילט געווארן פיר וואכן נאכאנאנד. די פיעסע ווערט דעמאלט אנאנסירט ווי א „גרויסער דערפאלג, גרויסער בייפאל, גרויסער זיג און גלענצנדער טריאומף“. שפעטער ווערט זי אפט געשפילט מאטינע (נאכמיטיק) און פאר בענעפיסן, באזונדערס פאר ביאליסטאקער פאראיינען אין ניו-יארק און אויף דער פראווינג. אויך יעקב גאר-דין וויילט זי אויס פאר זיין בענעפיס דעם 12טן פעברואר, 1896. ער האט אבער צו איר צוגעגעבן, צום שלום, א „לוסטיקע קא-מעדיע“ מיטן נאמען „דער בער“, און איז אויפגעטראטן מיט א פארטראג צווישן די אקטן, אויף דער טעמע: „דער אנטיסעמ-טיזמוס אין יעקב גארדינס פיעסן“.

אין דער ערשטער אויפפירונג האבן געשפילט: מאַריס מאַשקאוויטש (דעם רייכן פאַבריקאַנט לייזער טורקאוו), יעקב פ. אַדלער (דעם פאַבריקאַנטס פלימעניק באַריס, און אויך דעם שוסטערס זון עליע), מאַריס (מ. ל.) מייערסאָן, וועלכער גאַסטראַדירט שפּעטער מיט דער פיעסע איבערן לאַנד (דעם אַלטן שוסטער ישראליק שטיינ-וול-זאָן), סעמיועל טארנבערג (דאָס לערנינגל אפריים), סערע אַדלער (דעם פאַבריקאַנט טאַכטער דבורה און דעם שוסטערס פרוי תמר).

מערי ווילענסקי (דאָס דינסטמיידל פריידל); קלענערע ראָלן האָבן געהאַט די שווישפילער טעפליצקי, קאַליש, קאַצמאַן און שעווסקי. די ראָל פונעם רוסישן פּאַליצמיסטער האָט געשפילט אַ רוסישער שווישפילער, קאַמאַראָוו.

די פּאַפּולערקייט פון דער פּיעסע „צוויי וועלטן“ איז דעמאָלט געווען אַזוי גרויס, אַז דריי פּערטל יאָר שפּעטער ווערט זי אויפגעפירט אין ווידנאָר טעאַטער, וואו לאַטיינער איז געווען דער „אויטאָר“. די פּיעסע ווערט גרויס אַנאַסירט און ס'טרעטן אין איר אויף סאַמע „סטאַרס“: בערטאַ קאַליש אַלס דבורה, בעסי טאַמאַשעווסקי — לערנינגל, רודאַלף מאַרקס — ישראליק שוּסטער, טאַמאַשעווסקי — עליע, ראָזענטאַל — באַריס, שיינגאַלד — דער פּאַבריקאַנט. ניט געקוקט אָבער אויף די אַלע דערפאַלגן, ווערט די פּיעסע שוין אויף דעם צווייטן יאָר זעלטן, אָדער גאַרנישט געשפילט. גאַרדין האָט צורוייניק געקענט די יידישע אַרבעטער-באַוועגונג אין ליטע און פּוילן, ער זאָל קאַנען שאַפן אַ רעאַליסטיש ווערק פון איר לעבן און קאַמף.

* * *

דער זומער 1896 איז געווען אַ קריטישע צייט פאַר יעקב גאַרדין. אַדלערס טעאַטער, מיט וועלכן גאַרדין איז געווען פאַר-בונדן אַלס „אויטאָר“, הערט אויף שפּילן אין פּרילינג, מיט אַ חודש פריער, ווי די אַנדערע יידישע טעאַטערס. גאַרדין בלייבט אָן פּרנסה. דערצו פאַרפלאַנטערט ער זיך אינעם פּראַקציאָנעלן קאַמף אין דער סאַציאַליסטישער אַרבעטער-פאַרטיי, די „ס. ל. פ.“. ער שטעלט זיך אויף דער זייט פון ווינטשעווסקין און אַנדערע אַפּאָ-זיציאָנערן קעגן פּיליפּ קראַנצן (אין אַ סעריע אַרטיקלען: „וואו פירט די יידישע אַרבעטער-באַוועגונג“). די אַפּאָזיציע האָט אָבער נאָך דעמאָלט נישט געהאַט קיין אייגענעם אַרגאַן. דאָס „אבענד-בלאַט“, אונטער פּיליפּ קראַנצעס רעדאַקציע, איז געווען די איינ-ציקע טעגלעכע יידישע אַרבעטער-צייטונג. זי האָט אויסגעאיבט אַ גרויסן איינפלוס אויף דער פּירערשאַפט פון די יידישע יוניאָנס, און האָט אַזוי אַרום שוין פריער געהאַט פאַראורטיילט גאַרדינס פּיעסע „דער רוסישער ייד אין אַמעריקע“.

די פּראַגרעסיווע כּוואַליע, וואָס איז אַרויסגערופן געוואָרן צום לעבן דורך ברייענס וואַל-קאַמף אין די פּרעזידענט-וואַלן פון 1896, האָט גאַרדינען באַגייסטערט. ער האָט יענעם זומער געשילדערט

א בילד, ווי ער פארברענגט „אן אוונט ביי דעם רוסישן ייד“ (ביים העלד פון זיין פיעסע). דער „רוסישער ייד“ דערציילט גארדינען, ווי ער ענדערט זיין מיינונג וועגן דעם אמעריקאנער לעבן און ער דערקלערט: „איך, דער רוסישער ייד, הויב־אן ליב צו האָבן אמעריקע“... גארדין האָט אָבער דערביי נישט צוריקגעצויגן זיין קריטיק קעגן דער יוניאן־פירערשאַפט. פאַרקערט, ער האָט זיין קריטיק נאָך פאַרטיפּט און פאַרשאַרפט, און באַשולדיקט קראַנצן, אַז אויך ער שטיצט דעם „הוּדאָקיום“, דעם נישט ערלעכן יוניאן־ביראָקראַטיזם.

דער רעזולטאַט איז געווען, אַז צו זיין מאַטעריעלער נויט איז נאָך צוגעקומען אינאָלירטקייט. יעקב גארדין בלייבט אַליין אינעם שווערן קאַמף קעגן דעם שוונד־טעאַטער.

ס'איז דערביער קיין חידוש נישט, וואָס אין זיין סעריע אַר־טיקלען „די לאַגע פון יידישן טעאַטער“ (געשריבן יענעם זומער, 1896) הערן זיך יאוש־טענער, הגם נישט אַווינע שטאַרקע, ווי ביי אַ טייל יידישע טעאַטער־קריטיקער פון איבער פּערציק און פּופֿ־ציק יאָר שפּעטער.

* * *

אָנהויב אַקטאָבער, 1896, ווערט גארדין ווידער אַן אַפיציעלער „אויטאָר“. דאָס מאָל אין טאליא־טעאַטער פון אַדלער און קעס־לער. זיין נייע פיעסע פאַר זיי, „אלישבע“ (אויפגעפירט צום ערשטן מאָל דעם 23טן אַקטאָבער; אין ב. גאַרינס רשימה פאַרצייכנט: „שלמהלע שאַרלאַטאַן“), ווערט געשפּילט דריי וואָכן, און ווערט נאָכדעם פאַרביטן אויף אַן אַפּערע „קול שופּר“ (דעם 26טן נאָוועמ־בער), וואָס גארדין האָט באַאַרבעט פון ווערדיס אַפּערע „ערנאַני“, באַזירט אויף אַ דראַמע פון וויקטאָר הוגאָ. דאָס איז אפנים געטאָן געוואָרן, כדי צו באַפּרידיקן דוד קעסלערס אַמביציע אַלס זינגער. צוליב דעם טעם איז קענטיק אויך אויפגעפירט געוואָרן פון צייט צו צייט גאַלדפּאַדענס „שולמית“, „בר כוכבא“ און אַנדערע אַפּע־רעטעס.

אין יענער צייט, 1896, ווערט גארדין באַטראַכט פאַר אַן „אַפּערע־מיסטער“ אַפילו אין ווינדזאָר־טעאַטער, וואו יאָזעף לאַ־טינער איז געווען דער „פּערמאַנענטער אויטאָר“. טאַמאַשעווסקי פירט דאָרט אויף (אין נאָוועמבער) גארדינס „גרויסע פאַנטאַסטישע אַפּעראַ“ — „דער ווילדער קעניג“, וואָס ווערט אַנאָנסירט „אויף

זייער שטייגער": זיי ציטירן אַ קריטיקער (מסתמא טאַקע טאָ מאַשעווסקי אַליין), וואָס "האַט געזען יעקב גאַרדינס מאַנוסקריפט" און אַזוי געזאָגט:

"אַלעס, וואָס די געטלעכע פּאַעזיע קאָן ערייכן [דערגרייכן], אַלעס וואָס איז שייַן און דערהאַבן, איז פאַרבונדן מיט דיזער אַפּערע. עס קלינגט אַזוי האַרמאָניש. ווי דאָס מאַרגן-ליד פון די [דער] שוואַלבע און איז אימשטאַנד אַנצוצינדן אין יעדן אַ פּלאַם-פּייער פון באַגייסטערונג. יעדע פּראָזע, יעדעס וואָרט איז אַ פּערל. עס איז פּאַנטאַסטיש, הערלעך און עס איז אַ גרויסער זיג [פון] דער קונסט"...

דערצו באַמערקט דאָס טעאַטער פון זיין זייט אַזוי:

"יעדער טעאַטער-באַזוכער ווייסט, וואָס ה' גאַרדין איז, און אונדז בלייבט איבעריק צו רעדן איבער דיזער גרויסער און וויכטיקער אַפּערע, וועלכע איז אַ גרויסע סטודיום פון אַ וואונדער-לעכן פּסיכאָלאָגישן טיפּ".

יעקב גאַרדינען איז, ווייזט-אויס, נישט ניהא געווען דער לויב-געזאַנג פאַר אים, ווי אַ "אַפּערע-מחבר", און ער נעמט שרייַבן אונטער אַ פּסעוודאָנים. נאָך "קול שופּר" אין אַדלער-קעסלערס טאליא טעאַטער קומט שוין אַן "אַפּערן-טראַגעדיע" אין פינף אַקטן — "די געהיימניסע פון לאַנדאָן", וואָס ווערט אַנאַנסירט אַלס "צוגע-שיקט פונעם געניאַלן און וועלט-באַרימטן פּראָפּ. יאַקאָבי אויס לאַנדאָן". אין ניר-יאָרק האָט מען אַבער חושד געווען, אַז יאַקאָבי איז יעקב גאַרדין, וואָס וויל ווייזן, אַז ער קאָן אויך מאַכן אַ "היס-טאָרישע אַפּער" פונקט אַזוי שלעכט און "סוקסעספול", ווי פּראָפּ. הורוויץ. דער לעצטער האָט טאַקע תיכף איינגעזען די געפאַר פון אַזאָ קאַנקורענץ און אַנגעשריבן פאַר אַדלער-קעסלערס טעאַטער אַן אַפּערע "מאַרי באַרבאַרי [מערי בערבערי], אַדער דאָס לעבן [פון] דער נשמה אין חלום", וואָס איז אַנאַנסירט געוואָרן ווי אַ "טיפּע פּסיכאָלאָגיע" און דערביי רעקלאַמירט דעם "פּראָפּעסאָר" אַלס באַרימטן געלערנטן... דער סוף איז געווען, אַז די "אַפּערן טראַגעדיע פון פּראָפּ. יאַקאָבי" האָט נאָך צוויי אויפפירונגען (11טן און 12טן דעצעמבער 1896) געמוזט אַפּטרעטן די בינע פאַר דעם עכטן שונד-מייסטער הורוויץ.

אין 1897 איז שוין יעקב גאַרדין נישט מער דער "אויטאָר" אין אַדלערס טעאַטער. גאַרדינס זאַכן ווערן דאַרטן זעלטן-ווען

געשפילט. ווען טאמאשעווסקי טרעט דארט אריין אלס שותף, שפילט מען כמעט כסדר די פיעסן פון הורוויץ און לאטיינער. סוף זומער, ערב די ימים-נוראים, דעם 27טן אויגוסט, באווייזט זיך דארט א נייע פיעסע פון יעקב גארדין — „דבורהלע מיוחסת“.

גארדין ווערט דארט אָנאַנסירט ווי „א גאסט אין ווינדזאָר טעאַטער“. ער האָט דעמאָלט געלעבט דער עיקר ווי אַ צייטונג-שרייבער אינעם „פאַרווערטס“, דעם ניי-געגרינדעטן אַרגאַן פון דער אַפּאָזיציע, און איז מער נישט געווען פאַרבונדן דירעקט מיט קיין טעאַטער אַלס „אויטאָר“.

צוליב די מחלוקות אין דער יידישער אַרבעטער-באַוועגונג, איז די מיינונג וועגן גאַרדינס „דבורהלע מיוחסת“ געווען אַ פאַר-שיידענע; ווינטשעווסקי, אין „פאַרווערטס“, האָט עס דערקלערט פאַר אַ קונסטווערק; אינעם „אַבענדבלאַט“ אָבער האָט מען די פיעסע מבטל געווען.

אין די אַנאַנסן איז געווען אַנגעגעבן, אַז דער סוּזשעט איז גענומען פון אַסטראָווסקין. אין דער אמתן איז דער מאָטיוו אַן עלטערער. עס איז די דראַמע פון אַ געמישטער הייראַט צווישן מיוחסים און פשוטע לייט. ביי אַסטראָווסקין איז דער קאַנפליקט צווישן דער מיוחסת טאַניאַ און איר קרעמערשן מאַן קראַסנאַוו. אין גאַרדינס פיעסע זיינען די פערזאָנען עכטידישע טיפּן. דבורהלעס מאַן שמעון אייזענשלאַס איז נישט קיין הערשזיכטיקער, יוסטער באַלעבאַס, ווי קראַסנאַוו, נאָר אַ גוטמוטיקער, באַשיידענער אַרבעטער, אַ שלאַסער.

דבורהלע די מיוחסת שטייט העכער אין יחוס און בילדונג פון דעם פשוטן בעל-מלאכה שמעון אייזענשלאַס. די נויט אָבער צווינגט זי מיט אים חתונה צו האָבן. ער האָט זי שטאַרק ליב און ס'איז איר גאַנץ גוט ביי אים. אָבער דבורהלעס שוועסטער פאַרגינט נישט שמעונען און זיין פראַסטער משפּחה אַזאַ יחוס. ברענגט זי צוזאַמען דבורהלען מיט איר אַמאָליקן געליבטן, אַן אַדוואָקאַט, און שמעון ווערט צעפרעסן פון אייפּערוזוכט.

די ראַל פון שמעון איז געשפילט געוואָרן פון באָריס טאַ-מאַשעווסקין און די ראַל פון דבורהלען פון סערע אַדלער. עס האָבן זיך דארט אויך אויסגעצייכנט מאַגולעסקאַ, מאַשקאַוויטש, בלאַנק, ראַטשטיין, בעסי טאַמאַשעווסקי, פּאָלינאַ עדעלשטיין און עני מאַנע. די פיעסע איז געבליבן אין רעפּערטואַר און איז אויך אַרויס אין בוך-פאַרם (וואַרשע, 1907).

גאָרדין און די יידישע אַרבעטערשאַפט

יעקב גאָרדין האָט אָנגעהויבן זיין דראַמאַטורגישן וועג אונטער דער השפעה פון דער אַמעריקאַנער יידישער אַרבעטער-באַוועגונג. באַזעלט פון איר פיאַנערישן ראַדיקאַליזם, שאַפט ער זיין ערשטלינג-פיעסע „סיביריא“, און באַוואוסטזיניק וועגן איר אינטעליגענץ, הויבט ער אָן אַ שמיטה שפעטער זיין צווייטן פעריאָד מיט זיינע בעסערע דראַמען פונעם אַלטמאָדישן יידישן לעבן. ס'איז כלל ניט איבערטריבן די באַהויפטונג פון יעקב מילך (״ידיי-שע קולטור״, נומ. 7, 1939, ז. 31), אַז ״די יידישע אַרבעטער-באַוועגונג האָט איבערגעפורעמט דעם גאַנצן גייסטיקן אינהאַלט פון דער פּערוואַן יעקב גאָרדין״.

די ערשטע יאַרן, ווען דער יידישער ראַדיקאַלער אַרבעטער-עולם איז נאָך נישט געווען גענוג צאָלרייך צו קאַנען אַנפילן דאָס יידישע טעאַטער, האָט יעקב גאָרדין געמוזט זיך אַביסל צופאַסן צו די דעמאָלטדיקע, נאָך נישט-גענוג אַנטוויקלטע יידישע פּאַלקס-מאַסן. זיי האָבן געזוכט אינעם יידישן טעאַטער אַמוזירונג (גע-זאַנגען און טענץ), רירונג (לאַכן און וויינען) און דערינערונג (סצענעס פונעם יידישן לעבן, אַדער פון דער יידישער געשיכטע), צוערשט האָט דאָס אַמעריקאַנער יידישע טעאַטער זיי געגעבן די היימישע „קוני-לעמלס“, „די באַבע מיטן אייניקל“, „שולמית“, „בר כוכבא“ און אַנדערע גאַלפּאַדען-פיעסן. שפעטער, אונטערן איינ-פלוס פונעם אַמעריקאַנישן בורלעסק און מעלאָדראַמע, האָט מען אָנגעהויבן פאַר זיי פּראָדוצירן „אומגליקלעכע מעדכענס“, „גרינ-האַרנס“, און אויך „היסטאָרישע“ שמשון הגבורס, שלמה המלכס, און אַזוי ווייטער.

יעקב גאָרדין זוכט צו געווינען די הערצער פון די ברייטע יידישע פּאַלקסמאַסן דורך אַזוינע פיעסן, ווי דער „פּאַגראַם אין רוסלאַנד“, דער יידישער קעניג ליר“, „די ליטווישע ברידער

לוריע", "דער שוואַרצער ייד", "דאָס גאַלדענע קאַלב", "די דריי פרינצן". ער שרייבט נישט אין יענע יאָרן קיין פיעסן פונעם קאַמף צווישן קאַפיטאַל און אַרבעט (הגם פאַראַן ביי אים אַ פיעסע מיטן נאָמען "קאַפיטאַל ליבע און מאַרד". אגב, אַ פיעסע "קאַפיטאַליסטן און אַרבעטער" האָט גראַד פאַרפאַסט דער דעמאָלט באַרימטער "אַפערן-מאַכער" פראָפ. הורוויץ). גאַרדינס פיעסן האָבן אָבער אַריינגעטראָגן צווישן די יידישע פאַלקס-מאַסן פראַגרעסיווע

"גאָלילעי",
(מאַקס ראָזענטאַל — ברונאַ)

געדאַנקען און שפּריכווערטער, וואָס האָבן געוועקט דאָס געוויסן און דערנענטערט צו די סאָציאַלע אידיען פון דער יידישער אַר-בעטער-באַוועגונג.

זיין שווערע מאַטעריעלע לאַגע האָט גאַרדינען געצוואונגען צו געבן, פון צייט צו צייט, אַ "היסטאָרישע אַפערע", ווי "מתמד אונד די יודן אין אַראַביע"; אָבער אין פאַרגלייך מיט די דעמאָלט פאַפולערע "אַפערעס", ווי "יפת תואר, אָדער בלעם הרשע" א. א., איז עס געווען אַ ליטעראַריש ווערק. אויך אין אַזוינע מינדער-וויכטיקע פיעסן האָט גאַרדין פאַרשפּרייט פראַגרעסיווע אידיען און געזוכט מיט אַלע מעגלעכקייטן צו איבערדערציען די יידישע טעאַטער-באַזוכער — עטיש און עסטעטיש.

פון דער אנדערער זייט אבער האט גארדין א געוויסע צייט אונטערגעשעצט די אינטעליגענץ פון די ברייטע יידישע פאלקס-מאסן. די דערפאלגן פון אלערליי שונד-פיעסן האבן אים געמאכט דענקען, אז די ברייטע יידישע מאסן קאנען ניט פארדייען עפעס בעסערס. ער זוכט דעריבער דעמאלט אויסצומיידן העכערע בא-גריפן און פאסט-צו זיין שפראך צום פארשטאנד פונעם צוריק-געשטאנענעם מענטשן. אינטערעסאנט איז, אז ער האט פאר דעם געקראגן אן אויסרייד פונעם פאפולערן ראמאנען-שרייבער מ. שיי-קעוויטש (שמ"ר). דאס איז געווען נאך דער אויפפירונג פון "מע-דעא" (4טן יוני, 1896). שמ"ר האט געלויבט גארדינס באארבע-טונג (פון גרילפארצער). אבער ער האט קריטיקירט דאס אריי-געבן קסענאפאנטוסן אויבנע אויסדרוקן, וואס פאסן נישט אין אזא ערנסטער טראגעדיע.

* * *

יעקב גארדין האט געשריבן א סך סקיצן פונעם אמעריקאנער לעבן. עס איז אבער פאר אים געווען געפערלעך צו שרייבן א פיעסע אויף אן אמעריקאנער טעמע. דאס האט ארויסגערופן צו-פיל בייז בלוט. זיין ערשטע פיעסע פונעם יידישן לעבן אין אמע-ריקע, וואס האט אין אנהויב געהייסן "דהי עלעקשאן דעי, אדער די רוסישע יידן אין אמעריקע", האט ביי איר ערשטער אויפ-פירונג (דעם 18טן יאנואר 1895) ארויסגערופן דעם פראטעסט פון אב. קאהאן.

שילדערנדיק די "איסט סייד" (דעם יידישן קווארטאל), האט גארדין ארויפגעפירט אויף דער בינע נישט בלויז דעם פאליטישן "רעקעטיר" (שווינדלער), פייערמאכער, א. ד. גל. שלעק, נאר אויך דעם פארקויפטן קארעריסטישן יוניאן-פאליטישן. אייגנטלעך איז דער קאמף קעגן דעם "לעיבאר פעיקער" (ארבעטער-פארפירער) דעמאלט געווען די הויפט-לאזונג פון דער סאציאליסטישער אר-בעטער-פארטיי (ס. ל. פ.) אונטער דעליאנס פירערשאפט. אב. קאהאן איז אבער נישט געווען צופרידן מיט אט-דער ריכטונג און ער האט אויסגעשריען ביי דער פארשטעלונג אין טעאטער, אז די געשטאלט פון דעם יוניאן-ביראקראט, הוודאק, איז פאלש. אט אזוי האט זיך אנגעהויבן דער ערשטער ריס צווישן יעקב גארדין און זיין פריערדיקן שבתים-זינגער, אב. קאהאן.

נישט געקוקט אויף קאהאנס אויסגעשריי „ס'איז א ליגן!“, האט דאך די פיעסע דעמאלט שטארק אויסגענומען ביי די יידישע אר- בעטער-מאסן. זי איז געשפילט געווארן זעקס וואכן נאכאנאנד, און נאכדעם האט מען זי עטלעכע יאר שפעטער געשפילט מאטינע און צו בענעפיסן, אין ניו-יארק און אויף דער פראווינץ. ווי ס'זעט אויס, האט אב. קאהאן זיך באנוגנט מיט זיין מינדלעכן אויסרוף, ער האט אבער גארנישט געשריבן צו באווייזן, אז דער הוודאקיוס אין דער ארבעטער-באוועגונג איז א ליגן.

דעם 2טן מערץ, ווען „דער רוסישער ייד אין אמעריקע“ (ווי די פיעסע האט נאכדעם געהייסן) איז געשפילט געווארן די זעקסטע וואך, האט גארדין פארעפנטלעכט א בריוול אין רעדאקציע פון „העראלד“, אין וועלכן ער ענטפערט אויף א פראגע, פארוואס די „יידישע פרעסע בכלל“, און אב. קאהאן בפרט, „פארשווייגן“ זיינע פיעסן:

„די יידישע פרעסע בכלל, ווי מען האט מיר דערציילט, פאר- קערט, קריטיקירט זייער פלייסיק מיינע פיעסן — — — אז די 'גרעסטע' יידישע קריטיקער ראטן מיר פריער זיך אויסלערנען שטיוול פוצן און דאן וועל איך שוין זיין א גוטער ליטעראט. — פארוואס מר. קאהאן שווייגט: איז עס דערפאר, ווייל ער מיינט, אז עס איז שוין מער נישט געבליבן וואס צו זאגן, אדער אנדערע אורזאכן — דאס קאן איך נישט וויסן. איך האב אלץ דערווארט, אז נאך זיין 'דעמאנסטראציע' אין טעאטער, וועט ער שענקען דעם 'רוסישן ייד אין אמעריקע' א שטיקל פלאץ [אין דער ציי- טונג], און בין געבליבן מיט אן אומפארענטפערטע [ר] קשיא. איך מיין, אז מיין קארעספאנדענט וואלט גלייכער געטאן, ווען ער זאל זיך, אנטשטאט צו מיר, ווענדן מיט זיין פראגע צו אב. קאהאן.“

דאך, נישט געקוקט אויף זיין פאראיבל אויף קאהאנס פרי- ערדיקער „דעמאנסטראציע“ און נאכדעמדיקן פארשווייגן, האט גארדין געשטיצט די אפאזיציע קעגן „אבענדבלאט“ און פיליפ קראנצן, כאטש דאס האט געמיינט שטיין מיט קאהאנען אין איין צד. נאכדעם, ווען די אפאזיציע עטאבלירט אין אפריל, 1897, דעם „פארווערטס“, ווערט דארט גארדין אפילו אן אינווייניקסטער מיטארבעטער, הגם די ערשטע פאר חדשים איז קאהאן געווען דער רעדאקטאר. (קאהאן ווערט ווידער רעדאקטאר ערשט פינף יאר שפעטער, אין 1902, ווען יעקב גארדין איז שוין גוט עטאב-

לירט, ווי א דראַמאַטורג און איז נישט מער אַנגעוויזן אויף ציי-
טונג-אַרבעט).

* * *

גאַרדינס ווידער-דערנענטערונג צו דער יידישער אַרבעטער-
באַוועגונג איז געווען זייער גינסטיק פאַר זיין ווייטערן שאַפן. ער
זעט דעמאָלט פאַר זיך אַ צאָלרייכע באַוואוסטזיניקע אַרבעטער-
שאַפט, צו וועלכער מ'קאָן רעדן, ווי אין יעדער אַנדערער ליטע-
ראַטור. ער טרעט דעמאָלט אַרויס אין זונטיק „פאַרווערטס“ (1897)
מיט אַ סעריע אַרטיקלען איבער דער וועלט-דראַמע, אין וועלכע
ער דערקלערט דעם עצם פון דער דראַמאַטישער קונסט, איר טע-
אַריע און פראַקטיק. ער רעדט מיט באַגייסטערונג וועגן דער קלאַ-
סישער גריכישער דראַמע און שטעלט זי אָן אַ שיעור העכער
פון די ווערק פון די סאַרדאַס און דיומאַס פונעם פּאָפּולערן פראַנ-
צויזישן טעאַטער אין די ניינציקער יאָרן. ער האַלט בכלל ווייניק
פון דער דראַמאַטישער ליטעראַטור פון די ראַמאַנישע פעלקער.
אַן אויסנאַם מאַכט ער פאַר קאַלדעראַן — דעם שפּאַניער, אַלפיערי —
דעם איטאַליענער, און מאַליער — דעם פראַנצויז. די ענגלישע
ליטעראַטור, ווען זי האַט זיך באַפרייט פון דער פראַנצויזישער
מעלאַדראַמע, האָט געשאַפן עכטע קונסטווערק: שעקספיר, בייראַן,
שעלי, שערידאן א. ד. גל. צוליב דעם זעלבן טעם האַלט ער אויך
פון די דראַמען פון לעסינג, שילער, געטע, הויפטמאַן א. א. וו. פון
די רוסישע דראַמאַטורגן לויבט ער גאַנצאַל און אַסטראָוסקי. ער
דריקט אויך אויס זיין טיפן צער, וואָס איבסענס קונסטווערק האָבן
ווייניקער דערפאַלג, ווי סאַרדאַס מעלאַדראַמעס.

יעקב גאַרדינס רעאַליסטישע דערציילונגען פון יענער צייט
זיינען פול מיט סאַציאַלן מוסר-השכל. באַזונדערס אָבער זיינען עס
זיינע פאַנטאַסטישע געשיכטעס, ווי למשל, „דאַס גליק“ (אַן אַלטע
און אייביק נייע פאַנטאַסטישע געשיכטע פון דער צייט פון די
נפילים). „די נפילים“ האָבן, לויטן חומש, אַפגעשטאַמט פון די
אַרונטערגעפאַלענע געטער, אַדער מלאכים, ווי מפרשים טייטשן-
אויס. גאַרדין גיט נאָך צו, אַז זיי „זיינען געווען אומצופרידן מיט
די הימלען“, און דערפאַר זיינען זיי אַראַפגעפאַלן אויף דער ערד.
ער שילדערט זיי אַלס אומוויסנדיקע באַרג-באַוואוינער, אַן שנאה
און אַן קנאה, פריי פון אומנאַטירלעכע ליידנשאַפטן און גאווה. זיי
בעטן גאַט, ער זאָל זיי געבן „וויסן“, כדי צו זיין גליקלעך. פאַלט

אָרונטער פון הימל אַ קאַסטן, העכער פון די העכסטע בערג. אויף די ווענט פון קאַסטן איז אויפגעשריבן „אייניקייט“. זיי שמעלן איין זייער לעבן, קריכן אַרויף און עפענען דעם קאַסטן, וואָס איז פול מיט קאַסטבאַרע עדלשטיינער. עס פאַרגייען יאָרן. דער קאַסטן ווערט אויסגעליידיקט. אויף זיין דעק ליגט אַ פשוטער גראַניט־שטיין, אויף וועלכן ס'איז אויסגעקריצט מיט קליינע בוכשטאַבן דאָס וואָרט „גערעכטיקייט“. דעם ליידיקן קאַסטן מיט אַט־דעם גראַניט וואָרפן די מענטשן אַריין אין ים. זייער שמרעבן צו וויסן איז דערפאַלגרייך — זיי דערגרייכן אַ סך. יעדער אָבער זוכט גליק נאָר פאַר זיך; ווערן זיי צעטיילט, ווי פרעמדע, ווי פיינט. אַנדערע זיינען זייער רייך; אָבער פילן זיך דאָך נישט גליקלעך — זיי וואָרטן אויף טויט און אונטערגאַנג. נאָר אייניקע קוקן אָרונטער אין די טיפענישן פון ים, און זעען דעם פשוטן גראַניט־שטיין מיטן אויפשריפט „גערעכטיקייט“..

* * *

אין סעפטעמבער פון זעלבן יאָר (1897) שרייבט גאַרדין אין „פאַרווערטס“ אַ „קריט־שן עטיוד“ אין עטלעכע פאַרזעצונגען איבער „יעקל“, אַב. קאַהאַנס אַ דערציילונג אין ענגליש פון יידישן לעבן. גאַרדין אַנאַליזירט שטעלע נאָך שטעלע און מאַכט אַזאַ סך־הכל:

„איר געפינט דאָ איבעריקע, אויסגעקוועטשטע, צוגעטשעפעטע גלייכווערטלעך, צו־לאַנגע און ווייניק אינטערעסאַנטע קאַנווער־זאַציאָנען. קלייניקייטן פאַרנעמען צופיל פלאַץ, און וויכטיקע זאַכן צו ווייניק. אין גאַנצן בוך געפינען זיך בלעטלעך, וואו איר מוזט זאָגן: צו לענגלעך, צופיל אויפמערקזאַמקייט פאַר אַ קנעפל און צו ווייניק פאַר אַ מענטשן!

„ער [קאַהאַן] האָט אָנגעשריבן זיין טעיל אַז דהי געטאָ נישט ווי אַ געוועזן קינד פון דעמועלבן געטאָ, ווי אַן אייגענער, וועלכער שרייבט פון אייגענע — — — ער האָט געשילדערט, ווי אַ פרעמד־דער פאַר פרעמדע. ער איז געבליבן קאַלט און פרעמד אַפילו צו זיינע אייגענע העלדן. ער לאַכט פון זיי, מאַכט פון זיי פאַן [חזק] און צייגט צו זיין אַ קאַמיקער אויך דאָן, ווען זייער לאַגע איז זייער טראַגיש“..

אַב. קאַהאַן, זעט־אויס, האָט גוט געדענקט אַט־די רעצענזיע, ווען ער האָט — קנאַפ אַ יאָר שפעטער — געשריבן צוויי אַר־טיקלען וועגן גאַרדינס באַדייטנדיק ווערק „מירעלע אפרת“.

„מירעלע אפרת“

„מירעלע אפרת“

געוואָרן „די יידישע קעניגין ליר“. איר מאַטיוו איז אַבער גאַר אַן אַנדערער, ווי אין „יידישן קעניג ליר“, אָדער אין שעקספירס „קעניג ליר“. דאָרט איז דער טראַפּ געשטעלט אויף אומדאַנקבאַר-קייט פון קינדער, און דאָ אויף מוטער-ליבע.

קעני ליפּצין, פאַר וועלכער גאַרדין האָט די פּיעסע „ספּעציעל געשריבן“, האָט נאָך אין אַפּריל, 1897 אַנאַנסירט, אַז זי וועט אין קורצן אויפּפירן צוויי נייע פּיעסן פון יעקב גאַרדין: „די ווילדע פּרינצעסין“, אָדער מעדעאס יוגנט“ (אויפּגעפירט דעם 10טן יוני 1897) און „די יידישע קעניגין ליר“. אַבער גאַרדין, וועלכער האָט געקאַנט צוגרייטן אַ פּיעסע איבער נאַכט, האָט אויף זיין „מירעלע אפרת“ געאַרבעט איבער אַ יאָר צייט. די פּיעסע ווערט ערשט אויפּגעפירט פּרייטיק-צו-נאַכטס, דעם 19טן אויגוסט 1898.

„מירעלע אפרת“ איז אַנאַנסירט געוואָרן אַלס „אַ ווערק פון לעבן — פון דעם לעבן, וואָס מיר אַלע קענען און וויסן, און וועל-כעס אינטערעסירט אונדז אין יעדן אויגנבליק פון אונדזער עקזיסט-טענץ — — אַ דראַמאַטישע שאַפּונג, אויף וועלכער דער פאַר-פאַסער האָט געאַרבעט אַ לאַנגע צייט, אום [כדי] זי אַרויסצו-ברענגען צו פולקאַמענהייט“.

מיט „מירעלע אפרת“ הויבט זיך אַן „די גאַלדענע עפאַכע“ פון יידישן טעאַטער אין אַמעריקע. דאָס ערשטע מאָל אין זיין געשיכטע ווערט אַ פּיעסע אויפּגענומען מיט באַגייסטערונג אי פון די ברייטע מאַסן און אי פון דער אינטעליגענץ. די פּיעסע גייט אַריין צוגלייך אינעם רעפּערטואַר פונעם טעאַטער און אין דער ליטעראַטור.

מאָריס ווינטשעווסקי האָט שפּעטער (אין 1901) געשריבן אַ

„מירעלע אפרת“

(אסתר רחל קאמינסקא — מירעלע; אידא קאמינסקא — שלמהלע)

„פראלאַג צו מירעלע אפרת“, אין וועלכן ער שילדערט די אַלע
יידישע טיפן אינעם צאַרישן רוסלאַנד, וואָס קומען־פאַר אין דער
פּיעסע:

„וואו חנה דבורהס געקליבענע קללות
זיינען דער אַפּקלאַנג פון יידישן קלאַג,
וואו די פאַרפאַלגונגען און די בהלות
איביק פאַרגיפטן אין יאָר יעדן טאַג;
וואו יעדע פרייע און פריילעכע מינע
איז אַזוי לאַנג, אַזוי שטרענג אונטערדריקט,
אַז די נחומצע בעל נפּקאָמינה
ווערט דורך אַ טראַפּעלע סם נאַר דערקוויקט.“

איך מירעלעס זיך, יאָסעלע און דאַניע, באַטראַכט ווינטשעווסקי,
ווי פּראָדוקטן פונעם צאַרישן רוסלאַנד:

„ביידע מיט מוחות צעדולטע, צעדרייטע,
ווינטשענדיק גוט און טוענדיק שלעכטס,
שפּילט דער אַ קערטל, יענער די פלייטע,
און פון זיין שפּיל קומט אַרויס יענער קרעכץ,
וועלכער צייט [זייט] הונדערטער ביטערע יאָרן
הערט זיך אין יעדוועדער יידישער [יעדוועדן יידישן] הויז,
ווערט אין צעבראַכענע הערצער געבאַרן,
קומט דורך געשלאָסענע ליפּן אַרויס.“

אין „מירעלע אפרת“ זעט דער אַרבעטער־דיכטער דאָס „האַרץ
פון אַ מאַמען, זיגנדיק איבער אַ מעכטיקער פרוי“:

„און אַט־דעם זיג פון אַ ליבענדער מוטער
איבער זיך זעלבסט, איבער גייסט און פאַרשטאַנד;
אַט־דעם טריאומף, וואָס דער איידעלער, גוטער
מענטש טראַגט אַרויס איבער שטאַלץ נאַכאַנאַנד.“

דער פּראַלאַג איז געדרוקט צוזאַמען מיט די אַמעריקאַנער
אויפלאַגעס פון „מירעלע אפרת“.

ווינטשעווסקי האָט געשריבן אַ פאַר אַרטיקלען אין „פאַר־
ווערטס“ וועגן דער פּיעסע, ער דערקלערט דאָרטן, אַז ער האַלט
זי פאַר „יעקב גאַרדינס מייסטער־ווערק“, כאַטש דער מחבר איז מיט

אָט־דעם אורטייל „נישט אינגאַנצן איינפאַרשטאַנען“. ווינטשעווסקי איז אָבער זיכער, אַז ביי אַן אַלגעמיינער אָפּשטימונג וועגן דעם, וואָלט זיין מיינונג „געקראָגן די מערצאַל שטימען“. זיין זיכער־קייט האָט זיך גענומען דערפון, וואָס וועגן „מירעלע אפרת“ „זיינען כמעט אַלע קריטיקער — קריטיקער, נישט פאַסקוויל־שרייבער! — מסכים, אַז זי האָט פיל בעסער נישט געקאַנט זיין, ווערנד [בעת] ביי די אַנדערע פּיעסן איז אַזאַ פּולקומענע איינשטימיקייט שווע־רער צו געפינען“.

דערביי דערציילט ווינטשעווסקי אַז עפיזאָד: איידער ער האָט געשריבן זיין רעצענזיע, האָט ער „גענומען ביי מיסיס ליפצין“ די פּיעסע אין מאַנסקריפּט און זי אַנגעהויבן לייענען מיט דעם „שטאַלצן באַוואוסטזיין אין האַרצן“, אַז דאָס לייענט ער „אַלס חבֿיב, אַלס רעצענזענט, אַלס שרייבער פון טעאַטער־קריטיק און נישט אַלס אַבי ווער“... נאָר „פון דעם גאַנצן סדר מיט אַלע הכנות, מיט די [דער] הויכע [ר] קריטיק, מיט דעם ליטעראַרישן מבין־שטאַף איז געוואָרן אַ תל־עולם“. ער האָט זיך „אויפֿגעהויבן פון טיש אַ פּראָסטער בשר־ודם, וועלכער האָט איינפאַך געלעזן אַ דראַמע און האָט מער ווי איין מאָל, לעזנדיק, געהאַט טרערן אין די אויגן“.

ער שילדערט ווייטער, ווי אַזוי ער האָט לייענענדיק, געזען פאַר זיינע אויגן יעדע געשטאַלט פון אָט־דער פּיעסע — אַלע אמתע מענטשן, טיפּן, לעבעדיקע ברואים, פלייש און בלוט, — און גיט אַ קורצע כאַראַקטעריסטיק וועגן יעדן פון זיי. וועגן דער פיגור מירעלע אפרת שרייבט ער: „זי טראָגט אַ פאַרוק און אייך דוכט זיך, דאָס איז אַ קרוין; זי הייבט אויף איר שטעקן, און איר מיינט דאָס איז אַ סצעפטער; זי זעצט זיך אויף איר קרעסלאַ, איר לענשטול, און דער שטול שיינט אייך צו זיין אַ טראָן; זי רעדט, און איר הערט עפעס אַזוי, ווי איר וואָרט מוזן [הערן]; זי הייסט, און איר וואונדערט זיך, ווי אַזוי מען קאָן איר [זי] נישט פּאַלגן — — און דערביי איז זי אַן איינפאַכע יידענע! אַ סוחרטע, אַ פּאָדריאַדטיקיקע, מיט וועלכער איר אייגנטלעך האָט גאַרנישט [געמיינזאַם], וועלכע געהערט צום אויסבייטער־קלאַס. אָבער וואָס העלפט די קונצן? זי איז גרויס, מעכטיק, אַ וואונדערבאַרע פּי־גור! אַ מענטש און... יא, און אַ מוטער; אַ גרויסער מח און אַ גרויסע האַרץ; אַ שטאַרקער ווילן און אַן איידעלע נשמה. און

„מירעלע אפרת“

(רעכטס: כינע בראגינסקא-מישוואן — מירעלע; לינקס: ראזע גאלדבערג — מירעלע)

די גאנצע צייט — — — שפילט זיך אָפּ פאַר אייערע אויגן דער
גוואַלדיקער קאָמף צווישן דעם שטאַלץ פון אַ שטאַרקער פּערזאָן
און די [דער] ליבע פון אַן אמתער מוטער, און די מוטער קומט
אַרויס די זיגערין פון דעם קאָמף!

* * *

ווען „מירעלע אפרת“ איז אויפגעפירט געוואָרן צום ערשטן
מאַל, האָט דער „פאַרווערטס“, אונטער לואי מילערס רעדאַקציע,
איר אָפּגעגעבן גאנצע זעקס אַרטיקלען, פון מ. קאַטץ, פול מיט
באַגייסטערונג. שפּעטער אָבער, ווען אב. קאַהאַן איז ווידער גע-
וואָרן רעדאַקטאָר און זיך צעקריגט מיט גאַרדינען, טרעט ער אַרויס
זייער ביטער אויך קעגן „מירעלע אפרת“: „מירעלעס דערשיינען
פאַר אונדז — שרייבט אָב. קאַהאַן (אין זיינע צוויי אַרטיקלען אינעם
„פאַרווערטס“, מערץ, 1908) — צייגט איר [שטעלט זי] אַרויס אין
אַ צירלעך-לעכערלעכן ליכט. סימפּאַטיש איז זי יעדנפאַלס נישט.
אַ באַרימערקע, אַ בעל-גאוהניצע, אַ גראַבע כעסנטע, וועלכע באַ-
ליידיקט אַלע וויילע מענטשן און פאַרשרייט די וועלט מיט איר
אייגענער גרויסקייט. — — — איבער אַ וואולגאַרן וויץ איז זי
בערייט [גרייט] צו פאַרשעמען מענטשן רעכטס און לינקס. דאָס
און איר באַרימערין איז אַזוי דום [נאַריש], אַזוי ווי אירע קאַפּ-
ריזן“.

אב. קאַהאַן האַלט אויך, אַז מירעלע האָט נישט געדאַרפט
חתונה מאַכן איר יאַסעלען „מיט אַ טאַכטער פון די [דער] עקל-
האַפטע [ר] שנאַרער-משפּחה“. ער גיט אָבער צו, אַז דאָס איז
נישט איר שולד, נאָר גאַרדינס, וועלכער האָט געדאַרפט אַ שנע-
לע חתונה, כדי צו פאַרענדיקן דעם אַקט מיט אַ „פּריילעכן צו-
בייסן, מיט אַ טרויעריקן אל מלא רחמים, אַ געמישעכץ פון לוס-
טיקס מיט אומעטיקס“. אויף אַזאַ אופן פאַרענטפערט קאַהאַן אויך
זיין פאַרוואָרף מירעלען, למאי זי האָט איבערגעלאָזן דאָס גע-
שעפט פאַר אירע זין, „די טויגעניכטסן, און מיט דעם אידיאָטישן
פּיאניצע נחומצע אַלס הויפּט-געשעפטספירער“ און דערלאָזן, אַז
אַלץ זאָל גיין צו גרונט אין אַ גאַנץ קורצער צייט. דער תּירוץ איז,
אַז גאַרדין לאָזט זי אַזוי האַנדלען בלויז דערפאַר, ווייל אַזוי טוט
ביי שעקספירן קעניג ליר...
קאַהאַן מאַכט אויך חוּק פון אַלע אַנדערע כאַראַקטערס און

טיפן אין דער פיעסע. ער ציטירט אַ נעגאַטיווע באַמערקונג וועגן גאַרדינען פון אַ יידישן שרייבער אין אייראָפּע, כדי צו אונטער-שטרייכן זיין (קאַהאַנט) באַהויפטונג, אַז „מירעלע אפרת“ איז „אוי-בערפלעכלעך און פול מיט 'שונד' פון דעם געוויינלעכן מוזיק-האַלענעם [וואַדעוויל] סאַרט“.

ווען אָבער „מירעלע אפרת“ איז געשפּילט געוואָרן אין פּע-טערבורג, טאַקע אין זעלביקן יאָר (1908), האָט דער קריטיקער נח פּרילוצקי געשריבן:

„מירעלע אפרת — דאָס איז דער טיפּער ליטעראַרישער טיפּ, אין וועלכן דער קינסטלער, דער פּראַכטפולער קענער פון יידישן לעבנס-שטייגער, האָט פאַרקערפּערט די 'בריינדעלע קאַזאַק'. אַ פּערל פון קונסט איז דאָס, ווייל פון זעלטן ריינע, אידעלע, גייס-טיקע, אַריסטאָקראַטישע ליניעס איז זי אויסגעוועבט. נאָר זייער אַלטע פּעלקער קאַנען אַרויסגעבן אַזעלכע שיינע, טיף-מענטשלעכע גייסטער — — — נאַציאָנאַל-יידיש נאָכן גייסט, איז מירעלע אפרת נאָך [לויט] אויסערלעכע אַקסעסואַרן [באַפּוזונגען, סימנים] פון איר לעבן און טעטיקייט, אַ כאַראַקטעריסטישע פאַרשטייערין פון איין באַשטימטער עפּאָכע אין אונדזער לעבנס-שטייגער. זי פאַר-קערפּערט די שענסטע שטריכן פון דער אַלטער פאַרמאַציע [שיכט] פון יידישן לעבן אין רוסלאַנד, פון דער פאַרמאַציע, וואָס איז שוין כמעט אַפּגעשטאַרבן און גוססט נאָך ערגעץ אין די פאַרוואַרפּענע ווינקעלעך אויף דער פּראָווינץ“ (ציטירט לויטן „לעקסיקאָן פון יידישן טעאַטער“).

ביי אַן אַנדערער געלעגנהייט האָט פּרילוצקי באַשריבן (אין „אונדזער לעבן“) דעם גרויסן דערפאַלג, וואָס גאַרדינס פיעסע האָט געהאַט אין דער דעמאָלטיקער רוסישער הויפּט-שטאָט: דאָס טעאַטער איז „געווען פול איבער די ברעגעס“. ס'זיינען געקומען נאַציאָנאַליסטן און משומדים, ציוניסטן, גבירים, פּראָלעטאַריער. מ'האַט דאָרט „געזען פאַר זיך איין יידיש פּאַלק“. דורך גאַרדינס פיעסן („מירעלע אפרת“ און „כאַסיע די יתומה“) „האַבן די יידי-שע אַקטיאָרן געצוואונגען די רוסישע קריטיק אַנצובויען דעם קאַפּ פאַרן יידישן טעאַטער און אַנערקענען פאַר אים אַן אַנגע-זענעם אַרט אין דער משפּחה פון די אייראָפּיאישע טעאַטערס“.

די סיבה פון דעם גרויסן דערפאַלג דערקלערט דאָרט פּרי-לוצקי דערמיט, וואָס גאַרדין איז שטענדיק דער האַר פון דער

בינע. שרייבנדיק, זעט ער פאר זיך די בינע, די אקטיאָרן, וועלכע וועלן די זאך שפילן, און איז דעריבער פריי פון די פעלערן, וואָס מאַכן אַ טעאָטער־שטיק טויט און לאַנגווייליק. עס זעט־אויס, ווי גאַרדין וואַלט „געזעסן אין דער בודקע פון סולפער און אימפּראַ-וויזירט, און אַקטיאָרן אויף דער בינע וואַלטן זיינע באַפעלן גע-הערט און פאַר אים זיינע שטיקער באַשאַפן. און ערשט דערנאָך וואַלט גאַרדין זיינע לעבעדיקע אימפּראַוויזאַציעס אויפן פּאַפּיר פאַרפעסטיקט.“ ביי גאַרדינען איז די בינע תמיד אין באַוועגונג. תמיד איז זי פול, ניטאָ קיין לאַנגע הפסקות, וואָס קומען פון נישט קאַנען קאַנצענטרירן די האַנדלונג. „די לעבעדיקייט איז אַ נאָ-טירלעכע און אַרגאַנישע: די גאַנצע פּיעסע איז פון איין לעבן געקנאַטן — גאַרדין מעג אַנוואַרפן עטלעכע אינטריגעס און צענד-ליקע [ר] פּערזאָנען, דאָס געוועב פון שטיק וועט שטענדיק זיין ריין, דייטלעך. עס מעג פּינטלען אין די אויגן פון די געקייטלעטע, דראַמאַטישע פעדים, פון די פאַרוויקלטע שאַך־גענג — קיין פּלאַנ-טער, קיין מיש־מאַש, קיין תהו־ובהו איז דאָרט נישטאָ. אַן איבער-מענטשלעכע ראיה האָט גאַרדין; מיט אַ פעסטער האַנט פּירט ער דורך יעדן פּאַדים באַזונדער און בינדט זיי אַלע צונויף. אַלץ איז שטרענג באַקלערט, אַלץ איז פּינקטלעך אויסגערעכנט.“ דער-ביי לאַזט גאַרדין דעם אַקטיאָר פריי זיך באַוועגן. ער גיט אים פּלאַץ צו וואַקסן, אַנטוויקלען זיין טעכניק, זיך פאַרטיפּן, ווערן סובטילער, בויגעוודיקער.“ גאַרדין „וועבט די האַנדלונג בלויו אין לעבעדיקע, געשליפענע דיאַלאָגן, איבערלאַזנדיק דעם אַקטיאָר די פּרייהייט צו טאָן מיט זיינע גלידער און געזיכט־ציגן וואָס ער וויל“.

אין אַמעריקע האָט מען פאַרגעוואַרפן גאַרדינען, פאַרוואָס ער האָט אין „מירעלע אפרת“, ווי אויך אין אַ ריי אַנדערע פּיעסן, ספּעציעל געשריבן ראָלן פאַר באַשטימטע שוישפּילער. דאָס איז אָבער נישט קיין חסרון, נאָר אַ מעלה. צופּאַסנדיק זיין דראַמע פון אַנהויב אָן צו די פּאַדערונגען פון דער בינע, האָט גאַרדין גע-האַט אין זינען אַ באַשטימטן, בעסערן טיפּ שוישפּילער. דערפאַר ווערט זיין מירעלע אפרת, ווי אַ ריי אַנדערע געשטאַלטן, גוט געשפּילט פון טאַלאַנטפולע שוישפּילער, כאַטש ער האָט יענע „ראָלן“ לכתחילה געשריבן ספּעציעל פאַר באַשטימטע פּערזאָ-נען.

אין 1936 איז „מירעלע אפרת“ געשפילט געוואָרן מיט דער-
פּאָלג אינעם מלוכה-טעאַטער פון סאַוועט-אוקראַינע. כ׳געדענק,
ווי די פּיינשמעקער און עסטעטן, פאַר וועלכע יעקב גאַרדין איז,
פונקט ווי מאַריס ראָזענפעלד, נישט גוט גענוג שוין צוליב דעם
אַליין, וואָס זיי זיינען פאַרשטענדלעך פאַר ברייטע מאַסן, האָבן דע-
מאַלט כלומרשט געטענהט, אַז מירעלע איז אַ בורזשויקע און דאַרף

„מירעלע אפרת“

(דזשעני גאַלדשטיין — מירעלע)

נישט אידעאָליזירט ווערן אין אַ פּראַלעטאַרישער מדינה. האָט
מען זיי געענטפערט, אדרבא, גאַרדין צייכנט דאַרט אַן דעם פאַ-
נאַנדערפאַל פון דעם אַמאַליקן יידישן מיטל-קלאַס. עס קומט-
אַרויס, אַז אַפילו אַזאַ טיכטיקע, פיינע פּערזענלעכקייט, ווי מירעלע,
קאָן נישט צוגרייטן אירע קינדער צו פירן ווייטער אירע מסחרים.
דעם בעסטן ענטפער האָבן אַבער געגעבן די סאַוועטישע יידי-
שע מאַסן. זיי האָבן טאַג-איין, טאַג-אויס, וואָכן און חדשים נאָכ-

אנאנד, אָנגעפילט דעם יידישן מלוכה־טעאָטער. די ראָל פון מי־
 רעלע האָט געשפילט די טיטולירטע „פּאַלקס־אַרטיסטן“ סאַנו,
 און די ראָל פון שלמונען — דער אָנערקענטער „פּאַלקס־אַרטיסט“
 יעקב ליבערט, וועלכער האָט יאָרן־לאַנג געשפילט די זעליביקע
 ראָל מיט אסתר־רחל קאַמינסקי. עטלעכע שוישפילער האָבן מיר
 געזאָגט, אַז זיי פילן זיך אין גאַרדינס פיעסע, ווי פיש אין וואַסער
 און דערפאַר האָבן זיי אַלע אַווינע באַדייטנדיקע דערפאַלגן. זיי
 האָבן מיר אויך דערציילט, אַז איבערן לאַנד ווערט נאָך עד־היום
 גאַרדינס רעפערטואַר געשפילט פאַר געפאַקטע הייזער.
 „מירעלע אפרת“ איז אויך איבערזעצט און געשפילט געוואָרן
 אין פיל שפראַכן.

דער אנהויב פון גלאַנץ-פּעריאָד

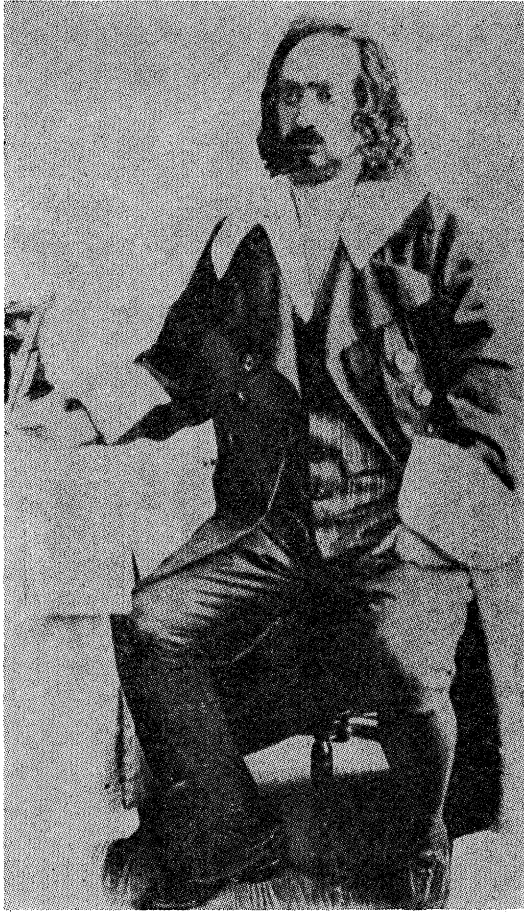
ח'ט דעם אויסערגעוויינלעכן דערפאלג פון „מירעלע אפרת“ (האַרבסט, 1898) הויבט זיך אָן יעקב גאַרדינס גלאַנץ-פּעריאָד.

נאָך מיט אַ יאָר פריער איז גאַרדין געווען זייער פעסימיסטיש וועגן די רעזולטאַטן פון זיין אַרבעט פאַר דער יידישער בינע. אנהויב סעפטעמבער, 1897, האָט ער געשילדערט זיין „פּערזענ-לעכן פּעקל צרות“: „מיין יובילעאום איז היינט. פונקט זעקס יאָר איז געוואָרן, וואָס [זייט] איך בין אַ יידישער שרייבער. אין דער צייט האָב איך פאַרן יידישן פּובליקום אָנגעשריבן: 'סיביריא', 'קעניג ליר', 'ווילדער מענטש', 'יידישער גלח', 'שוואַרצער ייד', 'ברידער דוריע', 'סאַלאַמאָן קאַוס' (*), 'גאַליצעי', 'ווילדער קעניג' און נאָך פילע אַנדערע דראַמאַטישע ווערק — — — אויך אויפֿ-געשריבן עטלעכע הונדערט סקיצן, נאָוועלן און קריטישע אַרטיקלען פאַרן יידישן לעזער“. באַקומען דערפאַר האָט ער, לויט זיין שילדערונג, אַ „גרויסע שטיק בלאַטע“, אַלס די „פאַרקערפּערטע דאַנקבאַרקייט“ צו זיין זעקס-יאָריקן יוביליי.

יענע צייט איז באמת געווען פאַר אים אַ טראַגישע. ס'האָט אויסגעזען, אַז זיין גאַנצע מי צו רעפּאַרמירן דעם יידישן טעאַטער איז געגאַנגען פאַרלאָרן. די טעאַטער-דירעקטאָרן האָבן געשטעלט

(* זלמן זילבערצווייג גיט-איבער, אַז לויט ראובן פּערלמוטער (געוועזענער רעדאַקטאָר-אַרויסגעבער פון דער אילוסטרירטער מאַגאַזשיפּט „די טהעאַטער וועלט“ [דערשינען פון נאָוועמבער 1908, ביז מערץ 1909], אין וועלכער אויך יעקב גאַרדין האָט זיך באַטייליקט), איז „סאַלאַמאָן קאַוס“, אַ דייטשישע פּיעסע, לויט וועלכער גאַרדין האָט אָנגעשריבן זיין „שלמה חכם“.

לויט אַ פּאַפּלעט פון יעקב פ. אַלער, איז גאַר „שלמה חכם“ אַ באַאַרבעטונג פון „זשעני אונד שיקזאַל“ פון בראַכפּאַגעל. — י. מ.

„שלמה חכם“
(יעקב פ. אדלער — אין דער טיטלראָל)

פיעסן, וואס האבן אפעלירט צו די סאמע פרימיטיווסטע אינס-
טינקטן. די שוישפילער האבן געקוקט מיט חוזק אויף דעם יידישן
פאלקס-מענטשן, וואס צאלט מיט שווער-פארהארעוועטע דאלארן
פאר פאייאצעריי פונעם ערגסטן מין. אין יענע יארן איז גארדין
געשטאנען כמעט גאנץ אליין אין קאמף קעגן שונד. אפילו די
בעסערע פרעסע האט נישט געוואלט זיך איינרייסן מיט די איינ-
פלוסרייכע טעאטער-דירעקטארן, מיט די „סטארס“ און זייערע
פאטריאטן, וואס פלעגן ענטפערן מיט קולאקעס אויף קריטיק. (אין
דעצעמבער, 1897, איז דוד קעסלער אליין געווארן „פארשפארט
הינטער גראטעס“ פאר „צעבלוטיקן“ א צייטונגסמאן, וועלכער האט
קריטיקירט הרוויטשעס שונד-פיעסע „טארן און מרס. נעק“ און
קעסלערן פאר „זיך דערנידעריקן צו דער ראַלע פון פארשטטיק
גילדענוופע“).

א גרויסע ענדערונג צום בעסערן האט זיך אנגעהויבן אינעם
יידישן טעאטער אין האַרבסט, 1898, נאך דער אויפפירונג פון
„מירעלע אפרת“. די ענדערונג האט אַרויסגערופן אַרטיקלען וועגן
יידישן טעאטער נישט בלויז פון קריטיקער, נאָר אויך פון שריי-
בער, וואָס האָבן זיך דעמאָלט פאַרנומען הויפטזעכלעך מיט טע-
אַרעטישע פראַגן וועגן סאַציאַליזם. אַזוי איז אין יענער צייט
אַרויסגעטראָטן מיט אַן אַרטיקל דר. ש. פעסקין, וועלכער האָט
דערקלערט גאַרדינס טריאומף, ווי אַ צייכן, אַז „די אַרטיסטישע
געפילן זיינען נאָך נישט אינגאַנצן אונטערדריקט געוואָרן אין
יידישן פּובליקום“ דורך דער שולד פונעם שונד-טעאטער. דער-
ביי אונטערשטרייכט ער די שטעלונג פון די דעמאָלט איבערגע-
געבענע סאַציאַליסטישע קולטור-טוער צו יעקב גאַרדינס טע-
טיקייט:

„אומעטום קומט-אויס די סאַציאַליסטן צו זיין די קולטור-
טרעגער, ווייל זיי ווייסן, אַז וואָס מער די אַרבעטער וועלן זיין
גייסטיק אַנטוויקלט אין אַלגעמיין, אַלץ בעסערע סאַציאַליסטן וועלן
זיי קאַנען ווערן. — — — מיר זיינען דעריבער דירעקט פאַר-
אינטערעסירט, אַז דער טעאטער זאָל אַלץ ווערן ריינער און זאָל
ווערן אַ ריכטיקע קולטור-שולע פאַר די אַרבעטער. מיר באַטראַכטן
דעריבער גאַרדינס אַרבעט אַלס אַ וויכטיקן טייל פון אונדזער
אייגענע [אַרבעט]. מיר זיינען אַבער אויך שטאַלץ, וואָס די
אַרבעט, אויפצובויען אַ ציוויליזירטן יידישן טעאטער, איז אויסגע-“

קומען צו טאן א סאציאליסט. מיר זיינען שטאלץ, וואס דער פיי-
איסטער רעפארמער פון יידישן טעאטער איז אונדזער גענאסע
[חבר] יעקב גארדין".

די נייע שטעלונג צו יעקב גארדינס רעפארם-ארבעט אינעם
יידישן טעאטער האט געווירקט, אז די אַרבעטער-פרעסע זאל אָפּ-
געבן אַ סך פּלאַץ פאַר גאַרדינס ערשטער ליטעראַרישער פּיעסע,
וואָס האָט שטאַרק אויסגענומען ביים ברייטן יידישן עולם. דער
קריטיקער מ. קאַטץ, וועלכער האָט דעמאָלט אָנגעשריבן אַ גאַנצע
סעריע אַרטיקלען וועגן „מירעלע אפרת“, געפינט דעריבער פאַר
גויטיק קודם-כל אויסצודריקן די גרויסע פרייד, וואָס עס האָט
דעמאָלט געהערשט אינעם ראַדיקאַלן לאַגער איבער דעם איבער-
ראַשנדיקן ענטזויאזם, מיט וועלכן „מירעלע אפרת“ איז אויפגע-
נומען געוואָרן פון די ברייטע יידישע פּאָלקס-מאַסן, ווי פון דער
אינטעליגענץ. ער דריקט אויס דעם וואונטש פון די יידישע קול-
וועלן מער אויפפירן קיין שונד, דורך וועלכן עס ווערן פאַרקריפלט
די בעסטע פון זייערע טאַלענטן".

אין יענער צייט איז אב. קאהאַן נישט געווען פאַרבונדן מיטן
„פאַרווערטס“ (ער האָט דעמאָלט בכלל זיך דערווייטערט פון יידישן
וואָרט), און מ. קאַטץ האָט אויסגעדריקט די מיינונג פון די יידישע
פּראַגרעסיווע און סאָציאַליסטישע קרייזן אין ניו-יאָרק, ווען ער
האָט געשריבן: „אַזאַ מערקווירדיקע האַרמאָניע“ איז אין דער
גאַנצער פרעסע „מירעלע אפרת“, אַז „זיצנדיק אין טעאָטער, ווערט
איר היפּנאָטיזירט און אייך קומט גאַרנישט אויף די פּראַגע: 'ווי?
ווארום?' ; אַלץ איז אַזוי, נוייל עס איז אַזוי — דאָס איז לעבן,
און אין לעבן זיינען נישטאַ קיין ווידערשפּרוכן, ווען איר זעט
זייערע אורזאַכן און זייערע פּאַלגן, און דאָס איז, וואָס איר זעט
אין אַט-דעם לעבנסבילד“.

אַנווייזנדיק אויף דעם גרויסן מהלך, וואָס גאַרדין האָט גע-
מאַכט פון „יידישן קעניג ליר“ ביז צו דער „יידישער קעניגין ליר“,
קומט מ. קאַטץ צום פּאַלגנדיקן אויספיר: „דער יידישער קעניג
ליר“ איז מער „אַ אימיטאַטיוועס, אַ נאַכאַמענדעס [נאַכגעמאַכט],
נאָך אַ באַשטימטן מאָדעל אויסגעפירטן קונסטווערק“. „מירעלע
אפרת“ — „אַ קרעאַטיוועס, אַליין געשאַפענעס, נאָך דעם מוסטער
פון דער אייגענער פּאַנטאַזיע אויסגעפירטעס ווערק, ס'איז אַ

זעלבסטשטענדיקע ריכטונג, אן אייגענע שאפונג, א פראדוקט פון א גרויסן, זייער גרויסן טאלאנט. מירעלעס נשמה איז „גאר פון אן אנדער גאטונג“, כאטש „אין איר שיינען-אפ מאַכע קאלירן פון דוד משהלעס נשמה [פון 'קעניג ליר']“. דער לעצטער באַזיצט אָבער נישט מירעלעס „גאונות“. אין מירעלען זעט מען „ווילנס-מאַכט, טעטיקייטס-קראַפט, שאַרפֿזין און אַמביציען, וועלכע קריס-טאַליזירן זיך אין הערש-זוכט און אייגנוין“. בעת אין דוד משהלעס זעט מען „טאַט“ און ראַט-לאַזיקייט, דעספּאַטיע, גרויסקייט, [באַ-קומען] בירושה און בלינדע מאַכט-אויסאיבונג. די „פורכט“ [מורא] פאַר ר' דודלען הענגט-אָפּ דערפון, וואָס דערביי איז דאָ אַ „משהלעס“. ער איז אַ „געקרוינטער“ בירושה, אַ מין קעניג ליר. אָבער די „ערפורכט“ [דרך-ארץ] פאַר מירעלען נעמט זיך דער-פון, וואָס „זי אַליין איז מירעלע אפרת“, און זי קאָן זאָגן „כחי ועצם ידי עשו לי את החיל הזה“ (מיין כח און די מאַכט פון מיין האַנט האָט מיר פאַרשאַפט דאָס דאָזיקע פאַרמעגן).

נאָכדעם ווי מ. קאַטץ רעדט אַרום באַריכות, קריטיש, יעקב גאַרדינס נייע פּיעסע, שטעלט ער זיך אָפּ אויספירלעך אויך אויף דעם נייען אופן, ווי אַזוי די יידישע שוישפילער זיינען אינפּגע-טראַטן פאַרן יידישן טעאַטער-באַזוכער. ער דערציילט, אַז די פּיעסע איז „געשפּילט געוואָרן ווי אונטערן טאַקט פון אַ דיריגענט“. אַלע שוישפילער, וואָס האָבן אנטויל גענומען אין דער ערשטער אויפ-פירונג פון „מירעלע אפרת“, האָבן „פאַרשטאַנען און געפילט“ זייערע ראָלן און „זיך אויך געקומערט אום דאָס גאַנצע“. עס איז נישט געווען קיין „שפּראַכן-מיש-מאַש“; אַלע האָבן גערעדט דעם-זעלביקן דיאַלעקט; און „דאָך האָט זיך אין יעדערנס אַרט ריידן כאַראַקטעריזירט די פּערזאָן, וועלכע ער [אָדער זי] האָט פאַר-געשטעלט“. דאָס קומט דערפון, דערקלערט ער, וואָס יעדער שוין-שפּילער „האַט גערעדט אַזוי, ווי דער פאַרפאַסער האָט אים אַריי-געלייגט אין מויל“...

קעני ליפּצין ווערט באַזונדער געלויבט, וואָס „אין דער גאַנ-צער צייט פון איר שפּילן“ האָט מען „אין איר נישט געזען קיין שוישפילערין אויף דער בינע, זאַנדערן [נאָר] אַ מירעלע אפרת“. זי ווערט אויך געלויבט פאַר „איר שאַרפּער, ריינער אויסשפּראַך, איר דיקציע“. דער עיקר אָבער דערפאַר, וואָס זי שטעלט-פאַר מירעלע אפרת נישט נאָר „מיט אירע אויסערלעכע באַוועגונגען“.

„מירעלע אפרת“
(קעני ליפצין — אין דער טיטלאַל)

נאָר זי ווייזט אויך „וואָס אין מירעלעס נשמה קומט־פאַר, די עמ־פּינדונגען און די געפילן פון מירעלע אפרת“. מ. קאַטן באַ־דויערט נאָר, וואָס די מוזיק האָט באַגלייט מיט „אַ מעלאָדראַמאַטי־שער פּידלעריי“ דעם פּסוק תהלים „למנצח על שושנים“, וואָס ליפּציין־מירעלע זאָגט. דאָס האָט נישט געמאַכט רירנדיקער דעם מאַמענט, נאָר פאַרקערט, „דערמאַנט, אַז מען איז אין טעאַטער“... בעת די סיטואַציע און „איר זאָגן אַליין“ איז געווען אימשטאַנד צו „צעברעכן דאָס האַרץ“. בלויז איין חסרון געפינט דער קרי־טיקער פון דער אַרבעטער־פּרעסע אין קעני ליפּצינס ערשטן אויפ־טריט אַלס „מירעלע אפרת“: ער גלויבט, זאָגט ער, אַז זי האָט צופיל געוויינט ביים אַוועקגיין צו שלמונען, אַזוי ווי זי וואַלט גע־ווען „אַ געוויינלעכע אומגליקלעכע מוטער“. מירעלע אפרת, מיינט ער, „קאָן נאָר אַזוי וויינען פאַר גאָט, אין וועלכן זי גלויבט, אָבער נישט פאַר מענטשן, און נאָר ווען שיינדעלע איז דערביי“...

דוד קעסלער, אַלס יאָסעלע, איז געווען גוט און נאַטור־טריי, כאַטש זיין פיגור איז געווען „צו קרעפטיק פאַר אַ זאָנפּטמטיקן [צאַרטן], האַלב־צעקראַכענעם יאָסעלע — אַ ווייבערשע נשמה!“ אין קעסלערס שפּילן איז געווען „ווייניק טעאַטראַלישעס און מער רעאַלעס“. דאָס איז געווען יאָסעלע, „דער ערלעכער, גוטער נאָר און סטאַטעטשנער גבירישער יונגערמאַן“. באַזונדערס גלענצנד איז קעסלער געווען אין דעם מאַמענט, ווען ער „שפּרינגט אַרויס פון די כלים“ און פאַרמעסט זיך, ווי צו שלאָגן זיין געליבט ווייב, שיינדעלע, ווען זי באַלידיקט זיין אַלטע מאַמע, מירעלע אפרת.

שמואל טאַבאַטשניקאָו (סעמיועל טאַביאָס), אַלס דאַניע, ווערט געלויבט פאַרן דורכפירן פּולקאַם זיין כאַראַקטער, כאַטש ס'איז „נישט קיין באַדייטנדע ראַלע“. ער האָט פּיין אַרויסגעבראַכט, ווי דאַניע פילט זיך אומבאַקוועם אַלס „דייטש“. דאַניעס אויסגעשרייען זיינען געווען מיט אַ קוויטש, „אַזוי ווי ער וואַלט זאָגן אַ וויכטיקן געדאַנק פון אַ פּוסטן קאַפּ“...

דיינע פּיינמאַן, אַלס שיינדעלע, איז „אין פּילע פּלעצער“ גע־ווען „טעאַטראַליש“ און „דעקלאַמאַטאָריש“, און מיט דעם „גע־שאַדט דער רעאַלער פאַרשטעלונג פון דעם כאַראַקטער“. גוט איז זי געווען אין דעם מאַמענט, ווען זי קומט איבערבעטן מירעלען. דאָ האָט זי פאַרגעשטעלט „אמת טריי דאָס, וואָס אַזאַ נאַטור, ווי שיינדעלע, פילט בשעת מעשה“. זי האָט געוויזן, ווי שיינדעלע

וואלט וועלן זאגן עפעס „צערטלעכעס, ווייכעס, זאנפטעס“, אבער קעגן איר אייגענעם ווילן קומט עס ארויס „עפעס הארט, באליי-דיגנט“, און די ווערטער דריקן ניט אויס „וואס אין הארצן טוט זיך“.

שמואל טארנבערג, אלס ר' נחומצע, איז געווען „מיט אלע פיטשעווקעס — — — כאטש נעם און גלויב, אז טאליא טעאטער האט אויסגעשריבן ר' נחומצען אליין פון סלוצק“... „אין קיין מאמענט איז קיין ריר“ אין טארנבערגן נישט געווען אנדערש, ווי דער כאראקטער, וואס ער האט פארגעשטעלט. מאַריס מאַשקאוויטש, אלס שלמון, האט „עכט-קינסטלעריש פארגעשטעלט אַ פּערזאָן, וואָס איז אַן אמת ערלעכער מאַן — — — אפילו אין זיין מאַכן בשתיקה ביונעס, אפילו אין זאָגן אַמאָל אַ חניפה מירעלען, אַ דורכשניטלעכער, סימפאטישער, קלוגער, ער-לעכער און גוט-האַרציקער ייד“. מאַשקאוויטש איז נישט געווען טעאטראַליש אפילו „אויף אַ האַלבער סעקונדע“... ער האט זיך קיינמאָל נישט געווענדט „מיט די אויגן צום פובליקום“... נישט געמאַכט „קיין איין איבעריקע באַוועגונג אפילו מיטן פינגער“. ס'איז נישט געווען „קיין איין פעלער“ צו פאַרצייכענען אין זיין שלמון. מערי עפשטיין, אלס מחלה, האט „געשפילט פראַכטפול“, ווען זי איז געווען מירעלעס דינסט. אַמאָל אַבער פלעגט זי זיך פאַר-געסן און רעדן צום פובליקום אלס די אַקטריסע עפשטיין... מערי ווילענסקי „האַט אין חנה דבורה פאַרגעשטעלט [א] צופיל ביטערע ידענע און ווייניק יחסנטע. אלס אזא האט זי איר ראַלע גוט געשפילט“.

ציליע פיינמאַן (די שפּעטער באַרימטע ציליע אַדלער), אלס מירעלעס אייניקל, דער „בר-מצוה-בחור“ שלמהלע, האט, קאַנטיק, נאָך דעמאָלט נישט געצויגן אויף זיך קיין אויפּמערקזאַמקייט, און זי ווערט אינגאַנצן נישט דערמאָנט.

* * *

„מירעלע אפרת“ איז דעמועלביקן יאָר (1898) דערשינען אין בוך-פאַרם. אין די שפּעטערע ניו-יאָרקער אויפלאַגעס איז צוגע-געבן דער פראַלאַג פון מאַריס ווינטשעווסקי. אין 1913 ווערט די פיעסע איבערגעדרוקט אין פּוילן. זי איז אויך אַרויס אין אַ ריי איבערזעצונגען: אין רוסיש, דורך ט. הייליגמאַן; אין אוק-

“מירעלע אפרת”

(פון רעכטס: חנה אפעל — אין וטן אקט; בערטא געדסטין — אין 2טן אקט;
דאָר אַ הייסטאָן — אין 3טן אקט; בינע אַבראַמאָוויטש — אין 4טן אקט)

ראיניש — ש. פאלאנער; אין דייטש — אלעקסאנדער עליאסבערג. לויטן „לעקסיקאן פון יידישן טעאטער“, איז „מירעלע אפרת“ אויך געשפילט געוואָרן אין העברייאיש, אוקראיניש, אונגאַריש, אי-טאַליעניש (אין שטאַטישן טעאטער פון רוים), פויליש (באַאַרבעט פון מאַרק אַרנשטיין) און אין רוסיש. זי איז אויך, בערך 1912, אויפגעפירט געוואָרן, ווי אַ „שטילער“ פילם, מיט אסת־רחל קאַ-מינסקי אין דער טיטל־ראַל, און אין 1938, ווי אַ קלאַנג־פילם, מיט בערטאַ גערסטין אין דער טיטל־ראַל, אין דער באַאַרבעטונג פון אַסיפ דימאָוו (מיט באַדייטנדיקע אַפּוויכונגען פון גאַרדינס אַריגינעלן טעקסט).

פיעסן מיט באדייטנדיקע פרויען-געשטאלטן

יעקב גארדינס מייסטער-יאָרן אונטערשיידן זיך

פון זיינע לערן-יאָרן אין אַ באַדייטנדיקער מאָס דורך דער נייער ראָל, וואָס ס'שפּילט אין זיי די יידישע פרוי.

אין זיינע אומגעפער פערציק פיעסן, וואָס זיינען אויפגעפירט געוואָרן אין די ערשטע זיבן יאָר פון זיין שרייבן יידיש, שפּילט זעלטן די יידישע פרוי אַ באַדייטנדיקע ראָל. דאָס איז אויך געווען דער פּאַל אַפּילו אין יענע עטלעכע פיעסן, וואָס גארדין האָט אַנגערופן מיט פרויען-נעמען: אין „ריזעלע“ שפּילט די הויפט-ראָל זעליק-איציק קלעזמער; אין „אלישבע“ — שלמהקע שאַראַטאַן (וועמעס נאָמען די פיעסע קריגט יאָרן שפּעטער); און אין „דבורהלע מיוחסת“ — שמעון אייזענשטאַל. און דאָס אַלץ נישט געקוקט אויף דעם, וואָס די דאָזיקע פרויען-ראָלן זיינען געשפּילט געוואָרן פון דער טאַלאַנטפולער סערע אַדלער.

ערשט אין זיינע מייסטער-יאָרן געלינגט גארדינען צו שאַפן אַזוינע פרויען-געשטאַלטן, ווי מירעלע אפרת, אסתרקע (אין דער „שחיטה“), ראָניע (אין דער „שבועה“), סאַפּיע (אין „סאַפּאַ“), עטי (אין „קרייצער סאַנאַטאַ“), כאַסיע (אין דער „יתומה“) א. א. ו. ו. וואָס ווערן נישט פאַרטונקלט פון די מענער-געשטאַלטן אין די זעלביקע פיעסן.

עס פאַרמינדערט כלל נישט דעם טאַלאַנט פון קעני ליפּצין און בערטע קאַליש, ווען מ'ווייזט-אָן, אַז זייערע גרויסע דערפאַנגן זיינען געמאַכט געוואָרן הויפטזאַכלעך אין די ראָלן פון יענע יידישע פרויען-געשטאַלטן, וואָס יעקב גארדין האָט געשאַפן אין זיינע מייסטער-יאָרן. צוזאַמען מיט ליפּצין און קאַליש האָבן געשפּילט אין יענע פיעסן אַזוינע באַדייטנדיקע שוישפּילער, ווי מאַגולעסקאַ, מאַשקאַוויטש, קעסלער א. א. וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט אין זייערע ראָלן נישט ווייניקער, ווי די פרויען-„סטאַרס“.

אויך די אויפפירונגען פון אַט־די פיעסן אין אייראָפּע (ווי שפּעטער אין אַמעריקע) דורך אַנדערע שוישפּילער, האָבן פּעסט־געשטעלט די שטאַרקייט פון די דערמאָנטע פּרויען־ראָלן, אויב זיי ווערן נאָר געשפּילט אינעם גייסט פון זייער באַשאַפּער.

* * *

אין זיינע מייסטער־יאָרן האָט גאַרדין שווערער געאַרבעט אויף אַ פּיעסע, ווי אין זיינע לערן־יאָרן. פּערצן חדשים זיינען פאַרגאַנגען צווישן דער אויפפירונג פון „מירעלע אפּרת“ און „די שחיטה“. אין דער צווישן־צייט האָט גאַרדין איבערזעצט, באַאַרבעט און פאַרפאַסט אַרום אַ האַלב טויז טעאַטער־שטיק, צווישן זיי אויך אַן אַריגינעלע „מוזיקאַלישע דראַמע“ פון אַ ווירקלעכער פּאַסירונג: „דודל משורר, אַדער דאָס איבערגעריסענע ליד“, וואָס איז „געאַנגען“ פינף וואָכן און איז רעקלאַמירט געוואָרן ווי אַ „שטוינענדער סוקסעס“... אין יענער צייט האָבן שוין די טעאַטער־דירעקטאָרן געצאָלט גאַרדינען באַ־דייטנדיקע סומען פאַר וועלכער ס'איז פּיעסע, וואָס טראַגט זיין נאָמען. ער אָבער האָט ווייטער אומדערמידלעך געאַרבעט צו שאַפּן עפּעס אַזוינס, וואָס זאָל אים אויך גייטיק באַפּרידיקן.

די אויפפירונג פון דער „שחיטה“ (דעם 16טן אָקטאָבער, 1899) איז געווען אַ געשעעניש אין יידישן קוואַרטאַל. ס'זיינען אַנגע־גאַנגען וויכוחים, צי די נייע פּיעסע איז שטאַרקער אַדער שוואַכער, ווי „מירעלע אפּרת“. אָבער אַלע קריטיקער זיינען געווען איינ־שטימיק, אַז יעקב גאַרדין „האַט זיך אין ערגעץ נישט אַזוי אָפּגע־שטעלט אויף די [דער] 'דעטאַלנע' באַאַרבעטונג פון זיינע ווערק, ווי גראַדע אויף דיזער“ („די שחיטה“).

קעני ליפּצין אַלס אסתרקע איז אין אַלגעמיין געלויבט גע־וואָרן. לויטן „פאַרעוורטס“, האָט זי געשפּילט „שיין, אינטעליגענט און טאַלאַנטפול“... נאָר אינעם פּערטן אַקט איז זי שוין געווען פּיזיש דערשעפט. דער רעצענזענט שלאַגט־פאַר צו פאַרקירצן דעם לעצטן אַקט, כאַטש ער באַטראַכט דעם ערשטן און דעם לעצטן אַקט פאַר די שטאַרקסטע.

דוד קעסלער, אַלס בצלאל ראַפּאַפּאָרט, קריגט דעם צייכן: „אייןפאַך גלענצנד“.

מאַריס מאַשקאוויטש, אַלס ראַפּאַפּאָרטס געשעפּטס־פאַרוואַלטער

אלקנה, ווערט נאך שטארקער געלויבט: „ער האָט באַוווּזן נאָכ־אַמאַל, אַז עס זיינען דאָ אויף דער ייִדישער בינע שווישפּילער, אַבוואַל [כאַטש] זיי זיינען נישט קיין 'סטאַרס', אָבער מאַנכע סטאַרס קאָנען זיך נאָך ביי זיי אַביסעלע צולערנען.“

ז. מאַגולעסקאַ מיט בינע אַבראַמאַוויטש, ווערט אַנגעוווּזן, האָבן ביידע, אַלס דער רב מיט דער רביצין „געשאַפן צוויי כאַראַקטערן, וועלכע וועלן בלייבן אויפן פּאָדערשטן גרונט פון דער ייִדישער

„די שחיטה“

(סאַראַ סקולניק — אַסתרקע)

בינע, אַזוי לאַנג ווי דאָרט וועט נאָך זיין פּלאַץ פאַר ווירקלעכן רעאַליזמוס“ ...

מערי ווילענסקי, אַלס בענטשיק, איז געלויבט געוואָרן פאַר איר באַוווּזן, אַז „אַ שווישפּילערין קאָן מאַכן פון די [דער] קלענס־טע [ר] ראַלע — די גרעסטע, ווען זי האָט נאָר טאַלאַנט“ ...

גאַרדין האָט די פּיעסע פאַרגעלייענט אויף אַן אונטערנעמונג פאַר דער „אַרבעטער בילדונג שול“. נאָך יעדן אַקט האָט ער דער־קלערט דעם „אינהאַלט פון די וויכטיקע פּסיכאָלאָגישע מאַמענטן“.

ער האָט אויך אַ פּאָר מאָל, אויף בענעפיסן, צווישן זיי אויך זיין אייגענעם, גערעדט צווישן די אַקטן איבער דער טעמע „מיין ענט-פער צו אַלע קריטיקער“. צום בענעפיס פאַר מאַגולעסקאַן (נאַ-וועמבער, 1899?) האָט גאַרדין אָנגעשריבן אַן איינאַקטער „אַ נאַכט נאָך שחיטה“, וואו ער שילדערט דעם טיפן אינדרוק, וואָס די טראַגעדיע האָט געמאַכט אויף אַסתרקעס עלטערן און אויף דעם פּאַלקסמענטש אלקנה, דעם דערמאָרדעטן ראַפּאַפּאַרטס פאַרוואַל-טער.

„די שחיטה“ איז געשפּילט געוואָרן אין העברייאיש, רוסיש (איבערזעצט פון מ. פּאַנבערג), אוקראיניש, און פּויליש (איבערזעצט און אויפגעפירט פון מאַרק אַרנשטיין).

* * *

באַזונדערס פּרוכטבאַר איז יעקב גאַרדין געווען אין סעזאָן 1899-1900. אַחוץ עטלעכע געוויינלעכע טעאַטער-שטיק, איבער-זעצונגען און באַארבעטונגען, האָט ער געשאַפן דריי ליטעראַרישע ווערק: „סאַפּא“, „גאַט, מענטש און טיּוּל“ און „די שבועה, אַדער ראַניע די פּאַטשטאַרקע“.

אַלע דריי פּיעסן האָבן אַרויסגערופן לאַנגע דיסקוסיעס אין ליטעראַרישע און טעאַטער-קרייזן. זיין „יידישע סאַפּא“ (געשריבן פאַר בערטאַ קאַליש) איז אָנגעגריפן געוואָרן נישט בלויז פון אַר-טאָדאַקסן, נאָר אויך פון פּראַגרעסיווע מענטשן. יעקב גאַרדין האָט (יולי, 1900) פאַרעפנטלעכט אַ ריי בריוו צו אים פון געביל-דעטע מענער און פּרויען. איינער, אַ ראַדיקאַלער דאַקטאָר, וועל-כער האָט שפּעטער פּאַרטידיקט די „יידישע סאַפּא“ — סאַפּיע פינגערהוט — ווי אַן אָנזאָג אויף דער נייער פּרוי, האָט גע-שריבן:

„מיינט איר נישט, אַז דאָס שטיק איז צו-ראַדיקאַל און דאָס עס איז נאָך צו-פּרי אַזעלכע שטיק אויף דער יידישער בינע אויפ-צופירן? ... עס קאָן זיין, אַז די אידיע איז טאַקע אַ ריכטיקע, אָבער איז דען אַ טעאַטער דער פּלאַץ, וואו מען זאָל פּראַפּאַגאַנדירן אַזעלכע נייע רעוואָלוציאַנערע אידיען?“

אַ יידישער אַדוואַקאַט האָט זיך באַקלאַגט, אַז ער האָט מיט-גענומען מיט זיך אין טעאַטער דעם „אַסיסטענט לידער“ (דער וויצע-אַנפירער) פון זיין „טעמעני דיסטריקט“ ... און הערנדיק די

„אַנטי־לאַ [קעגן געזעץ] און אַנטי־מאַראַל טענדענצן“ ... האָט ער געפילט, אַז עס איז אַ „דיסגרעיס“ [אַ שאַנד] פֿאַר יידן ... אַלס אַדוואַקאַט, וואָלט ער געקאַנט, שרייבט ער, פֿאַרטיידיקן די ייִדישע סאַפֿאַ אין געריכט, אַפילו ווען זי וואָלט איר אומגעזעצלעך קינד „אין געהיים דערמאַרדן“. ער וואָלט געטענהט, אַז זי איז געווען משוגע ... „אַבער נישט שעמען זיך, אַפֿן זאַגן די גאַנצע וואַרהייט [אַמת], נעמען אויף זיך די פֿאַראַנטוואַרטלעכקייט און אַליין זאַרגן פֿאַר אַן אומגעזעצלעך [קינד], דאָס טוט [ניט] קיין אַנשטענדיקע פֿרוי“ ...

פֿון דער אַנדערער זייט האָט מען צו אים אויך געהאַט טענות, למאַי סאַפֿיע פינגערהוט האָט צום סוף חתונה מיט איר קינדס פֿאַטער, כאָטש זי האָט ליב און ווערט געליבט פֿון אַ צווייטן — אַ מאַן פֿון אַן אַנדערער פֿרוי.

אין זיין לאַנגן ענטפֿער פֿאַרטיידיקט גאַרדין צוערשט זיין אַדעסער סאַפֿאַס רעוואָלוציאַנערישקייט. זי פֿאַרלירט דעם קאַמף קעגן די פֿאַראורטיילן פֿון דער געזעלשאַפֿט. זי ווערט אַבער נישט קיין מעטרעסע, נאָר „גייט פֿירן אַ שטילן שווערן לעבן פֿון אַן ערלעכע [ר] אַרבעטעריין“ ... ער פֿאַרענדיקט זיין אַרטיקל מיט דער פֿראַגע: וואָס טוט אַיצט אונדזער „ייִדישע“ סאַפֿאַ? און ער ענטפֿערט:

„די ערד שלאַפֿט ...

זי וואַנדערט אַליין אין דער וויסטע [מדבר] ...

ווי דורך אַ נעבל צייט זיך איר אומבאַקאַנטער וועג“ ...

אין דער „ייִדישער סאַפֿאַ“ האָבן אויך, אַחוץ בערטאַ קאַליש, זיך אויסגעצייכנט אַ גאַנצע ריי אַנדערע שווישפילער, מענער און פֿרויען, די פיעסע איז דערשינען אין פֿאַרשידענע אויסגאַבעס, איינע מיט אַ פֿאַרוואַרט פֿון דר. הלל זאַלאַטאַראָוו, און איז אַרויס אין צוויי רוסישע איבערזעצונגען: „שרה פינגערהוט (סאַפֿאַ)“ פֿון א. וואַלקאַנסקי און די „ייִדישע סאַפֿאַ“ — ד. ראָזענבליט. די פיעסע איז, לויטן „לעקסיקאָן פֿון ייִדישן טעאַטער“, אויך געשפילט געוואָרן מיט דערפֿאַלג אויף דער רוסישער בינע, באַזונדערס דורך דער קאַרש־טרופּע, אונטערן נאָמען „דאָס אַדעסער לעבן“.

„גאָט, מענטש און מייזל“
(דוד קעסלער — הערשעלע דובראַונער)

ניט ווייניקער דעבאטעס האָט אַרויסגערוּפֿן יעקב גאַרדינס צווייטע פּיעסע פֿון יענעם יאָר (1900), „גאַט, מענטש און טייוול“. דעם פּראָלאָג צו דער פּיעסע האָט ער שוין געהאַט פֿאַרעפּנטלעכט אַרום אַ האַלב יאָר פּריער אין דער „פּרייע געזעלשאַפֿט“. אָבער ווען די פּיעסע איז אויפגעפירט געוואָרן, האָבן געוויסע קריטיקער אינגאַנצן אַרויסגעלאָזן פֿון אויג דעם סאַציאַלן מאַמענט, וואָס גאַרדין האָט דאָרט אַרויסגעבראַכט, און זיי האָבן זיך אָפּגעשטעלט בלויז אויף דעם, אַז דער פּראָלאָג איז גענומען פֿון „איוב“ און „פּאָוסט“.

אין „גאַט, מענטש און טייוול“ האָט גאַרדין אַרויסגעבראַכט אַ גאַנצע ריי פּרויען־געשטאַלטן, וואָס מאַכן נאָך היינט אַ טיפֿן איינ־דרוק, די מענער־ראָלן: אוריאל מזיק, לייזער בדהן, כאַצקעל דראַכמע און הערשעלע דובראַווער זיינען געוואָרן קלאַסיש אין ייִדישן טעאַטער. יעדער באַדייטנדיקער שוישפּילער האָט אין אַ געוויסער צייט געזוכט אויסצופּראַוואַן זיינע כּחות דורך זיי.

„גאַט, מענטש און טייוול“ האָט געצויגן די אויפּמערקאַמקייט פֿון דער ענגלישער קריטיק אויף דעם ייִדישן טעאַטער. זי האָט אים אַרויסגעשטעלט, ווי אַ מוסטער, צו וועלכן דאָס אַלגעמיינע אַמעריקאַנער טעאַטער דאַרף שטרעבן. יעקב גאַרדין איז פֿון דער דעמאָליטיקער אַמעריקאַנער אינטעליגענץ פֿאַרגליכן געוואָרן צו איבסענען, און דער פּרעסטיזש פֿון דער ייִדישער בינע און איר רעפּאַרמאַטאָר איז דעמאָלט הויך געשטיגן.

אין ענגליש איז דערשינען אַן איבערזעצונג פֿון פּראָלאָג און אויסצוגן פֿון דער פּיעסע גופּא. אין העברייאיש איז די פּיעסע איבערגעזעצט געוואָרן פֿון ק. ל. סילמאַן (ירושלים, 1915 — גע־שפּילט געוואָרן איז זי שוין אין 1908, אין יפו). אין אוקראיניש — נ. ליסקאַוועצקי. אין רוסיש — צוויי איבערזעצונגען: איינע אונ־טערן נאָמען „סאַטאַנאַ“, פֿון טש. שען, אַ צווייטע פֿון ט. הייליגמאַן. אין דייטש איז די פּיעסע דערשינען אונטערן נאָמען „געלט“ (קעלן, 1906). דער איבערזעצער ווערט נישט דערמאַנט, נאָר ער האָט געמוזט האָבן אַ שייכות צום ייִדישן קריטיקער בעל־מחשבות, וועלכער האָט מיר נאָך אין פּרילינג 1903 דערקלערט, אַז דער נאָמען „גאַט, מענטש און טייוול“ (און נאָטירלעך אויך דער פּראָ־לאָג) איז צו פּרעטענציעז. ס'איז דאָך נישט קיין איוב־דראַמע און אויך נישט קיין פּאָוסט, נאָר אַ פּאַמיליען־דראַמע, פֿאַר וועלכער

„גאָט, מענטש און טייוול“

(רעכטס: יעקב קאָצמאַן — לייווער בודחן; לינקס — אויבן: איזידאר האַלענדער —
אוריאל מוזיק; לינקס — אונטן: נתן קלינגער — קאָצקל דראַכמע)

דער פאסנדיקסטער נאָמען דאָרף זיין „געלט“. ער האָט מיר אויך דערציילט, אַז אונטער אַט-דעם נאָמען וועט די פּיעסע איבערגע-זעצט ווערן אין דייַטש.

אונטערן נאָמען „דער שטן“ איז די פּיעסע אויפגעפירט גע-וואָרן מיט גרויס דערפאָלג אין רוסיש און אין פּויליש, אין די באַדייטנדיקסטע טעאָטערס.

אַ נייע באַאַרבעטונג פון „גאָט, מענטש און טייוול“ איז אויפ-געפירט געוואָרן (1928-29) פון מאָריס שוואַרץ אינעם יידישן קונסט-טעאָטער, אויף דער ראַדיאָ (1939) דורך יעקב מעסטל, און (1949) ווי אַ פּילם דורך יאָזעף זיידען.

* * *

אַ פּאַר חדשים נאָך דער אויפפירונג פון „גאָט, מענטש און טייוול“ איז אויפגעפירט געוואָרן „די שבועה, אַדער ראַניע די פּאַטשאַרקע“, (מוזיקאַלישע דראַמע אין פיר אַקטן, סוזשעט אַנט-נומען). כאָטש דער סוזשעט איז גענומען פון גערהאַרט האָפּטמאַן, האָט אָבער גאַרדין אַריינגעבראַכט אין דער פּיעסע אַ ריי נייע יידישע געשטאַלטן, באַזונדערס דעם העכסט-סימפּאַטישן פּרויען-טיפּ, ראַניע, וואָס צייכנט זיך אויס מיט איר נאַטירלעכקייט און אויפריכטיקייט.

אין וואַרשע איז „די שבועה“ אויפגעפירט געוואָרן (לויטן „לעקסיקאָן פון יידישן טעאָטער“) אונטער דער רעזשי פון י. ל. פּרץ. זי איז אויך געשפּילט געוואָרן אויף דער רוסישער בינע און דערשינען אין אַ רוסישער איבערזעצונג (ד. ראָזענבליט, אַדעס, 1912).

„די שבועה“

(אויבן: מרים טרילינג — ראניע: אונטן: מאַריס מאַשקאוויטש — אַקסל)

„קרייצער סאָנאַטאַ“ און „יתומה“

די פרויען-געשטאַלטן אין גאַרדינס פיעסן זיינען אין די יאָרן 1901-1903 באַרייכערט געוואָרן מיט נאָך צוויי: עטי, אין „קרייצער סאָנאַטאַ“ (אויפגעפירט 10טן יאַנואַר, 1902*) און כאַסיע, אין „די יתומה“ (אויפגעפירט 12טן אָקטאָבער, 1903). „די יתומה“ איז, ווייזט אויס, געשריבן געוואָרן נישט שפע־טער, אויב נישט פריער, ווי „קרייצער סאָנאַטאַ“. קעני ליפצין האָט רעציטירט שטעלן פון „די יתומה“ שוין אין אָקטאָבער, 1901.

ביידע פרויען-געשטאַלטן האָבן געהאַט מוסטערן אין גאַר־דינס פריערדיקע פיעסן. עטי, וועלכע דערשיינט איר מאָן און איר שוועסטער, האָט דערמאָנט אַן אסתרקע פון דער „שחיטה“, וואָס קוילעט איר מאָן. כאַסיע איז געווען אין געוויסע פרטים ענ־לעך צו ראַניע די פאַטשטאַרקע פון דער „שבועה“, כאַטש כאַסיע איז נישט אַזאַ פעסטער כאַראַקטער, ווי ראַניע.

די „קרייצער סאָנאַטאַ“ איז געווען גאַרדינס גרעסטער דער־פאָלג ביי די ברייטע מאַסן. מאַריס ווינטשעווסקי דערציילט אין זיין רעצענזיע אין „פאָרווערטס“, אַז דאָס טעאַטער איז „אזוי פול, אַז מען פאַרקויפט שטיי־פלעצער און מען שטעלט־צו שטולן פון ביידע זייטן אַרקעסטער. דאָס פובליקום איז ענטוויאַסטיש און די שוישפילער ווערן אַרויסגערופן דריי־פיר מאָל נאָך יעדן אַקט. דער פאַרפאַסער אויך“. און אַט־דער „גרויסער טריאומף“, ווי דאָס טאַליא טעאַטער האָט די פיעסע שפעטער אָנאַסירט. האָט אָנגע־האַלטן אַרום פיר חדשים, ביזן שלום פונעם סעוואַן. מאַריס ווינטשעווסקי וואונדערט זיך „וואָס דאָס באַטייט“.

(* לויט „דזשוואיש ענגליש דראַמאַ“ — ערשט אין יוני, 1902.)

ער דערקלערט עס דערמיט, וואָס „קרייצער סאַנאַטאַ“ איז אַ
 „שטאַרקע דראַמע“, אַ „פּיין־געצייכנט לעבנס־בילד“, וואָס „נעמט
 אייך און האַלט אייך און איז אינטערעסאַנט, לעבעדיק פון אַנ־
 הויב ביזן אויסלאָז“.

„קרייצער סאַנאַטאַ“

(סעמיועל גאַלדענבורג — רפאל פּרידלענדער)

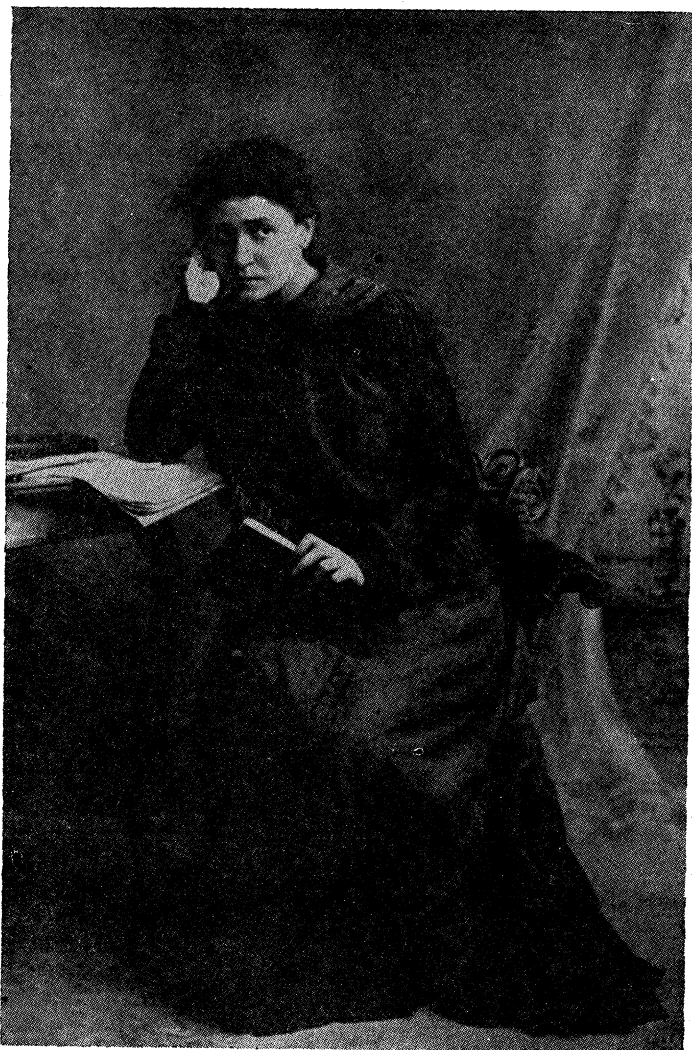
ב. גאַרינס „טעאַטער־זשורנאַל“ האָט אָפּגעגעבן דער פּיעסע
 עטלעכע אַרטיקלען. ב. גאַרין אַליין זעט אין „קרייצער סאַנאַטאַ“
 אַ „שטיק“, וואָס איז באַזירט אויף קוּנץ, און דאָך האָט זי אַ נאַענטע
 שייכות מיט קונסט“. ער גיט אָבער צו, אַז „באַזונדערע סצענ־
 קעלעך“ ווייזן, ווי „דער אויטאָר קאַן טיף אַריינבליקן אין לעבן
 און אונטערקאַפּן אַזוינע מאַמענטן, צו וועלכע מ'דאַרף האָבן דאָס

אויג פון א וואָרן קינסטלער". אַ צווייטער שרייבער (מ. א., דאָרט, אין זעלביקן נומער פון דעם 1טן פעברואַר, 1902) שילדערט, ווי שווער אים איז אָנגעקומען צו קריגן אַ בילעט אַרײַנצוגיין אין טעאַטער און ווי אַזוי ער האָט נאָכן צווייטן אָקט „זיך אָנגעהויבן אומצוקוקן אויפן פּובליקום", און האָט „זיך געפרעגט אַ קשיא: גוואָלד, רבּונו־של־עולם! וואָס האָט דאָ צוזאַמענגעבראַכט אַט־דאָס גאַנצע פּובליקום? וואָס איז דאָ אַזוינס אין דעם שטיק, וואָס האָט אָנגעלאַקט אַט דיזע מענגע [גרויסע מאַסע] מענטשן? זאָל דאָס זיין גאַרדינס פּאַפּולאַריטעט? איז דאָך דאָס אַ כלל גדול, אַז גאַר־דינס שטיקער באַצאָלן זיך געוויינלעך נישט אַזוי, ווי די שונד־שטיקער?"

דער שרייבער ווייזט אָן אויף געוויסע שטריכן אין עטיס פּאַ־טער, רפאל פּרידלענדער, וואָס דערמאָנען אַן צלאַל ראַפּאַפּאַרט, אין דער „שחיטה", און אַן דעם יידישן קעניג ליר. ער האָט נאָך געקאָנט צוגעבן אַ ריי אַנדערע געשטאַלטן, וואו גאַרדין שיל־דערט איינגעשפּאַרטע יידישע תקיפּים. דער עיקר, אָבער, איז דאָך נישט דער שטריך, וואָס פּאַראַייניקט זיי, נאָר די שטריכן, וואָס אונטערשיידן זיי.

בערטאָ קאַליש איז קריטיקירט געוואָרן פון ב. גאַרניען, אי פון ווינטשעווסקין, ביידע גיבן צו — דער ערשטער אינגאַנצן, און דער צווייטער טיילווייז — די מיטשולד פון אויטאָר. ביידע זיינען אָבער איינשטימיק, אַז זי האָט „אין עטלעכע פּלעצער אַליין אויך צוגעפּאַלשעוועט", ווי ב. גאַרין דריקט זיך אויס. ווייִן־טשעווסקי זאָגט עס אַרויס איידעלער: זי איז „פּיין, סימפּאַטיש, אַנציענד, אָבער ערטערווייז שוואַך, איבערהויפּט אין דעם לעצטן אָקט". ער דערקלערט עס מיט דעם, וואָס הגם אסתרקעס טאַט אינעם לעצטן אָקט פון דער „שחיטה" איז אים אויך פּאַרגעקומען נישט „גענוג מאַטיווירט", אָבער נאָכדעם, „נאָכן אַרויסגיין פון טעאַטער, ווען מאַדאָם ליפּצין [אַלס אסתרקע] האָט דעם מאָן אירן געקוילעט", איז ביי אים „קײן פּראָגע נישט געווען, אַז זי האָט נישט געקאָנט אַנדערש האַנדלען: זי איז געווען... גענוג אויפגעבראַכט צו באַגיין מער ווי איין מאָרד. זי איז געווען שטאַרק. דאָס איז נישט געווען דער פּאַל ביי מאַדאָם קאַליש".

די „קרייצער סאָנאַטאָ" איז געוואָרן איבערזעצט און געשפּילט

"קרייצער סאָנאַט"
(בערטא קאַליש — עטי)

אין רוסיש אונטערן נאָמען „זאָ אַקעאַנאַם“, און אונטערן זעלבן נאָמען איז זי נאָך היינט אויך פּאָפּולער (רוסישע אינטעלעקטואַלן אין סאָוועטן-פּאַרבאַנד פּלעגן מיך אָפט פּרעגן, צי האָב איך גע- קענט פּערזענלעך דעם מחבר פון „זאָ אַקעאַנאַם“). אין ענגליש איז „קרייצער סאַנאַטאַ“ איבערזעצט פון לענגדאָן מיטשעל. זי איז געשפּילט געוואָרן אין 1904 מיט בלענטש וואַלש אין דער ראַל פון עטי (*). אין אַ בריוו צו אַ פּריינט, ציטירט אינעם „לעקסיקאָן פון יידישן טעאַטער“, שרייבט גאַרדין, אַז „קרייצער סאַנאַטאַ“ איז אין ענגליש „געשפּילט געוואָרן כמעט אין גאַנץ אַמעריקע“. מ'האַט אים „פאַר איר געשימפט [געזידלט] און געלייגט אין דער ערד אַריין פון איין זייט, גערימט און געלויבט ביזן הימל פון דער אַנדער זייט“. צוואַנציק יאָר שפּעטער האָט בערטאַ קאַליש, דער מאַלט שוין אַן ענגלישע אַקטריסע, געשפּילט איר עטי-ראַל אין „קרייצער סאַנאַטאַ“ אויף דער ענגלישער בינע.

כאַסיע פון דאָרף קאַראַטשעקראַק („די יתומה“) איז ענלעך צו ראַניע, די פּאַטשטאַרקע פון אַ דאָרף ביים טייך בוג (די העלדין פון דער „שבועה“), בלויז מיט דעם, וואָס ביידע זיינען פּשוטע, ער- לעכע יידישע דאַרפסקינדער פון אוקראַינע. בעת אַבער איז ראַניע, ווען זי זעט, אַז אַלץ איז פּאַרלאָרן, דערוועקט זיך צאָרן קעגן דעם, וועלכער האָט זי געקרויודעט, — ציט זיך כאַסיע צוריק פון לעבן דורך זעלבסטמאָרד. כאַסיע איז פון אַנהויב ביזן סוף אויס- געהאַלטן מיט איר ראַמאַנטישקייט, פּאַעזיע, צערטלעכקייט און נאַאיווקייט.

די פּיעסע „די יתומה“ איז, נאָך מער ווי די „שחיטה“, דורכ- געפירט אין אַלע דעטאַלן, פּרילוצקי האָט אַנגעוויזן אויף דער לייכטקייט און שיינקייט, מיט וועלכער דער צווייטער און דריטער אַקט פון דער „יתומה“ איז געבויט. דער דריטער אַקט איז פול מיט פּאַעזיע, מיט אַ ליכטיקן הומאָר, מיט שאַרפּזיניקער און בייסנדיקער איראַניע, שייך און פול מיט לעבן זיינען די סצענע מיט דער סטענגע, די סעודה אין סאַלאָן פון גבירישן זינדל מיטן קבצן, מאַטיע שטרייכל פון קאַראַטשעקראַק, און דאָס אַהיימקומען פון די „אַריסטאָקראַטן“. דאָס זיינען אומפאַרגעסלעכע סצענעס.

(* זע (ביים סוף פון בוך) יעקב מעסטלס אַרטיקל „יעקב גאַרדינס פּיעסן אין פּילם, ראַיאָ און אַנדערע שפּראַכן“.

„כאַסיע די יתומה“

(רעכטס — אויבן: נאַדיאַ נעראַסלאַווסקאַ; רעכטס — אונטן: בערטאַ גוטענטאַג;
לינקס — אויבן: שרה קינדמאַן; לינקס — אונטן: ראָזעטאַ קאַהן)

„די יתומה“ איז געשפילט געוואָרן אין העברייאיש (איבער-
זעצט פון מסלול), רוסיש (י. יודין) און אוקראיניש.

* * *

גאַרדינס פּאָפּולאַריטעט ביי די ברייטע פּאָלקס-מאַסן פאַר-
שאַרפט דעם קאַמף קעגן אים פון דער קאַנסערוואַטיווער פּרעסע.
שוין צו זיין צען-יאַריקן יוביליי אַלט דראַמאַטורג (דעם 10טן נאַ-
וועמבער, 1901) האָט אַ קאַנסערוואַטיווע יהודישע צייטונג אויפ-
געהויבן אַ העצע קעגן גאַרדינס פּיעסן. זי האָט פאַרמסרט גאַר-
דינען פאַר אירע לייענער, אַז ער איז, נאָך זייענדיק אין רוס-
לאַנד, געווען „אַ זשורנאַליסט און רעוואָלוציאַנער“, און אַז ער
האַט זיך באַטייליקט „אין אַלע באַוועגונגען פון די אויפֿרידענע
און באַזונדערס אין דער אַנאַרכיסטישער און סאַציאַליסטישער
באַוועגונג“. אַז — כדי זיך צו ראַטעווען פון דער געפאַר צו ווערן
פאַרשאַרט אין טורמע, האָט ער געגרינדעט אַ סעקטע מיטן צוועק
„צו באַקערן די יידן צום קריסטנטום“. ... דאָס „האַט אַרויסגע-
רופן אַזאַ רעש צווישן די יידן, אַז ער [גאַרדין] האָט געמוזט
אַנטלויפֿן“ קיין אַמעריקע, וואו ער איז געוואָרן „אַ הייסער מיט-
אַרבעטער“ אין די אַנאַרכיסטישע זשורנאַלן.

„די אַנאַרכיסטן — דערציילט ווייטער די דאָזיקע צייטונג —
האַבן געמאַכט אַ קאַנספּיראַציע צו פאַרכאַפֿן די יידישע בינע אין
זייערע הענט מיט יעקב גאַרדין אַן דער שפּיץ, אַלס פּירער פון
דער נייער געטאַ-דראַמע, און מיט זיין הילף האָבן עס די אַנאַרכיסטן
געהאַפט צו פאַרכאַפֿן אין זייערע הענט יעדן פאַקטאָר פון דענקען,
וואָס האָט געקאַנט אויסאייבן וועלכן נישט איז איינפלוס אויף דער
געטאַ“.

נאָכדעם, ווי די צייטונג דערציילט וועגן גאַרדינס יוביליי,
וועגן זיינע פאַרערער, „וואָס וואָגן צו שטעלן אים אין איין ריי מיט
שעקספּיר, איבסען און זודערמאַן“, פּאַלט זי אָן אויף זיינע פּיעסן.
זי פאַראַרטיילט „די שחיטה“ דערפאַר, וואָס אַ וואַלד-הענדלער,
„אַ ייד אַ למדן“, פירט דאָרט אַן אויסגעלאָסן לעבן; דאָס „גאַל-
דענע קאַלב“ („עגל הזהב, אַדער דער גאַלדענער גאַט“, 1895), —
ווייל דער אונטערצינדער דאָרט איז אַן אַרטאָדאָקסישער ייד;
„סאַפּאַ“ פּרעדיקט לייב (ס'איז פּונקט דער היפּוך! — ק. מ.);

אין „דבורהלע מיוחסת“ איז אן ארטאדאקסישער ייד א בעל אכסניה, וואס האט ווייסע שקלאפן.
 דאס „טאגעבלאט“, וואס האט געהאט חשובות מיט די יידישע ראדיקאלן, האט געזוכט זיך אפצורעכענען מיט זיי דורך אן אַנ-פאל אויף זייער דראמאטורג, און פאר-איינס צו צעשטערן זייער ווירקונג אויף דער יידישער בינע. האט דאס „טאגעבלאט“ אליאיר-

יעקב גארדין

(אין 1902)

מירט זיינע לייענער, אַז אַזוינע פיעסן, ווי „די יתומה“, שענדן די יידישע „טהרת המשפחה“ (פאמיליע-ריינקייט). די יידישע אַרבע-טער-באַוועגונג האט צוריקגעשלאָגן די אַטאַקע. אַבער דער דאָ-זיקער אַנפאַל פונעם „טאָגעבלאָט“ האט געהאַט פאַר גאַרדינען ווייטגייענדיקע רעזולטאַטן.

ווי אַ פערזאָן מיט אַ שטאַרקן ווילן, האט גאַרדין באַשלאָסן צו מאַכן זיך אומאַפהענגיק פון די טעאַטער-דירעקטאָרן, וועלכע קאַנען באַווירקט ווערן דורך די העצעס אין דער פיינטלעכער פּרעסע.

ער ווערט אין 1904 אליין א טעאטער-דירעקטאר (אין טאליא טע-אטער), גיט ארויס אן אייגענעם ארגאן: „די דראמאטישע וועלט“ — א מאנאטלעכע שריפט פון ליטעראטור, קריטיק און דראמאטישע נייעס, ספעציעל געווידמעט דעם יידישן טעאטער“ — און פירט אויף א קאמף-פיעסע מיטן נאמען „טהרת המשפחה“, אויסצולאכן די צבועקעס, וואס נעמען זיך אן כלומרשט די קרייודעס פון דער יידישער פאמיליען-רייניקייט.

גארדין האט דערווארט, אז דער „פארווערטס“ וועט, ווי אין די פריערדיקע יארן, זיך שטעלן אויף זיין זייט קעגן זייער געמיינ-שאפטלעכן שונא. אַנשטאָט דעם, האָט אַב. קאהאַן, דעמאָלט שוין ווידער רעדאקטאָר פון „פאָרווערטס“, אַנגעשריבן אַ קריטיק אויף גאַרדינס פּיעסע „טהרת המשפחה“, וואָס האָט אַרויסגערופן פאַר-ביטערונג ביי גאַרדינס פּריינט.

אַב. קאהאַן איז נישט געווען דער איינציקער צו קריטיקירן גאַרדינס אַ פּיעסע. ל. מילער האָט שאַרף אַרונטערגעריסן „גאַט, מענטש און טיוול“, און בכלל פאַראורטיילט גאַרדינס דראַמאטישע ווערק, ווי טענדענציעזע, און אים געוואָרנט קעגן שרייבן ווייטער טענדענץ-פּיעסן. ב. גאַרין האָט פאַראורטיילט אַ גאַנצע ריי פּיעסן פון גאַרדינען. ס'האַבן אים אויך מער-ווייניקער קריטיקירט אַ ריי אַנדערע שרייבער. דאָך האָט קיין קריטיק אים נישט אַזוי אויפֿ-גערעגט און נישט געפּירט צו אַזאַ פאַרביטערטער מחלוקה, ווי די צווישן אים און אַב. קאהאַן. אַפּנים, אַז דאָרט איז געווען עפּעס אַזוינס, וואָס האָט גאַרדינען אַנגעגריפן מער, ווי סתם אַ „מילדע, העפלעכע און פּריינטלעך אויסגעדריקטע קריטיק“, ווי אַב. קאהאַן שרייבט וועגן דעם אין זיינע זכרונות (ציטירט אינעם „לעקסיקאָן פון יידישן טעאטער“).

טעאָטער-קאָנקורענץ און פרעסע

דער ציל צו רעפארמירן דעם יידישן טעאָטער, האָט אויסגעזען דערגרייכט נאָך אַ קאָמף פון דרייצן יאָר. דער בעסערער טעאָטער האָט אַרום זיך גרופירט די יידישע אַרבעטער-באַוועגונג און די פראַגרעסיווע עלעמענטן בכלל. כמעט אַלע באַ-דייטנדיקע שוישפילער האָבן געזוכט אויפצטרעטן אין „ליטעראַ-רישע“ פיעסן, און האָבן אויסגעוויילט פאַר זייער בענעפיס אַ פיעסע פון יעקב גאַרדין, אָדער פון זיינע נאָכפאלגער. דאָס זעלבע האָט געטאָן יעדע אַרבעטער-יוניאָן און אַנדערע ראַדיקאַלע אַרגאַני-זאַציעס. איצט האָט יעקב גאַרדין אויך געקראָגן די מעגלעכקייט צו ווערן דירעקטאָר פון אַ יידישן קינסטלערישן טעאָטער.

אין יענער צייט (אויגוסט, 1904) האָט גאַרדין שוין געהאַט אויפגעפירט איבער זעכציק גאַנצע פיעסן — אַריגינעלע, באַאַר-בעטע און איבערזעצטע, און אַ צוויי טויז איינאַקטערס (קאָמעדיעס, וואָדעווילס, דראַמאַטישע סצענעס א. ד. גל.). זיינע ווערק פלעגן אָפט געשפילט ווערן אין צוויי טעאָטערס צוגלייך. אַחוץ זיינע נייע שאַפונגען, פלעגן אויך אָפט געשפילט ווערן אַ דריי צענדליק פון זיינע פריערדיקע פיעסן, ווי „סיביריא“ (1891), „פאַגראַם אין רוסלאַנד“ און „דער יידישער קעניג ליר“ (1892), „דער ווילדער מענטש“ (1893), „דער יידישער גאָח“, „ברידער לוריע“, „סאַלאַמאָן קאוס, אָדער שלמה חכם“ (לויטן טעאָטער-לעקסיקאָן — אין סע-זאָן 1899-1900) און „רייזעלע“ (1894, לויט ב. גאַרין — 1897), „רוסישער ייד“, „שוואַרצער ייד“ און „אידא“ (1895), „צוויי וועלטן“, „ווילדער קעניג“ און „אלישבע, אָדער שלמהלע [שלומקע] שאַר-לאַטאָן“ (1896), „מעדעא“ און „דבורהלע מיוחסת“ (1897), „מי-רעלע אפרת“ (1898), „שחיטה“ און „סאפא“ (1899), „שיינע מרים“, „גאַט מענטש און טייוול“, „שבועה“ און „גאון“ (1900), „ממזר“

(1901), „קרייצער סאָנאַטאָ“, „עץ הדעת“ און „שטיפּמוטער“ (1902), „יתומה“ און „וואַרהייט“ (1903) א. א.

פון צייט צו צייט פלעגן שוישפילער אויך אויפפירן איינ-אַקטערס פון גאַרדין, ווי „דער אָפּגעשטאַרבענער קינסטלער“, „די וואַנזניקע אַקטריסע“, „אַ נאַכט נאָך דער שחיטה“, „כאַקל דראַכר מע נאָך הערשעלע דובראַוונערס טויט“, „פאַרוואָס האָבן אונדז די

„די שיינע מרים“

(נאַטאַן דראַנאָוו — דאָן סעבאַסטיאַן)

מענער ליב?“, „פאַרמער און אַקטריסע“, „אַ קריג צווישן מאָן און ווייב“, „ער און זי“, „אַ יתומה אויף שפּאַס“, „דער נייער אַטעלאָ“ א. א.

די דאָזיקע דערפאַלגן, ווי אויך דער פאַראַדנער יוביליי פון זיין צען-יאָריקן שאַפן אַלס דראַמאַטורג, די „גאַרדין-וואַך“ פון נאָוועמבער, 1901, און די פייערונג פון זיין פּופּציקסטן געבוירנטאָג אין מאַי, 1903, און אַלע אַנדערע דערפאַלגן און כבודים, האָבן נישט פאַרבלענדט גאַרדינס אויגן נישט צו זען, אַז דאָס שונד־טעאַטער

ציט נאך אלץ ברייטע מאסן. ער האט אויך גוט געוואוסט, אז ער קאן ווייניק בויען אויף זיינע פארערער צווישן די טעאטער־די־רעקטארן, כל זמן זיי קאנען מאכן גרעסערע פראפיטן פונעם שונד. ס'איז אים אויך געווען קלאר, אז נישט געקוקט אויף דעם, וואס ער קען בעסער די בינע־טעכניק, ווי אירע שונד־מייסטערס, איז ער נישט בכח צו קאנקורירן מיט זיי. ער האפט אפילו, ביי זיין בעסטן ווילן, אנצושרייבן אמאל, אונטער א פסעוודאנים, א שונד־פיעסע (וואס זאל קאנען אראפטרייבן פונעם טעאטער־מארק די גע־וויסנלאזע שונד־הענדלער, און נאכדעם ארויספירן זייער עולם פון שונד־פינצטערניש). דאך האט ער נישט געקאנט אפעלירן צו די נידעריקע אינסטיטוטן פון דעם דורכן שונד־רעפערטואר דעמא־ראליזירטן עלעמענט. אזוי איז אין 1904 געווען דער גרעסטער דערפאלג געבילס א שונד־שטיק, אין וועלכן אן אקטריסע האט גע־רעדט אזוינע עקלהאפטע רייד, וואס ווען זי רעדט אזוינס אין א פרוואטן הויז, וואלט מען זי, לויטן „פארווערטס“, אן ספק ארויס־געטריבן מיט שאנד ...

די קאנסערוואטיווע, כלומרשט ארטאדאקסישע יידישע פרעסע, האט גארנישט געהאט אויסצוזעצן קעגן דעם ערגסטן מין שונד־און־שאנד. זי האט זיך אבער געווארפן מיט רציחה אויף יעקב גארדינס פיעסן, אין וועלכע ער רירט־אן דעם כבוד פון איר אפ־גאט — דעם גביר. אזוי איז דאס „טאגעבלאט“, און אלע אנדערע צייטונגען פון זעלבן ארויסגעבער, אנגעפאלן אויף גארדינס „יתומה“. אין דער פיעסע איז ניטא קיין ווארט וועגן סאציאליום אדער קלאסן־קאמף. פאראן אבער דארט פילפארביקע בידער פונעם לעבן, וואס ווייזן, ווי אזוי די רייכע באהאנדלען די ארעמע, אפילו ווען יענע זיינען זייערע נאענטע קרובים.

דער מיאוסער אנפאל אויף גארדינען, דער פארווך צו שטעמפ־לען אט־דעם ריינעם, עטישן ליטעראט, ווי דעם צעשטערער פון יידישער פאמיליע־ריינקייט, — בלויז דערפאר, ווייל ער מאלט די יידישע בורזשואזיע, אזוי ווי ער זעט זי אין דער ווירקלעכקייט, האט שטארק אויפגערעגט די יידישע געזעלשאפטלעכקייט אין אמע־ריקע. דער „פארווערטס“ האט ביי דער געלעגנהייט זיך אפגע־רעכנט מיטן „טאגעבלאט“, מיט וועלכן ער איז געשטאנען אין קריג: ער האט גענומען פאר זיין בענעפיס גארדינס „די יתומה“ און האט עס מיטגעטיילט דורך א לייטארטיקל אויף דער ערשטער

זייט מיט אַזאַ „קאַפּ“: „ווי די חוצפה און געמיינהייט פון משומד און פושקע וועט באַוויזן ווערן אויף די סטעידיזש [דער בינע] פון טאליא טעאַטער. אַ דעמאָנסטראַציאָן פאַרן 'פאַרווערטס'.

ווייטער לייענט זיך אַזוי: „די יתומה, קוויטשען די חוזרים און חזירימלעך פון דער 'סיוער [קאַנאַל]-שמאַטע, איז אַ קאַדעטס-קע פיעסע, קיין מענטש, קיין ייד וועט מער נישט קומען איר [זי] זען. אַלע לויפן פון איר ווי פון אַ פעסט“. דער „פאַרווערטס“ נעמט דעריבער „די יתומה“ פאַר זיין בענעפיס, „צו באַוויזן די געמיינ-הייט, די שופטעריי און די חוצפה פון דיזע [אַט-דער] פאַרלוימ-דונג; אויסצודריקן שטאַרק זיין טיפסטע פאַראַכטונג צו די טינט-און-פעדער-קאַדעטן פון די [דעם] 'טאַגעבלאַט', און צו באַ-וויזן ווער עס איז שטאַרקער אין קוואַרטאַל“...

אַבער באַלד נאָך גאַרדינס נצחון איבער זיינע אַנפאַלער פון קאַנסערוואַטיוון צד, האָט זיך געמערקט, אַז ער האָט אויך שטאַרקע קעגנער אין „ראַדיקאַלן“ לאַגער: דער רעדאַקטאָר פון „פאַרווערטס“, אַב. קאַהאַן, און די קאַנקורענטן צווישן די טעאַטער-דירעקטאָרן.

* * *

יעקב גאַרדין האָט אַנגענומען די אַנפירונג פון טאליא טע-אַטער, אונטער דער פאַרוואַלטונג פון ל. שפּאַכנער, בערטאַ קאַ-לישעס מאַן, מיט דער האַפענונג, צו פאַרשנעלערן דעם זיג פון דער בעסערער פיעסע, און גלייכצייטיק צו באַפעסטיקן זיין מאַ-טעריעלע לאַגע. אָנהויב סעזאָן 1903-1904 האָט טאליא טעאַטער ברייט אַנאַנסירט, אַז „די בינע וועט זיין אונטער דער לייטונג און אויפזען פון יעקב גאַרדין, וועלכער וועט זיין דער אויטאָר און סופּעררווייזער [קינסטלערישער לייטער] פון אַלע פאַרשטעלונגען. פיעסן וועלן אויפגעפירט ווערן נאָר אַזעלכע, וואָס זיינען פראַדו-צירט פון יעקב גאַרדינס פעדער, אָדער וועלכע וועלן פון אים אַפראַבירט ווערן“.

אַלס שווישפילער זיינען אַנאַנסירט געוואָרן קעסלער און מאַש-קאָוויטש, ליפּצין און קאַליש, די פיינמאַנס, טאַבאַטשניקאָוס, מאַניס א. א., און ס'האַט אויסגעזען, אַז טאליא ווערט אַז עכטער קונסט-טעאַטער.

יעקב אַדלער, וועמענס פּרעסטיזש איז געווען געבויט הויפּט-זאַכלעך אויף זיין גאַרדין-רעפּערטואַר, האָט זיך געפילט שטאַרק

MEMORANDA OF AGREEMENT made and entered this 15th day of September, 1899 by and between Michael Witzman and Jacob Gordon as follows, to wit, *Normil Mintz - actor*

WHEREAS said Jacob Gordon is the author and owner of an original drama or theatrical play in Jewish Dialect or "Yiddish" entitled "DIE SCHECHITE" (The: Sacrifice), and

WHEREAS said Michael Mintz is desirous of securing to himself the exclusive right of producing, playing and performing, or causing to be produced, played or performed said play or drama, *for said Normil Mintz - actor*

Wherefore said Michael Mintz agrees to pay to said Jacob Gordon the sum of Three hundred dollars, the receipt whereof is hereby acknowledged, and a royalty of *Five (5) dollars* for each and every performance of said play.

Jacob Gordon

פרנסמנט פון א קאנסטראקט
צווישן יעקב גארדין און דער שרייבערערי קאמיטעי פון דער קולות גארדין גיט איר, אגלי רעכטי (אין 22 מאי 1899)
דין פאקט, "די שוועד" — פאר 300.00 דאלאר און 15 פאר 50.00 דאלאר און 25 פאר 50.00 דאלאר
פאר 10.00 דאלאר און 200.00 דאלאר — 1898 מאי — פאר פארשעצונג פאר "די שוועד" פאר 1900 — פאר 350.00 דאלאר און 25 פאר 50.00 דאלאר און 24 מאי 1899

געטראפן פון גארדינס פארבינדונג מיט קעסלער, קאליש און ליפ-
צין. אדלער האט דעריבער גרויס אנאנסירט זיין רייכן רעפער-
טואר און צוגעזאגט אויך אויפצופירן נייע פיעסן פון יעקב גאר-
דין.

ב. גארין, דער רעדאקטאר פונעם „טעאטער זשורנאל“, האט
דעמאלט געשריבן, אז מען מעג א סך דערווארטן פונעם נייעם
סעזאן (1903-1904), ווייל אלע דריי טעאטערס: גרענד (אדלערס),
טאליא (מיט גארדינען אלס גוטהייסער פון די פיעסן) און פיפּלס
(טאמאשעווסקיס) האבן א באשטימטן פנים. „אלץ איז אויסגע-
קריסטאליזירט“. גארדין וועט נישט דורכלאזן קיין שונד; אדלער
קאן שוין נישט ווערן קיין קונצנמאכער.

טיילווייז איז עס אזוי געווען, און אפשר נאך בעסער. אפילו
טאמאשעווסקי האט דעמאלט פון צייט-צו-צייט אויפגעפירט א בע-
סערע פיעסע — דאס רוב לעצן קאבריןס, און אמאל אפילו גאר-
דינס („דודל משורר“, „ווילדער קעניג“, „דבורהלע מיוחסת“).
טאליא האט צוערשט געשפילט כמעט אויסשליסלעך גארדינס
פיעסן, און אדלער האט געפרוואווט נאכפאלגן. אבער די קאנקור-
רענץ צווישן אים און קעסלערן האט ביסלעכווייז אויך אים פאר-
ביטערט קעגן גארדינען.

צוליב קינסטלערישע אמביציעס, און אויך מחמת מאטעריעלע
מאטיוון, האט קעסלער געזוכט אויפצוטערעטן אין אדלערס ראָלן.
כדי אָבער אַדלער זאל אים נישט קאָנען פאַרבאַטן צו שפּילן אין
אַ פּיעסע, וואָס איז זײַן (אַדלערס) „אַייגנטום“, האָט קאָנטיק גאַר-
דין דערלויבט אַרונטערצונעמען זײַן נאָמען פון די אַנאָנסן. אזוי
האַט טאַליאַ אַנאַנסירט, אַז קעסלער טרעט אויף אין „סאַלאַמאַן
קאוס“ — אַ נייע באַאַרבעטונג אויף דעם זעלבן סוזשעט ווי
שלמה חכם פון דעם באַוואוסטן שרייבער עליכם שלום... אַדלער
ענטפּערט אויף דעם מיט אַן אַנאַנס: „מיר ווילן זען אַדלערס
'שלמה חכם', שרייען [שרייט דער] עולם“...

ביסלעכווייז אָבער רעדוצירט אַדלער זײַן גאַרדין-רעפּערטואַר
צו אַ מינימום. פון דער אַנדער זײַט קאָן אויך נישט קעסלער
כסדר קאָנקורירן מיט אַדלערן. יעקב גאַרדין שאַפט דערווייל אַ
רײ פּיעסן — אַרײַגעלע: „די תּוּמָה“, „די וואַרהייט“ (אויפּגע-
פירט דעם 4טן דעצעמבער, 1903) און די מוזיקאַלישע דראַמע „די
פּלשתיים“ (31טן מערץ, 1904); און איבערזעצט: גאַרקיס „טראַ-“

געדיע פון קליינבירגלעכן לעבן — מיעשטשאניע" (23טן אקטאָ-
בער, 1903), מעטערלינקס „די העלדין" („מאַנאַ וואַנאַ", 27טן נאָ-
וועמבער, 1903), הויפטמאַנס „די פּאַרלאָרענע, אַדער ראָזאַ בערנדט"
(13טן אַפּריל, 1904) און „זונענאוּפגאַנג" (29טן אַפּריל, 1904),
און גאַרקיס „אויפן דעק פון לעבן" (22טן אַפּריל, 1904).

אַבער צום נייעם סעזאָן (1904-1905) האָבן אַדלער און קעס-
לער זיך פאַראייניקט מיט בערטע קאַלישעס מאַן אין גרענד טע-
אַטער. גאַרדינס קאַנקורענטן זיינען געווען פיל שטאַרקער פון
אים, שוין דורכדעם אַליין, וואָס זייער פּערזאָנאַל איז געווען באַ-
זונדערס פּאַפּולער אין גאַרדינס רעפּערטואַר. זיי האָבן אויך באַלד
אַנגעהויבן אַ ריקויזיטסלאָזן קאַנקורענץ-קאַמף קעגן גאַרדינס טע-
אַטער און אויך קעגן זיין פּערזאָן.

אין צווייטן נומער פון זיין „דראַמאַטישע וועלט" — „אַ מאַ-
נאַטלעכע שריפט פון ליטעראַטור, קריטיק און דראַמאַטישע נייעס,
ספּעציעל געווידמעט דעם יידישן טעאַטער" — קלאַגט זיך גאַר-
דין אויף די מענדעזשערס פון גרענד טעאַטער, אַז זיי „צאָלן צו
פאַרשידענע שמיר-בלעטלעך" מ'זאָל וואַרפן אויף אים שמוץ, און
צוגלייך גייען זיי שפּילן זיינע פּיעסן „גאַט מענטש און טיזוול",
„סאַפּאַ", „קרייצער סאַנאַטאַ" און אַנדערע. ער פּאַדערט זיי זאָלן
אים צאָלן ראַיאַליטיס (טאַנטיעמע, האַנאַראַר) און וואַרנט זיי מיט
גערעכט.

מ'האַט אויך געזוכט צו פאַרמיאסן גאַרדינען ביי די אַרבע-
טער מיט דער דערקלערונג, אַז פּריער „איז יעקב גאַרדין געווען
אַן אַרבעטער-פּריינט, געקעמפט פאַר פּרייהייט, געקעמפט, אַז אַלע
מענטשן זאָלן זיין גלייך, און יעצט האָט ער זיך פאַרקליידט מיט
אייך קאַפיטאַליסטישע [ר] מאַסקע, און ווערט אַן אַמעריקאַנער יענקי.
צונויפגענומען פּערציק-פּופּציק אַרבעטער און וועט מאַכן פון זיי
די מאַטניאַ [אַ סך געלט]".

גאַרדין פאַרזיכערט, אַז אין טאַליאַ טעאַטער וועט נישט זיין
קײן „באַס" און קײן „דינער", און די פּערציק-פּופּציק אַרבעטער
וועלן דאָרט אַרבעטן ווייניקער און קריגן מער פון „אירגענד וועלכן
אַרבעטער אויף דער איסט סאַיד". ער דערקלערט אויך, אַז אַלס
טעאַטער-דירעקטאָר איז ער אין געפאַר מער צו פאַרלירן, ווי צו
געווינען. דער עיקר אַבער איז ער דאָרט פאַראַנטוואָרטלעך „מאַ-
ראַליש". זיין דורכפאַל וועט הייסן, אַז די „ליטעראַרישע פּיעסן"

(וואָס ביי געוויסע מענעדזשערס איז עס אַ זידל-וואָרט) האָבן נישט קיין דערפאַלג.

גאַרדין, דער אומקאַמפּראַמיסלעכער, האָט נאָך דערצו באַזונדער דערס פאַרביטערט די קאַנסערוואַטיווע פּרעסע דורכדעם, וואָס ער האָט אין אירע פיר צייטונגען נישט אַנאַנסירט זיין טעאַטער. האָבן יענע אים „אַנאַנסירט“ אָן געצאָלט: זיי האָבן דערקלערט, אַז אַפילו לעצטן יאָר, ווען ער האָט געהאַט אַזוינע צוויי טאַלאַנטן, ווי קאַליש און קעסלער, איז טאַליאַ טעאַטער געווען אַ דורכפאַל, און „פילע בענעפיסן זיינען באַגראַבן געוואָרן“...

דעם שטאַרקסטן קלאַפּ אַבער האָט יעקב גאַרדין באַקומען פון אַב. קאַהאַן, דעם רעדאַקטאָר פונעם „פאַרווערטס“, וואָס האָט אָנגעהויבן אַרונטעררייסן גאַרדינס יעדע נייע פיעסע. דער מאַמענט, וועלכן קאַהאַן האָט פאַר דעם אויסגעוויילט, און די טאַקטיק, וואָס ער האָט דערביי אַנגעווענדט, האָט געמאַכט דעם איינדרוק, אַז דאָס זיינען נישט קיין רעצענזיעס פון אַ טעאַטער-קריטיקער, נאָר אַ סיסטעמאַטישער פלאַן צו צעשטערן גאַרדינס פּרעסטיזש און מאַכן צו-נישט זיין גאַנצע מי פון די לעצטע דרייצן יאָר.

דער „פאָרווערטס“ און יעקב גאָרדין

די פינף־אַקטיקע־פיעסע „טהרת המשפחה — א לעבנס־בילד פון דעם יידישן לעבן אין ניו־יאָרק“ — איז אויפגע־געפירט געוואָרן צום ערשטן מאל פרייטיק־צו־נאַכטס, דעם 2טן סעפטעמבער, 1904. דער „פאָרווערטס“, וואָס האָט אַ היפשע צייט פאָרשוויגן גארדינס נייע פיעסן, איז פלוצלינג געוואָרן זייער פלינק, און האָט שוין שבת פאָרנאַכט, אין זיין זונטיק־נומער פון 4טן סעפ־טעמבער, פאָרענטלעכט אַ רעצענזיע אויף „טהרת המשפחה“, — געשריבן נישט פון די טעאָטראַלן יואל ענטין און מ. קאַטץ, נאָר פונעם „פאָרווערטס“־רעדאַקטאָר אַליין, פון אַב. קאַהאַן.

אויפן ערשטן בליק האָט זיך געקאַנט אויסדאַכטן, אַז דאָס טוט דער „פאָרווערטס“ צוליב דער סאַציאַלער וויכטיקייט פון דער זאַך: ער וויל מאַכן רעקלאַמע פאַר אַ פיעסע, וואָס באַצוועקט צו באַוווּיזן, אַז די יידישע ראַדיקאַלע באַוועגונג איז מאַראַליש ריינער, ווי אירע קאַנסערוואַטיווע אַנפאַלער. אויסגעלאָזן האָט זיך פונקט קאַפויר. אַב. קאַהאַן האָט אין זיין רעצענזיע אַרונטערגעריסן די פיעסע „טהרת המשפחה“ מיט אַ ביטול, וואָס גאָרדין האָט געקאַנט דער־וואַרטן פון דער קאַנסערוואַטיווער פּרעסע, אָבער בשום אופן נישט פון אַ סאַציאַליסטישער צייטונג.

אַב. קאַהאַן האָט אָפּגעגעבן אַ דריטל פון זיין רעצענזיע דעם קאַמף מיטן „טאַגעבלאַט“, ווי אַזוי די ראַדיקאַלע באַוועגונג האָט צוריקגעשלאָגן דעם אַנפאַל אויף דער פיעסע דורך דעם „טאַגעבלאַטס“ מלחמה־געשריי: „טהרת־המשפחה“ (פאַמיליע רייניקייט)! דער „אַפ־קלאַנג“, וואָס איז „איבערגעלאָזן געוואָרן“ פון אַט־דעם אַנפאַל, שרייבט אַב. קאַהאַן, „איז דער [דאָס] ווערטל, דער [דאָס] גלייכ־ווערטל וועגן טאַגעבלאַטעריי — 'טהרת המשפחה', מיט איך אויג פאַרגלאַצט, און מיט אַ בויערי־וואונק אין די [דעם] אַנדערע[ן]

אויג] ... די ידיעה וועגן גארדינס פיעסע מיט אַט-דעם נאָמען — זאָגט קאהאַן — איז דעריבער דערהאַלטן געוואָרן פון דעם „גאַנצן קוואַרטאַל“ מיט אַ פריילעכן שמייכל, באַגלייט מיט אַן אַפלאַדיסמענט אַלס אַ זייער „אינטערעסאַנטער איינפאַל“. מען האָט „זיך גע-קליבן צו זען די פראַגע אין די הענט פון דער קונסט“. צום סוף איז אַלץ אין דער פיעסע געווען „נישט אויסגעמאַלט, נאָר אויס-געשפראַכן“. די וואָס שפילן „די פאַזיטיווע כאַראַקטערן פון דער פיעסע, ווי מען רופט עס — דאָס הייסט, די ערלעכע, דענקנדע פערזאָנען אין דער דראַמע“ זיינען בלויז אַגיטאַטאָרס. „די נעגאַ-טיווע, דאָס הייסט, די צבוע'יאַצקע חברה פון דער פיעסע ווערן פאַרגעשטעלט אויף אַ שטייגער“, וואָס געהערט צו „די [דער] ביליקסטע [ר] אַרבעט אויף דער סטעיַדזש [בינע]“. די ראַלע דאַרט פון „אַ גראַבן-יונג, אַ פאַליטישן, אַ געמבלער, אַ צבועק און אַן עס-האַרץ“ איז „אַ גאַנץ געוויינלעכע קאַריקאַטורע, — נישט קיין סימן פון קיין לעבעדיקן מענטשן, נאָר אַן איבערקרימעניש ביי יעדן וואַרט, ביי יעדן שריט. דאָס זעלבע איז מיט דער ראַלע פון דעם צבוע'יאַצקען, פאַרשמאַלצענעם איסט-סיידער רעוורענד, וועלכער רעדט נאָר פון יידישקייט און ריינקייט — — — ביידע דיזע ראַלן זיינען פון דעם ווערייעטי סטיידזש [וואַדעווייל-בינע] סאָרט, וועלכן מיר זיינען צוגעוואוינט צו זען פון מר. לאַטיינער, ניט איין האַר בעטער“ ...

אַב. קאהאַנס אויספיר איז, אַז אין דער פיעסע איז נישטאָ קיין אינטערעסאַנטע דראַמאַטישע אַנטוויקלונג ... מען פילט זיך גלייכגילטיק צו דעם, וואָס קומט פאַר ... עס לאַנגווייליקט זייער אַפּט, אַחוץ [דעם] פילט זיך, אַזוי ווי מען האָט שוין דאָס אַלץ געזען און געהערט אין אַנדערע פיעסן פון גאַרדינען, אַדער פון אַנדערע“.

אַן ענטפער אויף אב. קאהאַנס רעצענזיע האָט געגעבן זיין אַל-טער פריינט לואי מילער, אונטער דער אויבערשריפט „אַ קריטיק אויף אַ קריטיק“. מילער לאַכט-אויס די „מבינות“ פון דעם „פאַר-ווערטס“-רעדאַקטאָר און מוסרט-אויס די סאַציאַליסטישע צייטונג „נישט צו צעשטערן די אַרבעט פון פילע“.

גאַרדינס מאַנאַשטריפט „די דראַמאַטישע וועלט“ פון 15טן סעפטעמבער, וואו ל. מילערס קריטיק איז געדרוקט, האָט אויך אַ פריינטלעכע רעצענזיע אויף „טהרת המשפּחה“ פון אַ קריטיקער,

וואָס שרייבט אונטערן פסעוודאָנים „דאָקטאָר“ (מעגלעך דר. הלל זאַלאַטאַראָוו). ער קומט צום אויספיר, אַז אַ טענדענץ־פּיעסע קאָן זיין אַ דערפאַלג (ווי די פּיעסע איז פּאַקטיש געווען אַ געוויי־סע צייט). גאַרדין אַליין קריטיקירט דאָרט זיין „דילעטאַנטן קריי־טיקער“ נישט אַנרופנדיק אים ביים נאָמען, און פאַרענדיקט, אַז אַ קריטיק, „וואו איר געפינט נישט וואַרהייט [אמת] און וועלכע צייגט אייך נישט די ווירקלעכקייט, איז קיין קריטיקער [קריטיק] נישט“. אָבער זיין פולשטענדיקן ענטפער גיט ער גראַד אין בריוו־קאַסטן... יעקב גאַרדין דערקלערט דאָרט סאַרקאַסטיש:

„אויב צווישן מיר און דעם, וואָס טרייבט־אָן דעם וואָגן פונעם 'פאַרווערטס', איז ניטאָ קיין האַרמאָניע, איז עס נישט דערפאַר, ווייל ער האָט מיר, חלילה, אַ רעה געטאָן, אָדער ווייל איך בין מקנא זיין פּאַפּולאַריטעט, זיין רום, זיין גרויסע געלערנטקייט, זיינע קענטענישן אין ליטעראַטור א. א. ו. איך קאָן נישט האַרמאָנירן מיט אים, ווייל ער איז מיין פּרינציפּיעלער קעגנער, ווייל וואָס איך בוי, צעשטערט ער, דאָס וואָס איך טו מיין גאַנצעס לעבן, פאַר־ניכטעט ער. מיר אַרבעטן פאַר איינעם און דעמזעלבן קאָנטיגענט מענטשן, איך וויל זיי פירן פאַרווערטס, ער שלעפט זיי דורכן 'פאַרווערטס' ריקווערטס [צוריק]. איך זאָג זיי: אַ מענטש דאַרף זיין אויפריכטיק און דאַרף אָפּן פאַרטידיקן זיינע פּרינציפּן. ער לערנט זיי צו זיין פּאָליטיקער. איך זאָג: אַ רעוואָלוציאָנער דאַרף נישט האָבן קיין צוויי 'לשנה טובה תכתבוס', אַז ס'זאל אויסקומען אי אַהין, אי אַהער. ער זאָגט: מען דאַרף האָבן אין זינען די צירקולאַציאָן. איך זאָג: אַן ערלעכער מענטש דאַרף נישט חנפענען. ער זאָגט: מען דאַרף נאָר זוכן גוטע פּריינט. איך זאָג: מען דאַרף זיי געבן וואָס מער לעקטשורס [לעקציעס]. ער מיינט: ס'איז גענוג איינמאַל אין יאָר אַ 'רעדע'... איך זאָג, מען דאַרף די מאַסן הייבן צו זיך. ער זאָגט, מען דאַרף זיך אַראַפּלאָזן צו די מאַסן, חנפענען זיך צו זיי און האַרמאָנירן מיט זייערע נידעריקערע אינס־טינקטן. איך זאָג, מען דאַרף שרייבן נאָר גוטס, ערנסטעס, באַ־לערנדעס, אויפקלערנדעס. ער צוויינגט זיי צו לעזן וועגן שידוכים, שדכנים, אַלטע מוידן, פּימפּס [קאָדעט], ווי אַ באַרדער [שכן] עפנט מיט אַ שליסל פרעמדע רומס [צימערן] א. א. ו. איך זאָג, אַז אַ שרייבער דאַרף נישט זיין קיין ישיבה־בּחור. ער דאַרף זיין אַן אינטעליגענטער מענטש און האַנדלען אַנשטענדיק. ער אָבער

געפינט פאר פאסיק צו שרייבן א קריטיק וועגן מיין 'טהרת המשפחה', ווערנד [בעת] אלע ווייסן, אז מיר געפינען זיך נישט אין פריינטלעכע פארהעלטענישן, און ווערנד ער פארשטייט, אז פילע וועלן זיך וואונדערן — פון וואָנען האָט זיך גענומען אזא איילעניש? פרייטיק האָט מען געשפילט דאָס שטיק צום ערשטן מאל, און שבת איז שוין דערשינען אַ 'קריטיק' פון דריי קאלומס! א. אז. וו. א. אז. וו.

„מיט איין וואָרט, איר זעט — מיר זיינען מענטשן מיט פאָר-שידענע כאַראַקטערן, דערפאַר קאָן צווישן אונדז קיין האַרמאָניע נישט עקזיסטירן. מאַכן אַבער אַ זיס פנים צו אַ מענטשן, וועלכער איז מיר ניט סימפּאַטיש, און זאָגן אים: 'האַ דו יו דו [וואָס מאַכסטו], מיין טייערער פריינט', נאָר דערפאַר, ווייל ער איז אַ באַס [באַלעבאַס] אין אַ צייטונג, און מורא האַבנדיק, אַז אַפילו אַ קאַץ קאָן אויך קאַליע מאַכן, — אַזעלכע זאַכן האָב איך נישט געטאָן, און איך וועל זיך דאָס געוויס נישט דערלויבן צו טאָן, ווען מיין קאַפּ פּאַנגט-אַן צו ווערן גרוי"...

אַט-די אומקאַמפּראַמיסלעכע שטעלונג זיינע האָט גאַרדינען געקאַסט צו טייער. דער „פאַרווערטס" איז דעמאָלט געווען, און איז יאָרנלאַנג פאַרבליבן, די איינציקע טעגלעכע אַרבעטער-צייטונג אין אַמעריקע. דער „פאַרווערטס"-רעדאַקטאָר איז געווען נישט סתם „אַ באַס אין אַ צייטונג", ווי גאַרדין האָט זיך אויסגעדריקט, נאָר דער פולער בעל-דעה פון אַ געוואַלטיקער פּאָליטישער און עקאָ-נאָמישער מאַכט, וואָס מאַריס ווינטשעווסקי האָט אַ פינף-זעקס יאָר שפּעטער („צוקונפט", מאַי-יוני, 1910) כאַראַקטעריזירט אַלס אַ „סאַמאָדערזשאַוויע" (זעלבסטהערשאַפט).

ווי אַ ווידערשפּעניקער קעגן אַט-דער מאַכט, האָט יעקב גאַר-דין שוין נישט געקאַנט מער האַבן די שטיצע פון דער סאַצי-אַליסטישער פרעסע. פאַרקערט, זיינע פּיעסן ווערן שוין דאָרט כּסדר אַרונטערגעריסן, אַדער מינימיזירט. דאָס דערמוטיקט זיין הויפּט-שונא, דעם שונד-טעאָטער. דער מלך שונד קומט דעמאָלט צוריק אין יידישן טעאָטער מיט פלאַטערנדיקע פּאַנען. ער הויבט אויף זיין געלע פּאַן אויך איבער גאַרדינס אייגענעם קונסט-טעמפל, דעם טאַליאַ טעאָטער. יעקב גאַרדין מוז דאָרט דערלויבן זיינע שותפים, מאָגלעסקאָ און אַנדערע, אויפצופירן זייערע „סוקסעס"-פּיעסן, ער ראַטעוועט דעם פרעסטיזש פון זיין טעאָטער, סוף סע-

זאָן, בלויז דורך אויפפירן פיעסן פון דער וועלט־ליטעראַטור
 ("האַמלעט", "אַטעלאַ", "אוריאל אַקאַסטאַ", "קין", "די רויבער"
 א. ד. גל.), מיט דעם יידיש־דייטשישן קינסטלער מאַריץ מאַריסאָן
 (דער העלד פון גאַרדינס איינאַקטער "דער אָפגעשטאַרבענער קינסט־
 לער") אין די טיטל־ראַלן.

* * *

נישט געקוקט אויף אַלע שטערונגען און שטרויכלונגען פון
 אינעווייניק און פון דרויסן, האָט גאַרדין נאָך "טהרת המשפּחה"
 אויפגעפירט יענעם סעזאָן (1904-1905) צוויי אַריגינעלע פיעסן,
 וואָס זיינען געבליבן אין רעפערטואַר פון דעם אַלוועלטלעכן יידישן
 טעאַטער, און זיינען אויך איבערזעצט און געשפילט געוואָרן אין
 אַנדערע שפראַכן: "די אמתע קראַפּט" (אויפגעפירט דעם 28טן
 אַקטאַבער [אין טעאַטער־לעקסיקאָן איז נישט־ריכטיק אָנגעגעבן —
 נאָוועמבער] 1904 אין אַדלערס טעאַטער) און "דער אונבאַקאַנטער",
 אַ סימבאָלישע דראַמע מיט אַ פראַלאַג (אויפגעפירט אין זיין טאַליאַ
 טעאַטער דעם 7טן פעברואַר, 1905). ביידע פיעסן זיינען געווען אַ
 דערפאַלג. די ערשטע איז געשפילט געוואָרן באַלד צוויי חדשים,
 און די צווייטע צען וואָכן נאַכאַנאַנד ביז דער פסח־וואָך, ווען גאַר־
 דיין האָט געלאָזט אויפפירן זיין ספּעציעלע יום־טוב־פיעסע "קעניג
 און גאַט — סאַטירישע דראַמע אין פינף אַקטן פון אַלע היסטאָ־
 רישע צייטן" (20טן אַפּריל, 1905).

די "אמתע קראַפּט" איז געווען פריי פון "אַגיאַציע", אין עגן
 זיין כאַטש דער הויפּט־העלד, דר. גאַלדענווייזער, זיין מוטער און
 זיין קינדס לערער, כאַיוטיין, שטייען נאָענט צו דער רעוואָלוציאַ־
 נערער באַוועגונג. אַב. קאַהאַן האָט געמוזט צוגעבן אין זיין רע־
 צענזיע (פון 1טן נאָוועמבער), אַז "בילדער זיינען אין דיזער
 [דעם] שטיק דאָ; געשילדערט, געמאַלן, ווערט דאָ יע, נאָר —
 "קין דייטלעכער געדאַנק, וואָס ער וויל דאָ זאָגן, האָט דער שריי־
 בער נישט געהאַט" ... קאַהאַנס אויספיר איז אַז "די פיעסע גייט
 'לאַנגזאַם', ווי מען רופט עס, און אַפט איז זי גאַנץ לאַנגוויי־
 ליק" ...

אין דער אמתן איז "די אמתע קראַפּט" געוואָרן (לויט סערע
 אַדלערס זכּרונות אין "פאַרווערטס" גופא) איינע פון די אויסער־
 געוויינלעך דערפאַלגרייכע פיעסן אויף דער יידישער בינע אין

„דער אונבאקאנטער“
(זיגמונט מאַגולעסקאָ — שלמה הויז)

אמעריקע, אזוי גיך ווי יעקב אַדלער האָט איבערגענומען פון קעס-
לערן די ראל פון דר. גאַלדענווייזער און סערע אדלער — די ראל
פון פאניע (וואָס בערטאָ קאַליש האָט פריער געשפילט). די פיעסע
האָט דווקא יא אַ „דייטלעכן געדאַנק“, אפילו פאַר היינט, אַ האַלבן
יאָרהונדערט שפעטער. לויטן „לעקסיקאָן פון יידישן טעאַטער“ איז
זי אויך איבערזעצט אין רוסיש (דורך ד. ראָזענבליט).

נאָך מער דערפאַלג איז געווען גאַרדינס פיעסע „דער אונ-
באַקאַנטער“, וואָס איז יאַרנלאַנג געשפילט געוואָרן אין אַמעריקע
און אין אייראָפּע. מ'האָט זי אויך אויפגעפירט אין דייטש, אוקראַי-
ניש און רוסיש. אין די לעצטע צוויי שפראַכן איז זי אויך דער-
שינען אין בוך-פאַרם (אין רוסיש אונטערן נאָמען „ליבע און טויט“).
דער פראַלאָג איז אויך געווען פאַרעפנטלעכט אין דער „צוקונפּט“,
אונטער דער רעדאַקציע פון פיליפ קראַניץ.

אחוץ זיינע פיר אַריגינעלע פיעסן פון יענעם סעזאָן, האָט
נאָך גאַרדין אויפגעפירט אַ פאַר באַאַרבעטונגען, צווישן זיי אַק-
טאַוו מירבאַס „די גרויסע רעוואָלוציע, אַדער די שלעכטע פאַס-
טוכער“ (12טן מאי, 1905) און אַ איבערזעצונג פון סטרינדבערגס
„דער פאַטער“ (2טן נאוועמבער, 1904).

מיטן שלום פון סעזאָן ווערט גאַרדין אויס טעאַטער-דירעקטאָר.
אין דעם נייעם סעזאָן (1905-1906) דערנענטערט זיך גאַרדין
ווידער צו אַדלערן, וועלכער פירט-אויף גאַרדינס נייע פיעסן „דער
מטורף“, „אלישע בן אבויה“ א. א.

„אלישע בן אבויה“ און אַנדערע פּיעסן

אין דריי פון די פיר ניו־יאָרקער יידישע טעאַטערס האָט דער טעאַטער־סעזאָן 1905-1906 זיך אָנגעהויבן מיט גאַרדינס פּריערדיקע פּיעסן. אַדלערס טעאַטער, מיט יעקב גאַרדין אַלס „אויטאָר“, האָט זיך דערעפנט מיט „די אמתע קראַפּט“. טאַליאַ (ליפּצין, קעסלער און מאַשקאַוויטש), וואָס האָט געשפּילט בלויז זונטיקס, האָט אויפגעפירט „מירעלע אפרת“ און „גאַט, מענטש און טייוול“, און האָט כמעט דעם גאַנצן סעזאָן געשפּילט גאַרדינס פּיעסן (די שחיטה“, „מעדעא“, „די שבועה“, „יידישער קעניג ליר“, „רוסישער ייד אין אַמעריקע“, שלמקע שאַרלאַטאַן“, „יתומה“, „קריי־צער סאַנאַטאַ“ א. א.). בערטאַ קאַלישעס טעאַטער האָט אָנגעהויבן דעם סעזאָן מיט „קרייצער סאַנאַטאַ“, „די וואַרהייט“, „גאַט, מענטש און טייוול“ און „סאַפּאַ“, און נאָכדעם נישט געשפּילט קיין איין פּיעסע פון גאַרדינען ביזן שלום פון סעזאָן, ווען אַפילו דאָס פּערטע טעאַטער (טאַמאַשעווסקי) האָט אויפגעפירט אַ פאַר עלטערע גאַר־דין־פּיעסן. (בעסי טאַמאַשעווסקי דערציילט אין אירע זכרונות, אַז באַריס טאַמאַשעווסקי האָט יענע יאָרן יאָ געוואַלט אויפפירן גאַרדינס אַ נייע פּיעסע. גאַרדין האָט זיך אָבער דעמאָלט געלאָזט גוט באַצאָלן, און דאָס האָט טאַמאַשעווסקי „ניט געלויבט“, ווען ער האָט געקאָנט „אַליין צונויפקלעפּן מיט ניכטערנעם שפּיעכץ פּינ־טעלעך“, נשמהלעך, מיט פּענדעלעך“...).

אַדלערס טעאַטער איז געווען דאָס איינציקע, וואָס האָט יענעם סעזאָן אויפגעפירט נייע פּיעסן פון יעקב גאַרדין: „דער מטורף, אָדער אַ מענטש פון אַן אַנדער וועלט“; „אלישע בן אבויה“; „די קינדער פון דער זון, אָדער די אינטעליגענציע און די כוליאַנעס“ — אַן איבערזעצונג פון גאַרקיס אַ ווערק; און „דער פרעמדער“, אַד־לער האָט אויך אויפגעפירט פון־דאָס־ניי גאַרדינס „עץ־הדעת“ (געאַנגען אַ חודש נאַכאַנאַנד), דעם „יידישן קעניג ליר“, „שלמה

חכם", "ווילדער מענטש", "יידישער גלח", "שוואַרצער ייד" און "רייזעלע".

"דער מטורף" איז געשפילט געוואָרן צען וואָכן נאָכאַנאַנד פאַר געפאַקטע הייזער. ערשט אויף דער דריטער וואָך האָט אַב. קאהאַן צוגעגעבן אין "פאַרווערטס", אַז "מיט דער אויסנאַמע פון 'מירעלע אפרת', איז דאָס די בעסט־געבויטע דראַמע אין זיין [גאַרדינס] צעטל. זי איז גוט געבויט און איר אַלגעמיינער איינדרוק איז אויך

"דער מטורף"

(רעכטס: פיטער גראַף — ישראליעקב; לינקס: לוטער אַלער — בן־ציון)

אַ סימפּאָטישער, אַ געזונטער. ער געפינט בלויז אַ חסרון, אַז "די כלה איז צו שיין" — "די פּערזאָנען ריידין צו קלוג..."

אחוץ די אַדלערס, האָבן זיך אין דער פּיעסע אויך אויסגע־צייכנט לעאַן בלאַנק אַלס מלכיאַל גאַרבער — אַ הערשנדיקע, דעס־פּאָטישע נאַטור, ווי גדליה לזריע א. ד. גל.; פיטער גראַף אַלס דער גאַלדשמיד ישראל יעקב, — אַן אַלטער משכיל און פּאַלקס־פּילאָזאָף; מערי ווילענסקי, אַלס שרה חוה, דעם גאַלדשמידס ווייב — גאַרדינס אַ נייער טיפּ פון אַן אַלטמאָדישער יידישער פּרוי, וואָס פאַרהאַלט זיך קריטיש צום אַרומיקן יידישן לעבן.

די פיעסע איז דערשינען אין בוך-פאָרם אין אַמעריקע (אין עטלעכע אויפלאַגעס) און אין איראָפּע. זי איז אויך איבערוועצט אין העברייאיש (פון ישראל ברוך) און איז געשפּילט געוואָרן אין רוסיש (אין ד. ראָזענבליטס איבערזעצונג).

* * *

„אלישע בן אבויה“ (אויפגעפירט דעם 5טן יאָנואר, 1906) איז גאַרדינען געווען באַזונדער ליב. אלישע, דער מערקווירדיקער תנא פון אַכצן הונדערט יאָר צוריק, איז לויט דער יידישער לעגענדע איינער פון די פיר גדולים, וואָס האָבן זיך דערהויבן צו די העכסטע סודות פון דער גאַטהייט. בעת אָבער ר' עקיבא איז „בשלום“ אַריין און אַרויס אין „געטלעכן גאַרטן“, האָט אלישע דאָרט „גע- נומען אויסהאַקן די פלאַנצן“... ער ווערט אַן „אחר“ (אַן אַנ- דערער), פאַרבייט די יידישע תורה אויף דער גריכישער פּילאַ- סאָפּיע און רופט די יידישע יוגנט צו פאַרלאָזן די ישיבות און זיך נעמען צו מלאכה. מאַריס ראָזענפעלד האָט אין זיינע ערשטע לידער, אין די אַכציקער יאָרן, באַזונגען אלישע בן אבויה. אַנדערע דיכטער האָבן אים נאָכגעפאַלגט.

יעקב גאַרדין האָט אויסגעדיכטעט אַן אלישע אין זיין איי- גענער געשטאַלט, — אַ מאַנסבילשער מירעלע אפרת, ווי וויי- טשעווסקי האָט גאַרדינען אַמאָל אַנגערופן. אלישע איז שטאַרַך און איינגעשפאַרט. צוגלייך אָבער צאַרט, פול מיט ליבשאַפט און פאַר- געבונג. דורך אלישע בן אבויה האָט יעקב גאַרדין אויך פאַר- טידיקט זיינע סאַציאַל־עטישע אידעאַלן, וואָס ער האָט פראַפאַגאַנ- דירט אין זיין יוגנט, אין די זיבעציקער און אַכציקער יאָרן אין רוסלאַנד, באַזונדערס אין זיין „גייסטלעך־ביבלישע ברידערשאַפט“.

„אלישע בן אבויה“ איז צוערשט נישט געווען אַזאַ גרויסער דערפאַלג, ווי די פיעסע איז עס געוואָרן עטלעכע יאָר שפעטער, אין אַ נייער אויפפירונג. דאָס ערשטע מאָל איז זי געשפּילט גע- וואָרן אַרום פינף וואָכן.

אין יענער צייט (סוף 1905) האָט דער פריערדיקער גרינדער און רעדאַקטאָר פונעם „פאַרווערטס“, לואיס מילער, געגרינדעט די „וואַרהייט“, און דאָס האָט פאַרוואַנדלט די צוויי גוטע ברידער, מילער און קאהאַן, אין בלוטיקע שונאים. אַזוי ווי גאַרדין איז גע- שטאַנען נאָענט צו דער „וואַרהייט“, וואו זיין נאָענטער חבר, וויי-

משעווסקי, איז געווען א שותף, ווערן שוין די רעצענזיעס וועגן גארדינס פיעסן באנוצט, ווי א פערזענלעכער אַנפאַל אויף אים. די „פאַרווערטס“־רעצענזיע איבער „אלישע בן אבויה“ (דעם 17טן יאָנאר) איז געווען געשריבן פונעם בייסנדיקן פעלעטאָניסט מ. באַראַנאָוו. ער האָט געמוזט צוגעבן, אַז גאַרדינס „אלישע איז אַ גרויסאַרטיקע פיגור, איינע פון די שענסטע און מעכטיקסטע, וועל־כע אונדזער טאַלאַנטפולער דראַמאַטישער דיכטער האָט געשאַפן“; אַז דער בעטלער, טוביה האַביוני, איז אַ ראַל פאַר אַ גרויסן שוין־שפּילער; דאָס גלייכן די געשטאַלטן פון רבי מאיר (אלישעס גרויסער תלמיד) און פון דעם פאַנאַטישן ראש הישיבה; אַז אויך די ראַל פון אלישעס טאַכטער, נעמי, איז אַ רייכע און „אַ קינסט־לערין וואַלט געקאָנט מאַכן זייער פיל פון איר“. דאָך דערפּילט דער „פאַרווערטס“־רעצענזענט זיין „באַשטעלונג“ און רייסט־אַרונ־טער די פיעסע: ער נעמט זיך אַן דאָרט די קריוודע פון די ערשטע קריסטן; ער באַשולדיקט גאַרדינען, אַז ער האָט זיי גע־מאַכט לעכערלעך און באַמערקט דערצו סאַרקאַסטיש, אַז „אויב ער האָט עס געטאָן, כדי צו געפּעלן דעם ייִדישן עולם, האָט [איז] עס אים געלונגען“. ער האַלט, אַז „די יעניקע, וואָס האָבן געהאַט דעם מוט צו פאַרלאָזן די אַלטע רעליגיע און אָפּן צו שטעלן זיך אויף דער זייט פון דער נייער, זיינען געווען מער צו באַוואונדערן, ווי צו אַפּלאַכן“. זיין אויספיר איז, אַז גאַרדין האָט געמאַכט לעכערלעך די ייִדן־קריסטן „אויף דעם חשבון פון היסטאָרישער וואַרהייט און פילייכט אויך פון קינסטלערישער וואַרהייט“. דער רעזולטאַט, זאָגט ער, איז, אַז „דאָס, וואָס האָט זיך אַנגעהויבן אַלס אַ גרויסאַרטיקע טראַגעדיע [דורך דעם כאַר פון די ייִדן־קריסטן], האָט זיך גע־ענדיקט כמעט אַלס אַ קאַמעדיע. עס האָט וויי געטאָן דאָס האַרץ פאַר דער פיעסע און פאַר איר פאַרפאַסער“...

„אלישע בן אבויה“ איז באלד אַרויס אין דרוק. די פיעסע איז אויך איבערגעדרוקט געוואָרן אין וואַרשע און איז שפּעטער אַריין אין דער יוביליי־אויסגאַבע פון גאַרדינס דראַמעס. איבערזעצונגען פון איר זיינען דערשינען אין העברייאיש (פון ק. י. סילמאַן) און אין רוסיש (פון ד. ראָזענבליט). לויטן „לעקסיקאָן פון ייִדישן טעאַטער“, איז זי אויפגעפירט געוואָרן אין ירושלים, אין העברייאיש, אין 1909.

„דער פרעמדער“
(יעקב פ. אַדלער — נפתלי־הערץ)

נאך „אלישע בן אבויה“ איז צוערשט אויפגעפירט געווארן (דעם 23טן מערץ, 1906) גארדינס איבערזעצונג פון גארקיס „קינ-דער פון דער זון“, און א צוויי וואכן שפעטער (דעם 6טן אפריל), לכבוד פסח, זיין אריגינעלע פיעסע „דער פרעמדער“. גארדין אליין האט פון זיין נייער פסח-פיעסע נישט פיל געהאלטן. לעאן בלאנק האט דערצוויילט קאבריןען („ערינערונגען פון א יידישן דראמאטורג“, באנד 1, זייטן 127-128), און די פיעסע „דער פרעמדער“ האט „דווקא שטארק אויסגענומען“. אבער גאר-דין איז נישט געווען צופרידן פון איר דערפאלג. אים האט ווי געטאן, וואס אט-די פיעסע נעמט-אויס מער ווי „אלישע בן אבויה“. איינמאל, ווען דאס פובליקום האט אים ארויסגערופן, האט גארדין געהאלטן אזא רעדע:

„איך האב אייך געגעבן א פיעסע 'אלישע בן אבויה', איז זי אייך נישט געפעלן געווען, און מיר איז זי זייער געפעלן געווען. האב איך אייך איצט געגעבן אן אנדער [ע] פיעסע, 'דער פרעמדער'. איז זי אייך געפעלן, און מיר — זייער נישט. וואס לויפט איר צו אזא נארישע [ר] מעלאָדראַמע? וואָס געפעלט אייך דאָרט?\" און ווען אַדלער האָט געמאַכט אַ געוואָלד: „מיסטער גאַרדין, וואָס האָט איר געטאָן? איר דערהרגעט דעם סוקסעס\", האָט גאַר-דין אים געענטפערט: „איך האָב דעם עולם-גולם דעם אמת גע-זאָגט!...\"

די רעצענזיע אין „פאָרווערטס“ (דעם 19טן אַפריל) אויף דער פיעסע „דער פרעמדער“ ווערט אויסגענוצט דער עיקר אַרונטער-צורייסן די פערזאָן יעקב גאַרדין. מ. באַראַנאָוו שרייבט: „די פיעסע אין אַלגעמיינעם איז בעסער, ווי די מייסטע מעלאָ-דראַמען, וועלכע ווערן געגעבן אויף דער אַמעריקאַנער סצענע. ווען הער גאַרדין וואָלט זיך נישט געהאַלטן פאַר אַ יידישן שעקספיר, וואָלטן מיר געזאָגט, אַז ער טוט דאָס בעסטע, אויף וואָס זיין קליי-נער טאַלאַנט איז פיאיק אין די אומשטענדן, אין וועלכע די יידי-שע בינע איז געשטעלט געוואָרן אין אַמעריקע. אַבער פון אַ מאָן, וואָס האָט די חוצפה צו פאַרגלייכן זיך מיט שעקספירן און איב-סענעז, דאַרף מען פאַדערן אַ סך מער. אַזאָ מאָן טאַר מען נישט שאַנעווען. מען קאָן נישט פאַדערן פון אַ מענטשן מער, ווי ער איז פיאיק צו געבן. אַבער ווען ער האָט די פרעכהייט אַרויפצו-קריכן אויף אַ פלאַץ, וועלכער באַלאַנגט נאָר צו גרעסטע און בעס-

טע, דאָרף מען אים אָן צערעמאַניעס און אָן מיטלייד אַראָפּוואַרפן פון דאָרטן."

* * *

די סיבה, וואָס גאַרדין האָט זיך געפילט באַזונדערס שווער געטראָפן דורך די אַנפאַלן אויף אים אין סאַציאַליסטישן "פאַר-ווערטס", איז געווען פשוט: דאָס בעסערע יידישע טעאַטער, אַזוי ווי די בעסערע יידישע ליטעראַטור, האָט זיך געשטיצט אויף די אויפגעקלערטע יידישע אַרבעטנדיקע מאַסן און זייער אינטעליגענץ.

"דער פרעמדער"

(פיטער גראַף — קלמן־משה)

זייער אָנוועזנהייט האָט גאַרדינען געגעבן מוט און כח צו רע-פאַרמירן די יידישע בינע, אויסבילדן אַ קאָדר פון קינסטלער, פרויען און מענער, און דערציען אַ טעאַטער-פּובליקום פאַר בע-סערע פיעסן. זיין גאַנצע אַרבעט איז אָבער געשטעלט געוואָרן אין געפאַר דורך דער נייער טענדענץ פון "פאַרווערטס", וואָס איז באַשטאַנען, לויט גאַרדינס אויסדרוק, אין "זיך אַראָפּלאָזן צו די מאַסן" און "האַרמאָניזירן מיט זייערע נידעריקערע אינסטינקטן" ("דראַמאַטישע וועלט", פון 15טן סעפטעמבער, 1904). אַט־די נייע

טענדעניץ, איינגעפירט פון אב. קאהאן, און זיין סיסטעמאטיש אַרונ-
טערריסן גאַרדינס פיעסן האָבן געדראַעט צו צעשמערן אַלץ, וואָס
יעקב גאַרדין האָט אויפגעבויט אין פופצן יאָר שווערער אַרבעט.
דאָס האָט געגעבן אַ באַרעכטיקונג יענע שוישפילער, וועלכע זיי-
נען באַרימט געוואָרן דורך גאַרדינס פיעסן, זיך צוריקצוקערן צום
שונד. אַזוי אַרום זיינען פאַרשטאַרקט געוואָרן די רייען פונעם
שונד-טעאַטער, וועמענס באַזוכער און פּראָפּיטן האָבן געהאַלטן
אין איין וואַקסן.

דאָס האָט געמוזט ביסלעכווייז ווירקן אונטערצומינעווען דאָס
געזונט פון דעם געוויינטלעך שטאַלצן, אומאַפהענגיקן רעפּאַרמאַטאָר
פון דער יידישער בינע. (דאָס גיט אויך צו דער „לעקסיקאָן פון
יידישן טעאַטער“: „ווייזט-אויס, אַז די לעצטנס אַפטע דורכפאַלן
אין טעאַטער און די ניט איבעריק-פריינטלעכע סביבה האָבן אונ-
טערגעגראָבן גאַרדינס געזונט“...).

אַבער גראַד יענעם יאָר ווערט גאַרדין אַנערקענט אין דער
בעסערער טעאַטער-וועלט אין אַמעריקע. זיין „קרייצער סאַנאַטאַ“
ווערט יענעם יאָר געשפּילט אויף בראַדוויי. אַ גרויסע צאָל פּראָ-
פּעסאַרן און סטודענטן פון די באַדייטנדיקע אוניווערזיטעטן פּלעגן
קומען אויך דירעקט אין יידישן טעאַטער צו זען גאַרדינס פיעסן.
דאָך האָט גאַרדין, דעמאָלט אַ מאָן פון 53 יאָר, איבערגעלעבט אַ
גייסטיקן קריזיס. ער וואָלט לייכט געווען אַריבערגעטראָגן די
„פּאַרווערטס“ צונעמענישן, ווי „שעקספּיר-גאַרדין“ א. ד. גל. ערגער
אַבער איז געווען, וואָס ער האָט דעמאָלט אָנגעהויבן רעווידירן זיין
שטעלונג צו דער יידישער נאַציאָנאַלער באַוועגונג און צו די נייע
ריכטונגען אין דער דראַמאַטישער קונסט.

אויף נייע וועגן

צענדליקער יארן נאכאנאנד איז יעקב גארדין

געווען אן אויסגעהאלטענער קאסמאפאליט. נאך אין יולי, 1905, אין זיין דעבאטע מיט דר. חיים זשיטלאווסקי, איז יעקב גארדין ארויסגעטרעטן שארף און אנטשידן פאר אַ „קאסמאפאליטישן, אינ-טערנאציאנאלן, אלמענטשלעכן לעבן“. ארגומענטירנדיק קעגן דר. זשיטלאווסקי'ס נאציאנאל-סאציאליזם, האָט יעקב גארדין דער-קלערט:

„דער ייד איז צופיל אַריינגעמישט אין דער אינטערנאציאָנאַלער וועלט, ער האָט אויפגענומען צו פיל לשונות, ער איז גע-וואָרן דורך זיין היסטאָרישן לעבן צו פיל קאָסמאָפאָליטיש, ער האָט געקראָגן צו פיל סימפּאַטיע צו העכערע אוניווערסאַלע אידייען, עס זאָל יעצט מעגלעך זיין צו מאַכן פון אים אַ נאַציאָנאַליסט. דער מאַסן-ייד גייט בלינדערהייט וואוהין די סיסטעם פון דעם אַלגע-מיינעם סאָציאַלן לעבן פירט אים, און דער דענקענדער ייד איז שוין לאַנג אַריבערגעוואקסן איבער די ענגע, קליינלעכע נאַציאָנאַלע דברים-בטלים. דער ייד דענקט צו טיף און ברייט, ער זאָל זיך קאָנען באַנוגענען מיט שמאַלע, פלאַטישקע אידייען פון נאַציאָנאַל-ליזמוס. מײן געערטער אָפּגענוט איז גאָר קיין ייד נישט, ווען ער רעדט פון יידישן נאַציאָנאַליזמוס. ער איז אַ פּולקאָמענער ייד, ווען ער רעדט וועגן גרויסע אינטערנאַציאָנאַלע פּראָבלעמען און אויב-ווערסאַלע וועלט-אַנשוואַונגען!“

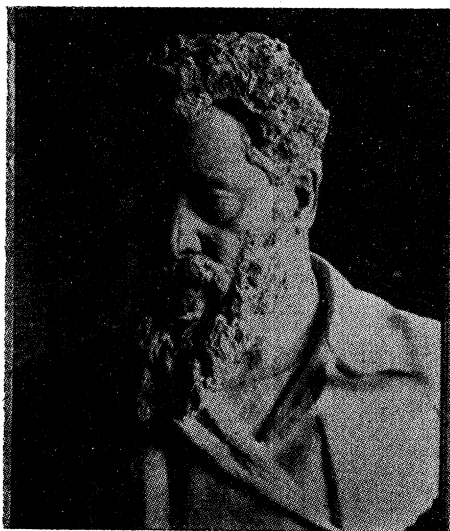
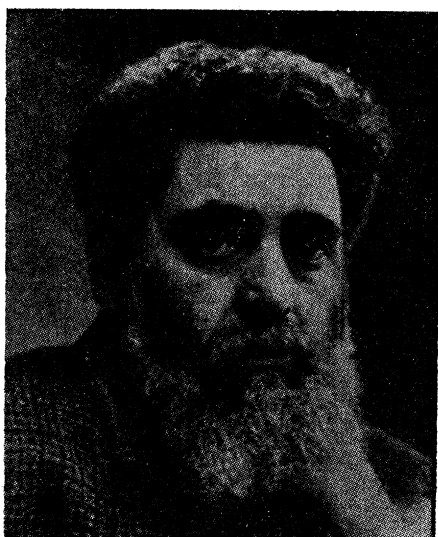
גארדינס אויספיר איז געווען: „נאָר צוויי נאַציאָנען האָבן מיר יעצט: דאָס איז מענטש און אוממענטש, אונטערדריקער און אונטערדריקטער, דער וואָס פּראָדוצירט און דער אומזיסטיקער פּרעסער. דער קאָמף, וואָס גייט איצט אַן צווישן דיזע צוויי נאַ-ציאָנען, וועט פריער אָדער שפעטער ברענגען דערצו, אַז עס וועט

נאָר בלייבן איין נאַציאָן, איין פּאַלק, איין קעניגרייך, איין קולטור, איין ציוויליזאַציאָן, איין גרויסע פּאַראַיניקונג, וועלכע וועט זיך רופן מיטן גרויסן הייליקן נאָמען: מענטשהייט!"

אין דער דאָזיקער דעבאַטע איז יעקב גארדין אַרויסגעטראָטן קעגן דער מיינונג, אַז יידיש איז די שפּראַך, וואָס האָט געשאַפן אַדער וועט שאַפן אַ ספּעציעל-יידישע נאַציאָנאַלע קולטור; אַז יידיש וועט פאַראַייניקן די יידן אין אַ גרויסער נאַציע. פאַר אים איז יידיש געווען בלויז אַ מיטל אַרײַנצופירן די יידישע מאַסע "אין דעם גרויסן אינטערנאַציאָנאַלן שאַצקאַמער פון דער וועלט-קול-טור". דערביי האָט ער אונטערגעשטראַכן, אַז "כל-זמן מיליאָנען רעדן און פאַרשטייען נאָר יידיש, איז צו רעדן און שרייבן פאַר זיי אין יידיש גראַדע אַזוי ערנווירדיק און אַזוי ניצלעך, ווי צו שרייבן אין ענגליש, אַדער פראַנצויזיש". ער האָט אָבער נישט אַנערקענט, אַז די מיליאָנען יידן, וואָס האָבן אַנדערע שפּראַכן, ווערן דערמיט אויס יידן, אַדער אַז "די העברעאָיסטן, וועלכע זאָגן, אַז די געזעצלעכע יידישע שפּראַך איז לשון קודש", ווערן דורך דעם אויסגעשלאָסן פונעם יידישן פּאַלק.

גארדין האָט אויך נישט אַנערקענט, אַז אין יידיש ווערן גע-שאַפן "ספּעציעל יידישע פאַרמען פון ליטעראַטור". אַזוינע פאַר-מען האָט ער געזען בלויז אין תנ"ך און אין תלמוד. די מאַדערנע יידישע קינסטלער, האָט ער אַנגעוויזן, נעמען זייערע פאַרמען פון דער וועלט-ליטעראַטור. די יידישע דראַמע, זאָגט ער, "ווען זי האָט געוואָלט זיין אַ נאַציאָנאַלע, איז זי געווען אַ קאַריקאַטורע. און זי איז אַ דראַמע, מער אַדער ווייניקער, ווען זי נעמט די דראַ-מאַטישע פאַרמען פון דער ליטעראַטור פון די אומות העולם".

אָבער, אונטער דער ווירקונג פון דער איינגעוואַנדערטער יידי-שער ראַדיקאַלער יוגנט, וואָס איז געווען נאַציאָנאַל געשטימט, האָט יעקב גארדין אַנגעהויבן וואַקלען אין זיינע קאַסמאָפּאָליטישע אידײען. ער ווערט שטאַרק פאַראַינטערעסירט אין די שטורמישע דעבאַטעס צווישן די פאַרשידענע יידישע פאַרטיי-פירער, וואָס האָבן באַזוכט אַמעריקע נאָך דער רוסישער רעוואָלוציע פון 1905. ער איז געווען דער פאַרויצער אויף דער דעבאַטע צווישן מאַרק ליבער און דאַניעלי. דער לעצטער מאַכט אויף אים אַ גוטן איינדרוק און ער באַטייליקט זיך אין זיין אַפּשייד-אַוונט. גארדין אונטערשטרייכט דאָרט אין זיין רעדע (מאי, 1907), אַז ער איז נישט קיין נאַציאָ-

יעקב גארדיין
(פאטאגראפיע און ביוסט פון 1907)

נאָליסט — ער האָט בלויו ליב יונגעלייט, וואָס אַרבעטן פאַרן כלל...

אָ ראַדיקאַל-נאַציאָנאַליסטישער שרייבער האָט דעמאָלט דער-צו באַמערקט: „גאַרדין איז קיין נאַציאָנאַליסט נישט, און דאָך פרייט עס אים זייער, וואָס דאָס יידישע פּאָלק האָט אָנגעהויבן אויפֿ-צולעבן, וואָס די יידישע מאַסן לאָזן זיך נישט פאַרקויפֿן פון יעדן פּאָליטישן; גאַרדין איז קיין נאַציאָנאַליסט נישט, און צופרידן איז ער, וואָס גראַדע די יידן אַרגאַניזירן זיך, באַוועגן זיך, טוען עפעס אזוי, אַז אין זיינע [אין גאַרדינס] אויגן שטייען זיי העכער פאַר אַנדערע ניט-יידן“.

אין דער אמתן האָט יעקב גאַרדין, ווי געזאָגט, אין יענער שטורמדיקער צייט אָנגעהויבן פאַרלירן זיין זיכערקייט מיט די אידייען פון די זיבעציקער און אַכציקער יאָרן. ביסלעכווייז וועפט אויך אויס זיין רוסיפֿיציום. ער הייבט אָן ווערן אַמעריקאַניזירט, כאַטש די רוסישע שפּראַך און די רוסישע ליטעראַטור איז אים נאָך אַלץ באַליבט. וואָס ווייטער ווערן אים אַלץ נענטער די יידן אין אַמעריקע, די יידישע שפּראַך און די יידישע ליטעראַטור. ער נעמט ליב האָבן די ניי-איינגעוואַנדערטע יידישע יוגנט, וואָס רעדט פון אלוועלטלעכער יידישער קולטור, יידישער ליטעראַטור, יידישער קונסט. ער הייבט אָן געבן לעקציעס איבער דער נייער יידישער דראַמאַטישער ליטעראַטור. ער רעדט אַפילו איבער אַזוינע, דע-מאָלט נאָך גאַר יונגע און אומבאַקאַנטע שרייבער, ווי פּרץ הירש-ביין. ער זוכט דעמאָלט אַנצוהייבן אַ נייעם פעריאָד אין זיין שאַפֿן. אַנשטאַט די אַלטמאָדישע יידן פון דער אַלטער היים, ווילט זיך אים אַרויסברענגען די נייע יידן אין אַמעריקע. דערביי וויל ער עס טאָן דורך נייע קונסט-פאַרמען. ער געפינט אָבער נישט די געהעריקע פריינטלעכע סביבה פאַר זיינע נייע פּלענער. אַנשטאַט צו ווערן דערמוטיקט אין זיינע נייע פּראַוואַן, ווערט ער אויס-געלאַכט, אויסגעזידלט. ער זעט אַרום זיך צופיל קנאה און שנאה. אַנטווישונג און פאַרביטערונג האַלטן אָפּ זיין שאַפּונג-דראַנג — ער הייבט אָן ליידן גייסטיק און פיזיש.

* * *

אַרומגערינגלט פון אַ ראַדיקאַל-נאַציאָנאַליסטישער יונגוואַרג, וואָס האָט אָנגעפילט די ליטעראַריש-דראַמאַטישע קלובן, וואו ער

פלעגט אָפּט אויפטרעטן, האָט גאַרדין געפרואוּט אַרויפפירן אויף דער בינע אָט־דעם נייעם טיפּ ייִדישע יוגנט. גלייכצייטיק האָט ער, אונטער דער ווירקונג פון דער דעמאָליטיקער מאָדערנער וועלט־ליטעראַטור, אָנגעהויבן זוכן נייע פאַרמען פאַר זיין דראַמע. דער־צו איז נאָך צוגעקומען אַ דריטער מאָטיוו:

ווי שוין דערמאָנט, איז יעקב גאַרדין נישט געווען באַגייס־טערט פון דעם דערפאַלג פון זיין פיעסע „דער פרעמדער“. ביים ברייטן ייִדישן עולם האָט אויסגענומען גאַרדינס סימפּאַטישע שיל־דערונג פון דער נייער ייִדישער היים אין אַמעריקע. דער שטרענג־גער לערער, יעקב גאַרדין, וואָס האָט אַריינגעגעבן אַזוי פיל „מאָ־ראַל“ אין זיין היסטאָרישער דראַמע „אלישע בן אבויה“, האָט אָבער זיין פּסח־פיעסע „דער פרעמדער“ באַטראַכט פאַר מער אַמוזירנדיק, זיי באַלערנדיק. ער איז דעריבער געווען מער באַזאָרגט וועגן דעם נישט־געניגנדיקן דערפאַלג פון זיין „אלישע“, ווי צופרידן פון דער ענטוואַסטישער אויפנאַמע פונעם „פרעמדן“. לויט זיין שטיי־מונג, האָט ער געדאַרפט באַלד נאָכדעם געבן ווידער אַ פיעסע מיט אַ מוסר־השכל. צוליב זיינע אידעאָלאָגישע און קינסטלערישע איבערברוכן, און מחמת די ביטערע אַנפאַלן אויף אים, איז אָבער אַוועק כמעט דריי פערטל יאָר, ביז ער איז אַרויסגעטראָטן מיט זיין נייעם ווערק „אויף די בערג“, אויפגעפירט דעם 20טן יאַנואַר, 1907.

דער מחבר פון „אויף די בערג“

דער נייער סעזאן, 1906-1907, האָט זיך גע-
עפנט אין אַדלערס טעאַטער מיט גאַרדינס דערפאַלג-פיעסע „דער
פרעמדער“, מיט וועלכער דאָס זעלבע טעאַטער האָט פאַרענדיקט
זיין פריערדיקן סעזאָן. טאַליאַ טעאַטער (פון קעסלער, ליפצין און
מאַשקאַוויטש) האָט אָנגעהויבן מיט דער „יתומה“ און „מירעלע
אפרת“. קאַליש טעאַטער — מיט „קרייצער סאַנאַטאַ“ און „רוסי-
שער ייד אין אַמעריקע“, און אַפילו טאַמאַשעווסקיס פּיפּלס טע-
אַטער האָט זיך דערעפנט מיט גאַרדינס אַלטער פיעסע „דבורהלע
מיוחסת“.

יעקב גאַרדין האָט דעם סעזאָן געזאַלט אַריין אַלס שותף. אָדער
אויטאָר אין טאַליאַ טעאַטער. ער האָט עס אָבער נישט געטאָן
צוליב קעסלערן: זומער 1906 האָט קעסלער זיך געלאָזט אויפהעצן
פון גאַרדינס שונאים און געזוכט צו שטערן די אויפפירונג פון
„קרייצער סאַנאַטאַ“ דורך בלענטש וואַלש אויף בראַדוויי. (שפּע-
טער האָט קעסלער זיך אויך געמשפּט מיט אַדלערן און אים פאַר-
באַטן אויפצופירן „גאַט, מענטש און טייוול“). סיי ווי האָבן דריי
טעאַטערס געשפּילט דעם סעזאָן גאַרדינס פריערדיקע פיעסן:
טאַליאַ — גאַנצע צוויי צענדליק; אַדלערס — אַרום אַ טויז;
קאַליש — אַ צענדליק. פון צייט-צו-צייט פלעגט אויך טאַמאַ-
שעווסקי אויפפירן די עטלעכע פיעסן פון זיין באַשרענקטן גאַרדין-
רעפּערטואַר.

דורך און דורך אַ לערער, האָט יעקב גאַרדין אַלעמאַל אַפ-
געגעבן אַ סך ענערגיע אויף לעקציעס און פאַרלעזונגען, הויפּט-
זאַכלעך פאַר דעם נוצן פון זיין ליבלינג-אינסטיטוציע, די „עדי-
יוקיישאַנאַל ליג“ — דער ערשטער באַדייטנדיקער אַמעריקאַנער
לערן-אַנשטאַלט אין יידיש. אינעם לערניאַר 1906-1907 האָבן

דארט געלערנט ארום פינף הונדערט סטודענטן אונטער אַכט און צוואַנציק לערער, צווישן זיי אויך יעקב גאַרדין. אַחוץ דעם לימוד פון ענגליש, זיינען אַלע קעגנשטאַנדן געלערנט געוואָרן אין יידיש: מאַטעמאַטיק, סאַציאַלאָגיע, פּסיכאָלאָגיע, פיזיק, פיזיאָלאָגיע, היגיגענע, מאָדערנע דראַמע, יידישע געשיכטע א. א. אַרום 1904 האָט די יידישע „עדיוקיישאַנאַל ליג“ געקויפט אַן אייגן הויז אויף אויס-צאָלן (אין 183 מעדיסאָן סטריט) און אין אירע באַריכטן פון יענער צייט געפינען זיך אַפט באַשטעטיקונגען, אָו „דערהאַלטן פון יעקב גאַרדין [דאָ קומט די סומע, וואָס ער האָט געקראָגן פאַר דער לעקציע, ביי דער אָדער יענער אַרגאַניזאַציע]“. פאַר זיך אַליין האָט גאַרדין קיינמאַל נישט גענומען קיין געצאָלטס פאַר זיינע לעקציעס און רעדעס. דעם סעזאָן 1906-1907 האָט גאַרדין געגעבן אַ סך לעקציעס און פאַרלעזונגען (פון זיינע ווערק) צו גונסטן דעם דעמאָלט קראַנקן דיכטער מאַריס ראָזענפעלד. ער האָט אויך פיל געשטיצט דעם „פראַגרעסיוון דראַמאַטישן קלוב“ און דעם „יעקב גאַרדין ליטעראַרישער קרייז“.

אין יענעם יאָר האָט גאַרדין אויך אַ סך זיך אָפגעגעבן מיט מאַקסיס גאַרקין, וועלכער האָט דעמאָלט באַזוכט אַמעריקע. גאַרקי האָט אים געשריבן אַ פריינטלעכן בריוו, אָו ער וויל זיך זען מיט אים, דעם איבערזעצער פון זיין „מיעשטשאַניע“. זיי האָבן פאַר-בראַכט אַ היפשע צייט. דער שטאַלצער גאַרדין האָט, נאַטירלעך, קיין וואָרט נישט באַמערקט וועגן זיינע אייגענע שאַפונגען, כאַטש אים האָט וויי געטאָן, ווי מאַריס ווינטשעווסקי דערציילט, וואָס גאַרקי האָט דעמאָלט פון אים געוואוסט בלויז אַלס זיין איבער-זעצער ... שפעטער האָט, קאָנטיק, גאַרקי אויסגעפונען פון אַג-דערע קוועלן וועגן גאַרדינס ראָל ביי דער יידישער בינע, און לכבוד גאַרקיס באַזוך אין טאַליאַ טעאַטער, איז אויפגעפירט גע-וואָרן דער ערשטער און צווייטער אַקט פון „גאַט, מענטש און טייוול“ און דער צווייטער און דריטער אַקט פון „מירעלע אפרת“.

די אַלע טעטיקייטן וואָלטן אָבער דעם ענערגישן יעקב גאַרדין נישט געקאָנט שטערן פאַרטיק צו מאַכן אַ נייע פיעסע אינעם אָנהויב פונעם סעזאָן. פאַקטיש האָט דאָס טאַליאַ טעאַטער שוין אָנהויב סעפטעמבער, 1906, אַנאַנסירט: „אין פאַרבערייטונג“ גאַר-דינס נייע פיעסע „אויף די בערג“. די פיעסע ווערט אָבער אויפ-געפירט כמעט פינף חדשים שפעטער.

דאס פארציען אזוי לאנג די נייע פיעסע איז אן צווייפל געווען צוליב איר ניי-מאדנעם אינהאלט. גארדין האט יענעם זומער (1906) פארטראכט אַ פּראָלאָג „אויף די בערג“ (פאַרעפּנטלעכט אין דער „צוקונפט“, אַקטאָבער, 1906), וואָס האָט אויסגעדריקט די אומ-צופרידנקייט פונעם באַרג-גייסט מיט די אָנגעקומענע יידישע גע-שעפטסלייט, וועלכע האָבן צעשטערט די רו פון די קעטסקיל-בערג דורך זייערע קראַמען און האַטעלן. פאַראַן אינעם פּראָלאָג אַ וויי-טער אַפּקלאַנג פון הויפטמאַנס „פּערוזונקענע גלאַקע“, וואו דער גייסט „וואַלדשראַט“ זוכט נישט צו דערלאָזן, אַז אויפן באַרג זאָל קלינגען אַ קירכן-גלאַק. גאַרדינס צוויי בערג-גייסטער: „רוח הטבע“ (נאַטור-גייסט) און „נגד האדם“ (אַנטי-מענטש) האָבן אָבער אַ קנאַפן שייכות צו הויפטמאַנס געשטאַלטן. דער יונגער „רוח הטבע“ איז פריינטלעך צום „אייביקן וואַנדערער“, דעם יידישן אי-מיגראַנטישן עולם, וואָס איז געקומען אויף די בערג. און אַפילו דער אַלטער „נגד האדם“ איז דער היפוך פון דעם שטיפערישן, שפּרינגענדיקן באַק-ענלעכן וואַלדשראַט. „נגד האדם“ איז אַן עכ-טער יידישער גייסט, אַ מין קעלעמער מגיד. ער איז ביזן בלוז אויף יענע יידן, וועלכע קומען אויף זיינע גרינע בערג שפילן אין קאַרטן, זויפן, פּרעסן און הולטעווען. ער האָט אָבער גאַרנישט קעגן אַזוינע יידן, וואָס זוכן אויף זיינע קעטסקיל-בערג רו און דער-האַלונג.

לאַגישערווייז האָט גאַרדין געדאַרפּט שילדערן, ווי אזוי אַט-דער שטרענגער מאַראַלישער גייסט נעמט נקמה פון די „אַלרייט-ניקעס“, וואָס פאַרמיאוסן די בערג מיט זייערע העסלעכע אויפ-פירונגען. גאַרדין איז אָבער געווען צופיל רעאַליסט נישט איינ-צווען דעם אמת, אויף וועלכן ס'האַבן שוין אָנגעוויזן די יידישע נביאים און תהילים-זינגער מיט טויזנטער יאָר פריער, אַז אונ-טער דער ממשלה פון געלט ווערן אַפט צעטראָטן גראַד די ערלעכע און ריינע, בעת די רשעים און טמאים ווערן כסדר רייכער און מעכטיקער.

גאַרדין האָט דעריבער נישט געקאַנט צוטראַכטן קיין לאַגישע רעאַליסטישע דראַמע צו זיין פאַנטאַטיש-סימבאָלישן פּראָלאָג. האָבן זיי טאַקע ביידע נישט קיין שייכות איינע צו דער אַנדערער, ווי דאָס האָט, למשל, זיין פּראָלאָג צו „גאַט, מענטש און טייוול“. די פיעסע פאַר זיך אַליין איז אָבער דורך און דורך רעאַליסטיש.

זיינע שילדערונגען פון דעם געוויסן טיפ יידישע „אלרייטניקעס“ פון יענער צייט זיינען גענומען דירעקט פונעם לעבן. זיי ווערן אזוי אויך געשילדערט אין די סקיצן פון לעאָן קאַברין. דאָס איז געווען אַ טיפ פון ריקזיכטסלאָזע, מגושמדיקע פאַרשויענע, אָן אַ פונק מענטשלעכקייט. פון דער אַנדערער זייט האָט די דורכגע-פאַלענע רוסישע רעוואָלוציע פון 1905 געבראַכט קיין אַמעריקע דעם העכסט-אידעאָלן טיפ יידישע רעוואָלוציאָנערע פרויען. די יעניקע פון זיי, וואָס זיינען אַריינגעפאַלן אין דער אַרימער אַרבע-טער-סביבה, האָבן זיך מער-ווייניקער צוגעפאַסט צום אַמעריקאַנער לעבן. אַ טייל פון זיי זיינען געוואָרן דער וואַכזאַמער געוויסן פון דער אַרבעטער-באַוועגונג און שטייען אויך היינט, כמעט פינף-צענדליק יאָר שפּעטער, אין די רייען פונעם קעמפּערישן אַוואַר-גאַרד. אַנדערע האָבן זיך ביסלעכווייז אַריינגעלעבט אין אַנדערע קרייזן; זיך אַרויפגעאַרבעט, פאַרבאַלעבאַטיזירט, אָדער אַפילו זיך פאַרגביריזירט. די צאַרטע, עקזאַלטירטע, אידעאָלע קינסטלערין-קעמפּערין פנימה פון גאַרדינס „אויף די בערג“ פאַלט אָבער אַריין דירעקט פון איר הויך-אידעאָלער יידיש-רעוואָלוציאָנערער סביבה אין רייכן הויז פונעם ערגסטן מין אַלרייטניקעס. דער דאָזיקער קאַנטראַסט איז צו שטאַרק. דער קאַמף איז נישט פאַר אירע פי-ישע כחות, און זי ברעכט-צוזאַמען.

* * *

„אויף די בערג“ — „דראַמע אין פיר אַקטן מיט אַ פראַלאָג און עפילאָג“ — איז אויפגעפירט געוואָרן (20טן יאַנואַר, 1907) אין אַ קליינעם טעאַטער, וואָס האָט געשפילט בלויז זונטיק מאַטינע און אָונט. צוליב הינטער-קוליסן פּאָליטיק, זיינען די ראָלן געווען שדעכט איינגעטיילט. נישט געקוקט אָבער אויף אַט-די שטע-רונגען איז די פיעסע פון זונטיק צו זונטיק געשפילט געוואָרן אַלץ בעסער אין משך פון די פינף-זעקס וואַכן, וואָס זי איז גע-גאַנגען.

ווי ס'איז געווען צו דערוואַרטן, האָט אַב. קאַהאַן נישט געפונען קיין איין איינציקן גוטן שטריך אין גאַרדינס נייער פיעסע. ער האָט געשריבן, אָבער ער האָט עס נישט באַוווּזן, אָן „אויף די בערג“ איז באַאיינפלוסט פון אַ ראַמאַן און אַ דראַמע אין ענגליש, און אָן די אַלרייטניקעס אין אַט-דער פיעסע זיינען צו שוואַך

געמאלן. סוף סעזאן האָט ער אויסגעלאַכט דאָס טאַליאַ טעאַטער, וועלכעס ער רופט-אָן „זיבעטל“ (ווייל ס'האָט געשפּילט בלויז איין טאַג אין וואָך, שטאַט זיבן), אַז ס'האָט פאַרלאָרן אַ שלאַכט אויף די בערג...

די כסדרדיקע אָנפאַלן אין „פאַרווערטס“ האָבן געשטעלט אין סכּנה דעם קוואַל פון גאַרדינס חיוּנה. די זאָרג איבער דער צע-שטערונג פון זיין דראַמאַטישן בנין, ווי אויך די זאָרג פאַר זיין גרויסער משפּחה, וואָס איז געווען אָנגעוויזן אויף זיין פאַרדינסט, האָט סוף-כל-סוף אויך אונטערגעגראָבן גאַרדינס געזונט. און אין יוני, 1907, איז ער אָפּגעפאַרן קיין אייראַפּע זוכן היילונג אין קאַרלסבאַד.

* * *

ראובן בריינין, וועלכער האָט זיך באַפריינדט מיט גאַרדינען אין קאַרלסבאַד, דערציילט: זיי האָבן ביידע איינע די אַנדערע ביז דעמאָלט נישט געהאַט געלייענט. בריינין האָט אָבער באַלד דער-זען אין גאַרדינען אַ שיינע נשמה פון אַ „ליידנדן-דענקענדן יידן“. ער האָט „אין אים גלייך געפילט דעם קינסטלער, דעם פּאָעט, דעם גוטן, ווייכן מענטשן, דעם פיינעם יידן — אַ ייד פון פאַרגאַנגענהייט און צוקונפּט“.

גאַרדינס מויל, דערציילט בריינין, האָט „אַממיסטן געשוויגן, דערפאַר האָבן זיינע אויגן שטענדיק גערעדט און אַלעס [אַלץ] אָפּגעשפּיגלט. ער איז געווען אַן אויסגעצייכנטער צוהערער. אַלץ האָט ער געהערט, אויפּמערקזאַם געהערט“. באַזונדערס האָט זיך גאַרדין שטאַרק צוגעקוקט צו די אַלטמאָדישע, די טיפּישע גאַ-ליציאַנער יידן.

וועגן זיך און זיינע ווערק האָט גאַרדין נישט גערעדט. „ער איז געווען העכער פון זיינע ווערק, און האָט אויף זיי פון אויבן אַראַפּגעקוקט. ער האָט גערעדט מיט אַנערקענונג, מיט ליבע פון די יונגע יידישע טאַלאַנטן, ער האָט אַ קלאַרע אויג געהאַט פאַר פרעמדע שאַפּונגען“. ער האָט „נישט נאָר ביכער געשריבן, נאָר אויך ביכער געלעזן“. אים האָבן אינטערעסירט וועלט-פּראָגן, פּראַבלעמען פון לעבן און טויט, קונסט-פּראָגן, ליטעראַרישע שטרע-מונגען, די צוקונפּט פון יידישן פּאָלק און פון דער יידישער קונסט.

לויט בריינינס איינדרוק, איז יעקב גארדין געווען „א מענטש פון פייגע [ר] העכערע [ר] קולטור“ א פערזענלעכקייט פון א יידישן תלמיד־חכם, וואָס „האַט אייגענעם גייסט און סטיל“. ער האָט „געקוקט אויף אַלעס מיט אַ פּילאַזאָפּישע [ר] ר.ו. מיט אַ געוויסע [ר] קלוגע [ר] און גוטע [ר] איראַניע“, און אינגאַנצן איז ער „געווען מעלאַנכאָליש געשטימט“... „זיין מינע איז געווען שטאַלק־עניוּת־דיק, פאַרנעם־טרויעריק, רואיק־שטיל, בנעימותדיק“.

גארדינס רייזע איבער גאליציע

די רייזע איבער גאליציע פארנעמט ביי גארדינען דעם אויבן-אן אין זיינע רייזע-בילדער פון אייראפע. נישט געקוקט אויף די אינטריגעס און רשעות, וואס האבן אונטערגעגראבן זיין געזונט, איז גארדין געווען אין א בעסערער שטימונג, ווי מיט זעכצן יאר פריער, ווען ער איז געפארן פון רוס-לאנד קיין אמעריקע. זיינע רייזע-בילדער זיינען דורכגעפלאכטן מיט שטימונגען, באהויכט מיט א לייכטן, גוטמוטיקן הומאָר. זיי זיינען נאך היינט, עטלעכע-און-פערציק יאר שפעטער, אנגענעם און אינטערעסאנט צו לייענען.

די קלאַסנצעטיילונג אויף דער דייטשישער שיף פארשאפט גארדינען א סך פארדרוס. באַזונדערס רעגט אים אויף די לאַגע פונעם דריטן קלאַס, וואָס ליגט אונטן אין שמוץ און אַרעמקייט: „אַלע פראַפּיטן פון שיף קריגט מען פון אים [פון דריטן קלאַס], און ער קריגט דערפאַר גראַבע באַהאַנדלונג און פאַראַכטונג. מכות צו עסן און ווייניק פלאַץ צו לעבן“.

אין זיינע שילדערונגען פון די מיטפאַרער אינעם צווייטן קלאַס פאַרצייכנט ער אויך עטלעכע, אים נישט סימפּאַטישע, יידישע פאַסאַזשירן: „אַ רומענישער ריעל עסטעיט [הייזער-האַנדל] כאַ-פערלאַפּניק, וועלכער איז נאָך גאַרנישט לאַנג געווען אַן אַרבעטער און אַ מאַשין האָט אים אָפּגעשניטן צוויי פינגער. איצט רעדט ער דייטש, שפּילט פינאַקל [אַ קאַרטן-שפּיל] און לאַכט פון די אַר-בעטער“... „אַ שיקאַגער עושר, וואָס האַלט זיך זייער שטאַלץ און ווייסט נישט, ווי צו זיצן ביים טיש... ער מאַכט זיך האַרץ און פּילט זיך במחילה“... „אַ ניו-יאָרקער ראַבאַיס זינדל, אַ בחורל פון זעכצן יאָר, קרימט-איבער, אויף אַ שיף-קאַנצערט, ווי אַזוי אַ ייד רעדט ענגליש; דאָס בחורל מאַכט מיאוסע אַנצוהערענישן.

און, זיין טאטע, דער ראבאי, קוועלט פונעם זונס 'חריפות' און די דייטשן פרעגלען זיך פון נחת".

געקומען אין דייטשלאַנד, פארברענגט גארדין מער ווי אומע-טום אין בערלין, די דייטשישע הויפטשטאָט איז אים געווען שטאַרק געפעלן. אַלץ, זאָגט ער, איז דאָרט „סיסטעמאַטיש און האַרמאָניש. עס איז שיין נישט טיילווייז, נאָר אַלץ אינגאַנצן גע-נומען איז שיין, אויסגעהאַלטן, צוגעפאַסט". גארדין מאַכט דער-פון אַזאַ אויספיר: „דער דייטש איז דער איינציקער מענטש אין דער וועלט, וועלכער באַזיצט פולקאָמען די קראַפט פון עקאָ-נאָמיע"... דאָס לעבן איז פאַר אים נישט אינעם פאַרשווענדן, נאָר אינעם עקאָנאָמיוזירן"... דער דייטש „עקאָנאָמיוזירט לעבנדיק און לעבט עקאָנאָמיוזירנדיק"...

גארדין באַוואַנדערט די דייטשישע טעאַטערס און די קונסט-אויסשטעלונגען, איבערהויפט די, וואָס זיינען דעם קייזער און די יונקערס נישט געפעלן... ס'רעגט אים אָבער אויף, ווען ער זעט, ווי „די בערלינער כאַפן אַראָפּ די היטלען מיט פרייד, מיט התלהבות, מיט שטאַלצקייט פאַר דעם פאַרבייפאַרנדיקן קרוינ-פרינץ". גארדין מאַכט דערביי אַ פאַרגלייך צווישן דייטשלאַנד און אַמעריקע, און ער באַשליסט: „ווי איך קום נאָר צוריק, נעם איך אַרויס מיינע סיטיון-פּעיערס [בירגער-פּאַפּירן]".

מעגלעך, אַז אַט-אַזוינע סצענעס האָבן אים באַווירקט, נישט געקוקט אויף זיינע „אינטערנאַציאָנאַלע פּרינציפּן". אַרויסצוגעבן זיין שטרענגן אורטייל, אַז דער „דורכשניטלעכער דייטש" איז „שטומפיק ווי אַ יידישע האַק"... „אומפאַרגעבלעך דום [נאַריש]" און „אומבאַגרענעצט פּרעך"...

ניט קיין בעסערע מיינונג האָט גארדין וועגן דעם דייטשישן ייד: „דער דייטשישער ייד איז במחילה גאַר קיין ייד נישט. אַ ייד דאָרף זיין רעוואָלוציאָנעריש און סקעפטיש — ער איז ניט. דאָס איינציקע, וואָס אים איז געבליבן, איז אַ פּיאַיקייט צום גע-שעפט און אַ 'סעמיטישע נאַזע' — דאָס איז ניט פּיל. דער דיי-טשישער ייד קריכט פון דער הויט, צו ווערן דייטש. און דער דייטש שטופט אים אָבער צוריק אין זיין יידישע [ר] פעל אַריין — און דערפאַר העלפט דעם יידישן דייטש זייער ווייניק זיין קריכן"... און ער באַמערקט דערצו סאַרקאַסטיש: „אייניקע יידישע פאַר-זאַרגער שרעקן זיך זייער שטאַרק, וואָס יידן נעמען אַנטייל אין

רעוואלוציאנערע באוועגונגען. וואו אין דער וועלט זיינען נאך דא אזעלכע לאַיאַלע יידן, ווי אין דייטשלאַנד? און וואו אין דער וועלט איז דער אַנטיסעמיטיזם אַזוי שטאַרק, ווי אין דייטשלאַנד?"

* * *

אין די רייזע-בילדער פון עסטרייך פאַרנעמט ביי גאַרדינען דעם ערשטן פּלאַץ גאַליציע, וועלכע ער שילדערט אַזוי: „א לאַנד פון קאָנטראַסטן. דאָס אַלטע און דאָס נייע, מתים און לעבעדיקע, אַפיקורסות און פאַנאַטיזמוס, די חוצפה פון פאַרזער מאַדע און אַזאַטישע נאַיאַוויטעט, דער פאַרגעשריטענער צוואַנציקסטער יאָר-הונדערט און דער פינצטערער דרייצנטער יאָרהונדערט, — אַלץ איז צוזאַמענגעמישט און עס לעבט צוזאַמען און עס שפאַצירט-אום איבער די גאַסן פון לעמבערג.“

אַ באַזונדערס גוטע מיינונג האָט יעקב גאַרדין וועגן די גאַליציאַנער יידיש-רעדנדיקע אינטעליגענטן. די דאָזיקע „אמת יידי-שע אינטעליגענטן זיינען אַלע שרעקלעכע נאַציאָנאַליסטן“, שרייבט ער, און זיינען אידעאָלאָגיש זיינע „פאַרביסענע קעגנער“. דאָך האָט ער זיי ליב, ווייל זיי זיינען „ערנסטווירדיקע און אַנשטענדיקע מענטשן“ און האָבן אַן „אייגענע, אַריגינעלע פיזיאָנאָמיע“ — דעם זון פון „שיינעם עלטער“ און דעם ענטזיאַזם פון דער אידעאָליסטי-שער יוגנט... דערצו זיינען אַט-די גאַליציאַנער אַלע לומדים: אומעטום „אין די בתי-מדרשים, אין וואַגאַנעס און קאַפּע-הייזער“ האָט ער באַגעגנט גאַליציאַנער יידן „דורכגעקאָטענע אין לומדות“. די גאַליציאַנער יידיש-רעדנדיקע אינטעליגענטן זיינען „דענקענדע מענטשן, פון וועלכע מען קאָן עטוואָס הערן און עטוואָס לער-נען“... ער האָט זיך דעריבער „געפילט גוט“ צווישן זיי. זיין נשמה, זאָגט גאַרדין, האָט זיך אָפּגערוט דאָרט, און ער איז אין גאַליציע „גאָר אַן אַנדער מענטש געווען“...

אין בערלין האָט גאַרדין באַדויערט דאָס פאַרשווינדן פון דער „שיינער, בלאַנדער, בלו-אויגיקער גרעטכען“... און אין ווין האָט ער געפילט פאַרדרוס, וואָס די דאָרטיקע שיינע פרויען זיינען „אַ סימבאָל פון זאָלאָגישע[ר] צופרידנהייט“... דערפאַר איז ער אַבער געווען אַנטזיקט פון די גאַליציאַנער יידישע פרויען. ער האָט דערקלערט, אַז „ווער עס וויל זען אַ טיפּ פון אַן אמת יידי-שע[ר] שיינע[ר] פרוי, דער זאָל פאַרן קיין גאַליציע“...

זיין פארליבטקייט אין די יידן פון גאליציע פארבלענדט אבער נישט גארדינס אויגן, צו זען דארט אויך די שאטנוייטן. דאס זיינען פאר אים געווען דער חסידים און די חסידישע רביים, ביי וועמען די גאליציאנער יידן זיינען געווען אין „גלות“... ער האט אויך באזוכט איינעם פון אט די „גוטע יידן“ — דעם בעלזער. דער דאזיקער „צדיק“ האט זיינע חסידים „געהייסן שטימען נישט נאר קעגן די סאציאליסטישע, נאר אויך קעגן די יידישע ציוניסטישע קאנדידאטן. ער האט געהייסן האלטן נאר פאר די פוילישע רע-אקציאנערע רעגירונגס-קאנדידאטן“...

אדאנק זיין לעמבערגער באגלייטער, האט גארדין זיך שטארק קאנטראלירט, און זיין האלב-שעהדיקער שמועס מיטן בעלזער רבין איז דורכגעגאנגען בשלום. איידער ער איז צו אים אריין אין צימער, האט ער געמוזט צושטעלן דעם גבאי א קוויטל. ווען גארדין האט אנגעגעבן זיין נאמען: „יעקב יוסף בן יחיאל מיכל הלוי“, האט דער גבאי באמערקט: „אייער פאטערס נאמען דארפן מיר נישט. איר גיט אונדז נאר אייער מוטערס נאמען“. אויף גאר-דינס אויסגעדיקטער פארוואנדערונג, האט דער גבאי אים דער-קלערט: „א מענטש קאן קיינמאל נישט זיין זיכער, ווער זיין טאטע איז געווען“... גארדין איז געווארן אויפגערעגט און איז געווען גרייט צו זאגן א שארף ווארט. זיין לעמבערגער וועג-ווייזער האט אים אבער צוריקגעהאלטן. האט ער געשוויגן און באטראכט דעם חסידישן עולם, וואס האט געשריבן „קוויטלעך“ און בקשות צום רבין. „א שווארצע מעכטיקע האנט“, באמערקט גארדין, „האט פלוצלינג א שטויס געטאן דעם שווערן מאסיוון 'וויזער' פון דער צייטס זייגער אויף הונדערט און פופציק יאר צוריק“...

דער בעלזער רבי האט אויף גארדינען געמאכט דעם איינדרוק, ווי „א געוויינלעכער באיאונטער ייד מיט א זייער געוויינלעכן פנים. קיין חכמה, קיין גרויסקייט, קיין געלערנטקייט, קיין פאלש-קייט זאגאר [אפילו] האט זיין פנים נישט אויסגעדיקט. פשוט, א ייד פון א גאנץ יאר“.

א פיל בעסערן איינדרוק, ווי דער בעלזער, האבן געמאכט אויף גארדינען די לערנער אין דעם בעלזער בית-המדרש: זקנים מיט „קעפּ, באליכטן מיט שטראלן פון דער זון, וועלכע האבן פארדינט געמאלט צו ווערן פון א רעמבראנדט“... א יינגעלע „מיט אן אינטעליגענטן פנים און מיט ליכטיקע אויגן — — —

איך האָב אַ קוק געטאָן אויף ערנסטע לערנער, אויף די טויזנטער דיקע, אַלטע ספרים מיט גראַבע רוקנס און אָפּגעריבענע טאָולען אין די ווענט, און אַ געפיל פון טיפּן רעספעקט האָט אָנגעפילט מיין ברוסט. איך האָב געפילט, אַז איך געפין זיך איצט אין אַן אַלטע[ר] אַקאַדעמיע, וועלכע איז פאַרצויבערט געוואָרן מיט צוויי טויזנט יאָר צוריק... צוואנציק יאָרהונדערט[ער] זיצן די סטור דענטן אויף די זעלבע פלעצער, ביי די זעלבע ספרים און שטודירן די זעלבע סכּאלאַסטישע פּראָגן — — — תורה איז נישט גלויבן, תורה איז נישט לערנען, אום [כדי] צו קריגן אַ פּראָפעסאָר, אַ פּראָקטישן געווינס, אַ פּאַטענט — זיי לערנען, ווייל לערנען איז די אַטמאָספּערע פון זייער לעבן, דער צוועק פון זייער עקזיסטענץ! אַ, דו גרויסער תורה-פּאַלק! איך האָב קיינמאַל אין מיין לעבן נישט געפילט אַזאַ רעספעקט און אַזאַ באַוואַנדערונג צו דיר, ווי אין די מינוטן, ווען איך בין געשטאַנען אין דיין אַרעמע[ר] אַבער גרויסער, אַלטע אַבער וואַונדערבאַרע, פאַרגליווערטע און דאָך לעבנספולע, פאַרצויבערטע און געטלעכע אַקאַדעמיע אין אַן אַרימע יידישע שטעטל, אין בעלז!"

אַנטציקט איז אויך געווען גאַרדין פון אַ סצענע אויף זיין וועג צוריק, פאַרבייפּאַרנדיק אַ ציגל-פּאַבריק: ס'איז שוין געווען נאָך דער אַרבעט. איינער פון די אַרבעטער, אַ בלאַנדער ייד פון מיטלע יאָרן, איז געזעסן אויף דער פּריזבע, זיינע שטיוויל און זיינע קליידער זיינען געווען אויסגעשמירט אין ליים און אין קאַלך. זיין פנים אַבער האָט געלויכטן פון צופרידנקייט. לעבן אים איז געזעסן אַ מיידעלע פון אַ יאָר זעקס מיט אַ סידור אין האַנט, און דער טאַטע האָט זי געלערנט עברי: „ער פירט מיטן פינגער איבער די שורות, און דאָס קינד גיט אַ קוק אין סידור און גיט אַ קוק אויפן טאַטן מיט גליקלעכע אויגן"...

* * *

אין לעמבערג איז גאַרדין געווען אַרומגערינגלט פון דער סטודענטישער יוגנט. דאָס יידישע טעאַטער האָט לכבוד אים אויפֿגעפירט זיינע פיעסן „דער ווילדער מענטש" און „דער מטורף". גאַרדין האָט אַבער דערפון ווייניק נחת געהאַט. ער האָט דער-קלערט, אַז פינף און זיבעציק פּראָצענט פונעם „ווילדן מענטש" איז נישט זיינע... ביים אויפפירן דעם „מטורף" האָט די אַקאַ-

דעמישע יוגנט „אַראַנזשירט לכבוד דעם מחבר אַ גאַנצע אַוואַציע“. זיי האָבן אים צוגעטראָגן אַ „פּראַכטפולן שיינעם קראַנץ“, אַזאַ וואָס ער האָט פריער „קיינמאַל נישט געקראָגן“... (*). ער האָט זיי געדאַנקט, אָבער קריטיקירט דאָס דייטשמעריש פונעם טעאַטער: „זעכצן יאָר האַלט איך אין אַמעריקע מלחמה מיטן 'טייטש', און ער איז כמעט פאַרטריבן געוואָרן פון דער יידישער בינע. איך האָף, ווען איך וועל קומען אַהער צום צווייטן מאָל, וועט דאָס יידישע טעאַטער אין גאַליציען אַמווייניקסטנס נישט זיין ווייניקער יידיש, ווי דאָס טעאַטער אין אַמעריקע“.

גייענדיק אַהיים פון טעאַטער, דערציילט גאַרדין, האָט ער געטראַכט, אַז אין גאַליציע און אין רוסלאַנד האָבן זיי [אין 1907] נאָך נישט קיין אַנונג פון קיין יידיש טעאַטער. „עס איז נאָך פורים-שפּיל, אין בעסטן פּאָל איז דאָס קינדער-שפּיל“... מ'שפּיזט דעם עולם מיט שונד, און אויב מען שפּילט יאָ אַמאָל אַ בעסערע פּיעסע, איז זי מיאוס „צעהרגעט און צעקריפּלט“. די יידישע קריי-טיקער „זעען אַמאָל אַט-אַזאַ צעקריפּלטע און צעקאַליעטשעטע פּיעסע און שרייבן פון [וועגן] דער אַמעריקאַנער יידישע [ר] דראַמע מיט אַ פאַטראָניזירנדן טאָן — זיי קוקן מער פון אויבן אַראָפּ“... און ער רופּט-אויס דערביי: „דרך ארץ! היטלען אַראָפּ, איר, פאַרזונקענע אין שונד און אין שמאַטע, ווען איר רעדט פון דער יידישער דראַמע און פון דעם יידישן טעאַטער אין אַמעריקע!“

* * *

גאַרדין קומט צוריק קיין אַמעריקע פיזיש און גייסטיק דער-פרישט — אפשר מער פון זיין באַזוך אין גאַליציע, ווי פון די בעדער אין עסטרייך... די יידישע אינטעליגענץ אַראַנזשירט פאַר אים אַ קבלת-פנים. אַלס רעדנער טרעטן אַרויס: יצחק אייזיק הורוויטש, דר. זאַלאַטאַראַוו, מ. לעאַנטיעף (מאַסייעף), דר. אב. קאַספּע און מ. קאַטץ. פאַרזיצער איז געווען מאָריס ווינטשעווסקי. אויך די יידישע טעאַטערס פּיערן דעם „גרויסן יום טוב“ פון גאַרדינס „צוריקקער פון אייראַפע“. זיי פירן-אויף אַ גאַנצע ריי פון זיינע פּיעסן, און איבער זייערע רעקלאַמעס דרוקן זיי אַן

(*) ווי יעקב מעסטל גיט-איבער, איז ער געווען איינער פון די צוויי „אַקאַדעמיקער“, וואָס האָבן גאַרדינען איבערגעגעבן דעם קראַנץ.

עקסטרא שורה: „ווילקאמען אונדזער גרויסער גאסט, ה' גארדין". זיי אָנאַנסירן אַלע, אָז גאַרדין וועט קומען צו די פאַרשטעלונגען און „אַפגעבן אַ גרוס פון דער אַלטער היימאַט".

אַזוי הויבט זיך אָן דער טעאַטער־סעזאָן 1907-1908 אין אַלע פיר טעאַטערס, אפילו אין טאַמאַשעווסקיס פּיפּלס־טעאַטער, מיט גאַרדינס פּיעסן. באַזונדערס אַפט ווערן דעמאָלט געשפּילט „די יתומה“, „מירעלע אפרת“, „די שחיטה“, „גאָט, מענטש און טייוול“, „קרייצער סאַנאַטאַ“, „סאַפּאַ“, „דער מטורף“, „דער ווילדער מענטש“ און „אויף די בערג“. טאַמאַשעווסקי פירט־אויף די „שטיפּמאַמע“ און גיט זי אָן אַלס אַ נייע פּיעסע. ס'ווערן אויך אָנאַנסירט גאַר־דינס צוויי נייע פּיעסן: „דער שטורם“, איבערזעצט פון אָסט־ראַווסקיס פּיעסע, און „אָן אַ היים“, וואָס ווערט אויפגעפירט דעם 25טן אַקטאַבער, 1907.

„אָן אַ היים“ שילדערט דעם פאַרנאַנדערפאַל פון אַ יידישער היים אין אַמעריקע: קינדער, וואָס ווערן באַווירקט פון דער גאַס; די „גרינע“ פרוי, וואָס קאָן זיך נישט צופאַסן צום אַמעריקאַנער לעבן; די שלומפּערידיקע הפּקרגיצע, וואָס צעשטערט אַליין איר היים; די מאַדערנע פּראַגרעסיווע פרוי, וואָס מאַכט אירע ערשטע ניט־זיכערע טריט; דער זיידע, וואָס לעבט נאָך מיט זיינע גאולה־חלומות.

די פּיעסע איז געשפּילט געוואָרן אַרום צוויי חדשים נאַכאַנאַנד. נאַכדעם איז זי געבליבן אין רעפּערטואַר און איז צענדליקער יאָר געווען באַקאַנט ווי סערע אַדלערס „דערפאַל־פּיעסע“. אָן אַ היים“ איז אויך אַרויס אין בוך־פאַרם (ניו־יאָרק, 1911). זי גע־הערט נישט צו גאַרדינס בעסטע ווערק, דאָך האָט זי גענוג פּיינע שטעלן. אָבער אַב. קאהאַן האָט זיך דעמאָלט געמאַטערט זי אינ־גאַנצן אַרונטערצורייסן. ער האָט געטענהט, אַז אירע פּערזאָנען זיינען ליאַלקעס, אַדער קאַריקאַטורן, און די גאַנצע פּיעסע איז אַ „צונויפגעקלעפּטע“ ... אַ „זשורנאַליסטישע שמד־שטיק“ ... „אי־בערקרימענישן“ און אַז „קיין גרעבערן דזשאַב קאַנט איר אין קיין 'ווערייעטי שאַו' [וואַדעוויל־פאַרשטעלונג] נישט געפּינען“.

דער דאָזיקער אַנפאַל איז אָבער נאָך געווען מילד אין פאַר־גלייך מיט דעם, וואָס אַב. קאהאַן האָט געשריבן וועגן גאַרדינס פּיעסע „גלות גאַליציען“.

„גלות גאליציען“

די ווארעמע געפילן פאר די יידן אין גאליציע האבן באוועגט גארדינען צו שרייבן א פיעסע פון זייער לעבן. פאר זיין סוזשעט האט ער גענומען אן עפיזאד, וואס האט פאסירט אין זיין יוגנט: א חסידישער רבי ווערט אן אפיקורס.

דער דאזיקער רבי, ר' בערניו פון ליעווע, איז געווען א זון פון דעם רבין ר' ישראלצע רעזינער, וועלכן די פראגרעסיווע עלעמענטן האבן ביטער געהאסט פאר זיין לעבן אין גרויס לוקסוס. ווי א פוילישער מאגנאט, אויפן חשבון פון די יידישע מאסן. זיי האבן דעריבער טריאומפירט, ווען אט-די איינפלוסרייכע רבישע משפחה איז דיסקרעדיטירט געווארן. דעם רביס משפחה האט געשאטן מיט גאלד, אומצוקערן צוריק אין איר רשות דעם זינדיקן זון. ווען זי דערגרייכט עס און דערקלערט שפעטער, אז ר' בערניו איז גע- שטארבן א צדיק, פארשפרייט זיך א קלאנג, אז די משפחה האט אים דערמארדעט...

(אויך דער שרייבער מיכל דאוידזאן פארענדיקט זיין היס- טארישע דראמע „דער ליעווער רבי“ [שיקאגא, 1935] מיט דער דערמארדונג פון ר' בערניו דורך אויפגעהעצטע חסידים).

גארדינס פיעסע „גלות גאליציען“, אויפגעפירט דעם 31טן דעצעמבער, 1907 (3טן יאנואר, 1908?) פארנעמט זיך נישט מיט דעם געשיכטלעכן ר' בערניו. גארדין באנוצט בלויז די געשעענישן פון די זיבעציקער יארן פונעם 19טן יארהונדערט פאר א שיל- דערונג פון די חסידים און די אינטעליגענטן אין גאליציע, ווי ער האט זיי געזען אין 1907. ער אינטערעסירט זיך ווייניקער מיט דער פערזאן פונעם רבין (ביי אים הייסט ער „ר' ישראליק“), נאר מער מיט דער סביבה און די אומשטענדן.

„גלות גאליציען“ שפילט זיך אפ אין דער צייט, ווען ר' ישראליק

איז שוין אן אפיקורס. זיין סביבה אָבער לאָזט אים נישט ווערן אויס רבי. אין דער ערשטער ריי קעמפט קעגן דעם די רביצין, הדסה. פֿאַר איר איז עס נישט קיין פראַגע פון גלויבן, נאָר פון אַ לעבן אין רייכקייט און כבוד. זי וויל אויך באַזאָרגן איר קינד, אַז ס'זאָל נאָכן טאַטנס טויט איבערנעמען די גדולה. זי פֿאַר-שטייט נישט און וויל נישט פֿאַרשטיין ר' ישראלקעס געפילן — זיינע געוויסנסביסן, וואָס ער שפילט אַ פֿאַלשע ראָל, און באַטראַכט זיך אַליין פֿאַר אַ ליגנער און אַ שווינדלער. הדסה פֿרואווט צו-ערשט ווירקן אויפן מאַן מיט גוטן, שפעטער מיט בייזן און צו-לעצט שטעלט זי זיך נישט אָפּ אויך פֿאַר מאַרד.

אַ ביטערן קאַמף קעגן דעם רבינס שטימונגען פירט אויך דער גבאי, ר' וואָלף, פֿאַר אים איז די רבישאַפט אַ גאַלדן געשעפט. ער איז דעריבער, אַזוי ווי די רביצין, מיט וועלכער ער איז אינ-טים, גרייט אויף אַליק, אַבי אַנצוהאַלטן דעם עסק.

פיל מער ווי אַט-די צוויי געשעפטסמעסיקע פּערזאָנען האַלטן ר' ישראל'יקן צוריק פון אויפגעבן זיין רבישאַפט די ערלעכע, גלוי-ביקע חסידים. ער איז צוגעבונדן צו זיין רבישן שטול דורך זייער אויפריכטיקער טיפּער אמונה אין אים. ס'העלפט נישט ר' ישראל'יקן דאָס טרייבן זיי פון זיך. דורכדעם גופא ווערט ער ביי זיי אַליק הייליקער.

אומוויסנדיק און כאַראַקטער-שוואַך, קאָן ר' ישראל'יק מיט זיינע אייגענע כחות זיך נישט באַפֿרייען. אים קומט הילף פון דרויסן: אַ פֿרומער מתנגד, וואָס האַלט דעם חסידים פֿאַר אַ המשך פון דער שבת'י צבי-פֿאַרגעטלעכונג און פֿאַר אַן אמונה, וואָס איז פֿאַר-מיסטיקט מיט געצנדינערישע עלעמענטן; אַ דאָקטאָר, אַ משכיל, און אַ ריי אַנדערע פֿראַגרעסיווע פּערזאָנען. ס'קומט אים אויך צו הילף די קריסטלעכע קירך, וואָס האַפט צו געווינען זיין אומ-רואיקע נשמה...

(אין גאַרדינס יוגנט-יאָרן איז געווען פֿאַרשפּרייט אַ ידיעה, אַז דער לומדישער מיסיאָנער יצחק זאַלקינסאָן, דער איבערזעצער פון מילטאָן און שעקספיר אין העברייאיש, איז דעמאָלט געווען אין ליעווע און געזוכט צו באַווירקן דעם רבין פֿאַרן גלויבן אין יעזוס).

דער פֿרואווי פון דער רביצין און איר שוואַגער, אויך אַ רבי, ווי זיין ברודער, צו דערקלערן ר' ישראל'יקן פֿאַר משוגע, צווינגט

זיי זיך צו ווענדן צום רעגירונגס-דאקטאר גוטמאן. אבער גוט-מאן דערגרייכט ביי דער רעגירונג, ער זאל מעגן אריבערפירן דעם רבין צו זיך אין הויז. ווען דער איינפלוסרייכער משפחה געלינגט שפעטער אים צוריקצוקריגן אין איר רשות, איז שוין ר' ישראל'יק אן אנדערער מענטש. לפנים-וועגן שפילט ער די ראָל פון אַ רבין. ער איז אָבער גרייט אויסצונוצן זיין מאַכט זיך צו באַפרייען און אָנהויבן אַ ניי לעבן: ער איז פאַרליבט אין דר. גוטמאַנס געביל-דעטער טאַכטער, אַראַבעלע, און האָט אויך גוטע האַפענונגען. די רביצין אָבער מאַכט אַ סוף צו אַלע זיינע פלענער דורך פאַר-גיפטן אים...

* * *

יעקב גאַרדין האָט געקוקט אויפן חסידים, ווי אויף אַ גרויס אומגליק פאַר די יידישע פּאָלקסמאַסן אין גאַליציע. אויף זיין ריזע דאָרט איז ער אויך געווען אַרומגערינגלט פון אַלגעמיינע ציוניסטן, ווי גרשם באַדער און משה קליינמאַן, און פון פּראַלע-טאַרישע ציוניסטן. פון די דאָזיקע עלעמענטן, אַזוי ווי פון די יידיש-רעדנדיקע סטודענטן און סאַציאַליסטן, האָט ער זיך דער-וואוסט, אַז די חסידישע רביים דערלאָזן נישט אויפצוהויבן די יידישע מאַסן אין גאַליציע אויף אַ העכערער עקאָנאָמישער און קולטורעלער מדרגה. מ'האַט אים אויך אינפאַרמירט, אַז די דאָזיקע חסידישע „גוטע יידן“ שטייען אויף דער זייט פון די פּוילישע פריצים קעגן דער יידישער אַרימשאַפט... גאַרדינס חסידישע טיפן אין „גלות גאַליציען“ זיינען דעריבער ענלעכער צו לינעצקיס און סמאַלענסקינס, ווי צו פרצעס און אַשעס. אמת, עס זיינען פאַר-ראַן אין „גלות גאַליציען“ גוטע מענטשן אויך צווישן חסידים. זיי זיינען אָבער ביי אים נישט די רעגל, נאָר די אויסנאַם. אַזאָ שיינע פערזענלעכקייט האָט גאַרדין דאָרט געשילדערט אין דער גע-שטאַלט פון משה פרוש — אַ בילד פון אַ חסיד, וואָס דערמאַנט אַן די שענסטע טיפן פון דער חסידישער באַוועגונג אין איר סאַמע אידעאָליסטישן פּעריאָד.

אַ פיעסע מיט אַזאָ קריטישן צוגאַנג צו חסידים האָט נאַטירלעך נישט געקאַנט אויסנעמען ביים נישט-ראַדיקאַלן עולם פון די רע-אַקציע-יאָרן. אַפילו „די וואַרהייט“, וואָס איז צו אים געווען פריינטלעך, האָט אונטערגעשטראַכן, אַז „גאַרדינס באַהאַנדלונג פון

חסידים איז געבליבן די זעלבע, ווי ביי די אלטע משכילים; א שניידנדיקע קריטיק, געבויט מער אויף די [דער] סאציאל-קול-טורעלע [ר] ווירקונג פון דיזער ריכטונג: ארונטעררייסן די מאס-קע פון די שלעכטע, פארדארבענע צדיקים און זייערע משרתים און ווייזן די גאנצע דומהייט [נארישקייט] פון זייערע נאכפאלגער.

„גלות גאליציען“ האט דעריבער זיך געקאנט שטיצן בלויז אויף די ראדיקאלע יידישע מאסן. נאר אזוי ווי דער רעדאקטאר פון „פארווערטס“, אב. קאהאן, איז געווען גארדינס א פערזענלעכער שונא, — איז אנשטאט צו פארטידיקן אט-די ראדיקאלע פיעסע קעגן דער קאנסערוואטיווער ארטאדאקסישער פרעסע, האט ער אליין זיך ארויפגעווארפן אויף גארדינען נאך מיט מער האס, ווי יענע. ער האט דערקלערט, אז אויך די פריערדיקע פיעסע גאר-דינס, „אן א היים“, איז געווען „א פאלשע, געבלאפטע, לאנגווייליקע פיעסע“. איר באדייטנדיקן דערפאלג דערקלערט אב. קאהאן אזוי: „מיסטער גארדין אליין האט יעדן אונט אדווערטייזט [רעקלאמירט] די פיעסע אויף אזא ארט [אופן], אויף וועלכן אין דעקסטער סטריט אדווערטייזט מען סעקאנד הענטיקע [אפגעטראגענע] קלייד-דער“...

אב. קאהאן האט אפנים געפילט, אז מ'קאן אים פרעגן: „טא פארוואס אדווערטייזט נישט מיסטער גארדין? די נייע פיעסע אויף אזא ארט? ... דערציילט ער, אז דער עולם האט זיך שוין ארומגעזען, אז גארדין „טרייט [פרואווט] אים צו בלאפן [אפנארן]“... און „אום [כדי] צוריקצוגעווינען וואס ער האט פארלארן“, האט גארדין „געטרייט געבן א פיל בעסערע, א פיל שטארקערע, א פיל ערלעכערע פיעסע, ווי די, וואס ער האט גע-געבן אין די לעצטע יארן“. אבער אויך די נייע פיעסע „גלות גאליציען“, דערקלערט אב. קאהאן, איז „פאלש, געבלאפט און לאנגווייליק פון אנהויב ביז סוף“...

דאס האט נאטירלעך שטארק אויפגערעגט גארדינס פארערער. זיי האבן אנגעוויזן, אז אזוינע ווערטער, ווי „פאלש, געבלאפט און לאנגווייליק“ האט אב. קאהאן קינמאל נישט דערוועגט זיך צו שרייבן קעגן די נידעריקסטע מאכערייקעס פון די ערגסטע שונ-דיסטישע פיעסן-מאכער. פארקערט, דארט פלעגט ער געוויינלעך צוגעבן, אז כאטש ס'איז „שונדעוואטע“, איז עס דאך געשפאנט און אינטערעסאנט ...

געלויבט „גלות גאליציען“ האָט בלויז די „פרייע אַרבעטער שטימע“, וואָס האָט אָבער, ווי אַ וואַכנבאַט, נישט דערגרייכט די ברייטע ראַדיקאַלע מאַסן. איר רעדאַקטאָר, ש. יאַנאווסקי, האָט דערקלערט, אַז אים איז גאַרדינס נייע פיעסע „דווקא געפעלן גע- וואָרן“ און ס'איז פאַר אים „אַ רעטעניש“, פאַרוואָס מען האָט זי אַזוי גיך אַרונטערגענומען. ער האַלט, אַז דער סוזשעט פון „גלות גאליציען“ איז „אַ זייער אינטערעסאַנטער און פול מיט העכסט דראַמאַטישע מאַמענטן. די אידייע פון דער דראַמע, כאַטש אַ זייער טיפע, איז זי אָבער זייער קלאַר אויסגעדריקט. די טיפן זיינען ראַיעלע, לעבעדיקע, און די גאַנצע דראַמע איז געשפילט געוואָרן מיט אַזאַ גלאַטקייט, וועלכע איז ווירקלעך אַ זעלטנהייט אין יידישן טעאַטער“.

דער טעאַטער־דירעקטאָר, אַדלער, האָט אָבער, ווייזט־אויס, זיך דערשראָקן פאַרן אַנפאַל פון „פאַרווערטס“ און מער די פיעסע נישט אויפגעפירט. ווען גאַרדין האָט זי געלאָזט אויפפירן צו זיין ערנאוונט (דעם 23טן יאַנואַר, 1908), איז אַדלער נישט אויפגע- טראָטן. זיין ראַל, „ר' ישראלִק“, האָט געשפילט מאַשקאַוויטש, וועלכער האָט אין די פריערדיקע פאַרשטעלונגען געשפילט דעם גבאי „ר' וואַלף“.

אויף זיין ערנאוונט האָט גאַרדין, צווישן די אַקטן, אין קורצן געשילדערט די לאַגע פון די יידן אין גאליציע. ער האָט אַנגע- וויזן, אַז „גלות גאליציען“ איז אַ בילד פון אַט־דעם לעבן*. צו- לעצט האָט ער דערמאַנט דעם פראַגרעסיוון אינטעליגענטן עולם,

* באַמערקונג פון יעקב מענטל: ס'איז נישט אויסגעשלאָסן, אַז ביים פאַרטראַכטן דעם סוזשעט פאַר „גלות גאליציען“, האָט גאַרדין אויסגענוצט דעם פאַקט (וואָס מיר האָבן אים הערציילט בעת זיין פאַרוויילן אין לעמבערג) וועגן דעם ערשטן אויפגעקלערטן קרייז־ראַבינער אברהם קאַהן, וועלכן די לעמבערגער חסידים האָבן (לויט די דעמאָלטדיקע אַנקלאַגן אין געריכט) פאַר- סמט צוזאַמען מיט זיין פרוי און קינדער. געשען איז עס אין 1848, פיר יאָר נאַכדעם, ווי אברהם קאַהן האָט אין לעמבערג געעפנט אַ מאַדערנע שולע (אין 1844).

וען יעקב גאַרדין איז געווען אין לעמבערג (1907), בין איך גראַד גע- ווען לערער אין הער דאָרטיקער „הויפט־שולע“, וואָס האָט געטראָגן אברהם קאַהנס נאָמען. איך האָב נאָך געקענט זיין זון (פעליקס?) קאַהן, אַ פוי- לישער שריפטשטעלער, וועלכער איז געבליבן אַן אייביקער קריפל, ווי אַ רע- זולטאַט פון יענער פאַרגיפטונג.

וואס האט אָנגעפילט דאָס טעאַטער, אָז דער „פאַרווערטס“ און די „רעאַקציאָנערע פרעסע“ רופן אים אָן „בלאַפער“ און זיינע פּיעסן — בלאַף, און ער האָט דערצו באַמערקט: „וואָס זאָל איך טאָן, אָז איר, דאָס אינטעליגענטע ייִדישע טעאַטער-פּובליקום האָט מיך אַזוי פּיל יאָרן געלאָזן בלאַפּן? ווען איר וואָלט נישט געווען צו-נעמען פון מיר אַזעלכע בלאַפּס, ווי 'גאַט, מענטש און טייוול' און 'מירעלע אפרת' און אַנדערע פּיעסן, וואָלט איך שוין לאַנג געווען אויפגעהערט בלאַפּן. אָבער איר אַליין האָט דאָך מיר געגעבן דעם מוט ווייטער צו שרייבן, האָב איך ווייטער געבלאַפּט“...

* * *

נאָך גאַרדינס ערנאַונט טרעט אַרויס אַב. קאהאַן מיט אַ סעריע אַנטיגאַרדין אַרטיקלען, וואָס האָבן זיך געצויגן פּיר חדשים נאָכ-אַנאַנד. מאַריס ווינטשעווסקי האָט קאהאַנס ערשטע פּיר אַר-טיקלען (פּופּצן קאַלומס) כאַראַקטעריזירט אַזוי: „אין אַ ים ווער-טער האָט ער [אַב. קאהאַן] אַרויסגעבראַכט צוויי גרופּן 'פּאַקטן', פון וועלכע די ערשטע האָט ער שוין אַליין געזאָגט ביי יעדער רעצענזיע אין די זעכצן יאָר, וואָס ער 'האַלט זיך איין', און אַ צווייטע גרופּע מער אַדער ווייניקער ניי — הגם נישט שפּאַגל-ניי“ — דאָס איז: „אָז גאַרדין טעראַריזירט די קריטיק און מאַכט סקאַנדאַלן אינעם טעאַטער; — — — אָז ער האָט קריטיק-פּיבער; אָז ער האָלט אין איין זידלען קאהאַנען — שוין זעכצן יאָר; אָז ער, קאהאַן, האָט זיך איינגעהאַלטן (איזהו גבור הכובש את יצרו), ביז עס איז געקומען פּרץ, מיט אים אַנסקי, און זיי ביידע האָבן מגלה געווען דעם סוד: אָז געשאַנעוועט האָט מען גאַרדינען די גאַנצע זעכצן יאָר, מחמת ער איז אַ בן יחיד“ א. א. וו. א. א. וו. ווינטשעווסקי רעכנט אַזוי אויס קאהאַנס אַלע טענות און באַ-מערקט דערצו: „אַט-דאָס צו זאָגן האָט מען ביז איצט פּאַרש... פּאַרשריבן פּופּצן קאַלומס. מען האָט אויף דעם אָפּן באַוויון איין 'פּונקט', וועלכן איך האָב דאָ אויסגעלאָזן. גאַרדין האָט אים באַ-שולדיקט, אָז ער קען נישט שרייבן. האָט קאהאַן צעלאָזן פּופּציק ביז זעכציק שורות לעזע-שטאַף אין אַ פּופּצן קאַלומדיקן קובל וואַסער, צו באַוויון קלאַר פּאַר דעם טעמפּסטן מח, אָז גאַרדין איז גערעכט“...

אַחוץ זיין סעריע אַרטיקלען פון צענדליקער און צענדליקער

קאלומס, אין וועלכע ער האט געזוכט צו באווייזן, און גארדין איז כלל נישט קיין דראמאטורג, האט אב. קאהאן אויך פארעפנטלעכט א צווייטע סעריע, וואס האט געזאלט באווייזן, און יעקב גארדין איז בכלל נישט קיין אריגינעלער שרייבער און נישט קיין ערלע-כער מאן, נאר א פלאגיאטאר, א ליטערארישער גנב... קאהאן האט און א דערלויבעניש, איבערגעדרוקט אין "פארווערטס" גאר-דינס עסעי "די גרויסע וועלט דראמע" (אריין אין פערטן באנד פון "אלע שריפטן פון יעקב גארדין", זייטן 3-49). נאכדעם האט ער אויפגעשריבן צענדליקער קאלומס, אין וועלכע ער האט גע-זוכט צו באווייזן, און גארדין האט זיין עסעי ארויסגענומען פון דעם בוך "די פינף גרויסע סקעפטישע דראמעס פון דער וועלט-גע-שיכטע", פון און ענגלישן גלח, רעוו. דזשאן אוען (דערשינען אין לאנדאן און אין ניו-יארק, אין 1896).

גארדינס, „גרויסע וועלט-דראָמע“

לויט ראובן בריינינס שילדערונג, איז יעקב גארדין געווען „א מענטש פון פיינע [ר] העכערע [ר] קולטור“. גארדין האָט אַ סך געלייענט און איז געווען אַנגערעגט פון דער וועלט-ליטעראַטור. עס איז דערפאַר נישט לייכט גענוי אַנצואווייזן דעם אַפּשטאַם אַפילו פון זיינע באַאַרבעטע פּיעסן. בלויז צוויי ביי-שפּילן: לויט דוד פינסקי, האָט גארדין געבויט זיין פּיעסע „עץ הדעת“ (14טן פעברואַר, 1902) אויף פּרידריך העבעלס פּאַמיליע-דראַמע „מאַריאַ מאַגדאַלענאַ“; און לויט נח פּרילוצקי — אויף טאַלסטאָיס „פּרוכט פון בילדונג“... גארדינס „שטיפּמאַמע“ איז לויט ב. גאַרין, באַאַרבעט פון מאַזענטאַלס „דעבאַראַ“; און לויט מיכל גאַלדבערג (ווי עס איז פּאַרצייכנט אין טעאַטער-לעקסיקאָן) — פון גרילפּאַרצערס אַ פּיעסע מיטן נאָמען „פּאַראַדינאַ“ [?], וואָס ווערט צווישן גרילפּאַרצערס ווערק נישט דערמאַנט...

נאָך קאַמפּליצירטער זיינען די אור-קוועלן פון גארדינס אַן עסעי, וואו די הויפט-אידיען זיינען פאַרט זיינע אייגענע. ס'איז דעריבער געווען, מילד גערעדט, אַ לייכטזיניקייט צו באַשולדיקן גארדינען, אַז זיין אַרבעט „די גרויסע וועלט-דראַמע“ איז איבער-געשריבן פון רעוורענד דזשאָן אָוענס אַ בוך.

רעוורענד דזשאָן אָוען (1833-1896), אַ גלח אין ענגלאַנד, האָט צענדליקער יאָרן זיך באַשעפּטיקט מיט פּראַבלעמען פון סקעפּ-טיציזם. אין 1881 האָט ער פּאַרעפּנטלעכט צוויי בענד, פון איבער טויזנט זייטן, מיטן נאָמען „אָוונטן מיט די סקעפּטיקס“. אין 1893 האָט ער אַרויסגעגעבן נאָך צוויי ביכער איבער די סקעפּטיקער פון איטאַליענישן און פּראַנצויזישן רענעסאַנס. אַחוץ דעם, אויך אַ ביכל איבער די רעליגיעזע אויסזיכטן פון סקעפּטיציזם. ער האָט אויך איבערזעצט פון דייטש אַ ווערק פונעם ליבעראַלן טעאַלאָג

פאן הארנאק, זיין לעצט ווערק, „פינף גרויסע סקעפטישע דראַ-
מעס פון דער געשיכטע“, איז דערשינען אין 1896, שוין נאָך זיין
טויט.

אין דער ענגלישער ליטעראַטור האָבן אָוענס ווערק נישט
געמאַכט קיין אויפזען. די ענגלישע ענציקלאָפּעדיע דערמאָנט
אָפילו נישט זיין נאָמען. מעגלעך, אָ אָוענס בוך, ווי אַ ריי אַנ-
דערע ביכער, האָבן אָנגערעגט נאָרדינען צו שרייבן זיין עסעי
„די גרויסע וועלט-דראַמע“ (דערשינען צו-ערשט אין חודש-זשור-

„עין הדעת“

(מישע פּישזאָן — מאָזע סטאַליער)

נאַל „פרייע געזעלשאַפּט“ פון נאָוועמבער און דעצעמבער, 1899,
און יאַנואַר 1900; שפּעטער, „אַביסל פאַרגרעסערט און אויסגע-
בעסערט“, אין דער „צוקונפּט“ פון יולי, אויגוסט, סעפטעמבער
און נאָוועמבער, 1904. צולעצט אין „אַלע שריפטן פון יעקב גאַר-
דין“, באַנד 4 זייטן 3-49). אָבער, — די „פרייע געזעלשאַפּט“
איז אַרויס אונטער דער רעדאַקציע פון מ. לעאַנטיעף און מ.
קאַטץ — ביידע קענער פון ליטעראַטור. אויך די „צוקונפּט“, אונ-

טער פיליפ קראנצס רעדאקציע, האָט אַרום זיך געהאַט אַ באַ-
דייטנדיקן קרייז פון ליטעראַטור-קענער. און קיינעם פון זיי איז
אָפילו נישט איינגעפאלן אַזאַ געדאַנק, ווי אַב. קאַהאַן האָט אַרויס-
געזאָגט אינעם „פאַרווערטס“ פון 1908. — אַז אַן עסעי, אויף
וועלכער ס'איז געלעגן דער שטעמפל פון יעקב גאַרדינס אייגענעם
גייסט און סטיל, איז „געגנבעט“ פון רעוו. דזשאַן אָוען.

אמת, אָוען רעדט אין זיין בוך וועגן פראַמעטעאוס, איוב,
האַמלעט און פּאוסט, און דאָס טוט אויך גאַרדין (ווי מיט צענדלי-
קער יאָר פריער האָט עס געטאָן סיימאָנס). גאַרדין, אָבער, באַ-
האַנדלט זיין קעגנשטאַנד גאַר פון אַן אַנדערן שטאַנדפונקט, ווי דער
ענגלישער טעאַלאָג. יעקב גאַרדין שרייבט דאָרט, ווי אַ פריידענ-
קער און מאַטעריאַליסט, וועלכער מאַכט, נאַטירלעך, קעגנזעצלעכע
אויספירן, ווי רעוו. אָוען, אָפילו בלויז דאָס איבערגעבן אַזוי
קורץ, קלאַר און לייכט דעם אינהאַלט פון אַזאַ שווער, טעאַלאָגיש-
פילאָזאָפיש ווערק פון פיר הונדערט זייטן (וואָס וואָלט אין יידיש
פאַרנומען טאַפּלט), איז שוין פאַר זיך אַליין אַ שעפּערישע אַר-
בעט. אָבער גאַרדין האָט געגעבן זיין עסעי אי אַן אייגענע פאַרם,
אי אַן אייגענעם אינהאַלט.

קיינער וואָלט דעריבער נישט גענומען פאַר אומגוט, ווען
גאַרדין וואָלט אינגאַרירט אַב. קאַהאַנס געשריי, אַז „די גרויסע
וועלט-דראַמע“ איז אַ „פלאַגיאַטור“, אַ ליטעראַרישע גנבה...
גאַרדין, אָבער, וועלכער האָט אַלע זיינע יאָרן געליטן, פאַרוואָס
דאָס טעאַטער האָט קעגן זיינע פראַטעסטן אַנאַנסירט זיינע באַ-
אַרבעטונגען און אָפילו איבערזעצונגען ווי זיי וואָלטן געווען זיינע
אייגענע אַריגינעלע ווערק, האָט זיך געפילט שטאַרק געטראָפן פון
אַזאַ באַשולדיקונג. ער האָט דעריבער אַרויסגעפאַדערט אַב. קאַהאַנען
צו אַן ערן-געריכט פון אינטעליגענטע מענטשן; נאָר אַב. קאַהאַן
האָט זיך דערפון אָפּגעזאָגט. גאַרדין אַנאַליזירט דעמאָלט אין אַ
ריי אַרטיקלען אַב. קאַהאַנס באַהויפטונג און איבערצייגט מיט
קאַהאַנס אייגענע רייד, אַז דאָס איז אַ שקר-בלבול.

* * *

געוויינלעך פירט זיך, אַז ווען מען באַשולדיקט אַ שרייבער אין
ליטעראַרישער גנבה, דרוקט מען אָפּ זייט ביי זייט די טעקסטן פון
ביידע שרייבער און מען שטרייכט-אונטער די פלאַגיאַריזירטע שטע-

לעס. אבער אב. קאהאן האט צוערשט פארעפנטלעכט אין „פאר-ווערטס“ גארדינס גאנצע עסעי „די גרויסע וועלט-דראמע“ (אי-בערגעדרוקט פון „די פרייע געזעלשאפט“). און ערשט שפעטער האט ער אין א סעריע ארטיקלען געבראכט ציטאטן פון אוענס בוך, איבערגעבנדיק זיי אפט אין א צופרייער איבערזעצונג, און דער-צו נישט אנגעוויזן גענוי, וואו צו געפינען די ציטאטן — אין א בוך פון פיר הונדערט זייטן!

ס'איז דעריבער קיין חידוש נישט, וואס גארדין איז אין זיין ענטפער („בריוו צו א' ליטערארישן קריטיקער“) ערטערוויזן ארויס פון געדולד. אזוי שרייבט ער אינעם „בריוו“ פון 5טן מאי, 1908: „איך וועל אייך [אב. קאהאן] זאגן דעם אמת, אין דער [דעם] דאזיקער [דאזיקן] שטיקל ארבעט אייערער וויס איך אליין נישט וואס מער צו באוואונדערן: די אידיאטישע שטומפיקייט? די ביי-שפילאזע עס-הארצות? אדער די זיך זעלבסט-איבערשטייגנדיקע חוצפה?“

אין זיין סעריע בריוו צו קאהאנען ברענגט גארדין א גאנצע ריי מוסטערן פון „דער דאזיקער שטיקל ארבעט“. למשל, אב. קאהאן ציטירט פון גארדינס עסעי אין דער „פרייע געזעלשאפט“ אזא שטעלע: „דער גרויסער יידישער גאט, ווי שטארק, מעכטיק און ביז ער איז, איז ער דאך א דעמאקראטישער גאט. ער איז ניט אזא אריסטאקראט, ווי יופיטער. יהוה קומט שמועסן מיט יעדן פאסטן, מיט יעדן פישער און פויער.“ צו אט-דער ציטאטע בא-מערקט אב. קאהאן: „אז איוב איז מיט גאט פאניעבראט, דאס איז גראד איינגעפאלן אוענען אויך“. קאהאן ציטירט דערביי פון אוענס בוך:

„די פרייהייט, מיט וועלכע [ר] איוב רעדט מיט גאט, הגם ער ארגומענטירט אויך ווי יופיטער, שטאמט הויפטזעכלעך פון רע-ליגיאניזם. דאס הייסט, די אינטימע פארהעלטניסע צו גאט, וועל-כע זיינען געגרינדעט אויף א מיסטישע [ר] איבערצייגונג, אז דער מענטש האט א פערזענלעכע נאענטקייט און חברותא מיט דער געטלעכקייט.“

ביי אט-דער ציטאטע האט אב. קאהאן נישט אנגעגעבן די זייט, יעקב גארדין איז אפילו געווען זיכער, אז סיי-ווי האבן ביידע ציטאטן קיין שייכות נישט איינער צו דער אנדערער. דאך האט ער נאכאמאל געבלעטערט אין אוענס דיקן בוך, ביז ער האט

געפונען די ציטרטע שטעלע, און ער גיט-איבער אָוענס ווערטער פונעם ענגלישן אַריגינאַל. שטעלט זיך אַרויס, אָ אַב. קאַהאַן האָט אין זיין "ציטאַט" צוגעגעבן אייגענע ווערטער. אָוען — ווייזט אָן גאַרדין — רעדט דאָרט וועגן העלענישער קולטור און פאַרנופּט [שכל], וועגן דעם, ווי סאַקראַטעס האָט פריי קריטיקירט די גע-טער; "אַבער איובס פרייהייט, כאַטש די פאַרנופּט איז אויף קיין פאַל נישט געווען אויסגעשלאַסן פון אירע [דער פרייהייטס] יסודות, שטאַמט הויפטזעכלעך פון רעליגיאָניזם", א. א. וו.

די ענגלישע ווערטער "טהיי ריזאָן איז ביי נאָ מינס עקס-קליודעט פראַם איטס בעיסיס", זעצט איבער אַב. קאַהאַן: "הגם ער [דער יידישער גאַט] אַרגומענטירט אויך ווי יופּיטער"... גאַרדין באַמערקט דערצו: "דאָס איז נישט נאָר עס-הארצות, דאָס איז ריכטיקע 'פינגער אַרבעט'! און אַזאַ מיאוסע שטיקל כאַפּ-לאַפּ מלאכה האָט ער אַפּגעטאַן נאָר אום צו איבערצייגן, אָ דער יידי-שער גאַט אַרגומענטירט ביי אָוענען גראַדע ווי יופּיטער, אַבוואָל [כאַטש] איד האָב גאָר אין זינען נישט געהאַט אַזאַ זאַך צו באַ-הויפטן... אַלזאַ, אין מיין ציטאַטע און אָוענס ציטאַטע איז געווען איין ענלעכער [ענלעך] וואָרט — 'יופּיטער'. לאַזט זיך אויס, אָ יופּיטער איז אויך נישטאַ. קאַהאַן האָט אים אַריינגעשמוגלט פון דרויסן — — — ווען א. ק. האָט דערזען, אָ די ציטאַטן זיינען עפעס נישט איבערצייגנד [יק], האָט ער אָנגעהויבן צו דערקלערן מיט אייגענע ווערטער, וואָס אָוען זאָגט ווייטער, און דערפאַר איז פאַר אים געווען אַזוי וויכטיק נישט צו דערמאָנען די פעידזש [זייט], וואו דאָס איז געזאָגט געוואָרן..."

אין דעם זעלביקן בריוו פון 8טן מאי ווייזט אויך אָן גאַרדין אויף אָן אַנדער שטעלע פון אָוענס בוך, וואו אַב. קאַהאַן גיט אי-בער פריי יענעם געדאַנק און ווייזט נישט אָן דעם פּלאַץ. יענע שטעלע האָט געזאַלט באַווייזן, אָ דער נאַטוראַליזם און דער דע-מאָקראַטישער גייסט, וועלכן גאַרדין געפינט אין איובס רייד, זיי-נען גענומען פון אָוען. גאַרדין ברענגט אויך דאָ אָוענס ווערטער אין ענגלישן אַריגינאַל. ווייזט זיך אַרויס, אָ אָוען זאָגט פונקט קאַפּויר. ער שרייבט בפירוש, אָ "איוב רעדט צו יעהאָואַ ווי איינער, וואָס שטאַמט פון אַ טעאַקראַטיע [אַ פריסטער-הערשאַפט]". דאָס וואָרט "דעמאָקראַטיש" געפינט זיך בכלל נישט אין אָוענס בוך...

גארדין פארענדיקט דעם בריוו צו קאהאנען אזוי: „איר זייט אזוי אויף צרות, אז איך הויב־אן אויף אייך רחמנות צו האָבן. אומגליקלעכער קאַפּ, וואהיין ביסטו געקראַכן?“

ווען גארדין קלאַגט זיך פאַר ווינטשעווסקי, אז דער „פאַר-ווערטס“ דרוקט וועגן אים ליגנערישע באַריכטן, ענטפערט אים ווינטשעווסקי (אין „וואַרהייט“ פון 7טן מערץ, 1908), אז דאָס איז אין זיינע אויגן ווי „אַ נאַדל־שטאַך לגבי אַ פאַרוואַנדונג מיט אַ פאַרגיפטען פּייל, ווען פאַר אונדז שטייט די מעשה מיט דעם פּלאַגיאַט, אַדער ווי הער קאהאַן וויל האָבן: פּלאַגיאַטור פון די [דער] אומבאַוויזענע [ר] באַשולדיקונג פון גנבה, — אַ באַ-שולדיקונג, וועלכע קיין אַנשטענדיקער בעל־עגלה וואַלט גאַר-נישט אַרויסגעלאָזן פון מויל, נישט האַבנדיק פּריער געגעבן דעם באַווייז פאַר איר.“

ווינטשעווסקי דערציילט ביי דער געלעגנהייט, אז דער „פאַר-ווערטס“ אונטערדריקט אַפּילו זיין און זאַמעטקינס נאַמען, „רעדנ-דיק וועגן אַ 'צוקונפֿט'־יאַרעספּעסט און אַ 'צוקונפֿט'־מאַרקס-נומער“.

„דעמענטיא אמעריקאנא“

[אכן] דורכפאל פון „גלות גאליציען“ האט יעקב גארדין צוגעגרייט א נייע פיעסע פונעם יידישן לעבן אין אמעריקע: „דעמענטיא אמעריקאנא“ (דער וואנזין פון אמעריקע). אדער לערס טעאטער האט שוין געהאט אנאנסירט די פיעסע נאך אין פעברואר, 1908. ער האט אבער אפנים מורא געהאט פאר א דורכפאל, צוליב דער העץ-קאמפאניע קעגן גארדינען. האט ער אויפגעפירט זיינע אן אייגענע באארבעטונג פון אן ענגלישער דעטעקטיוו-מעשה...

די ירידה פון דער יידישער בינע און דער אלגעמיינער עקאנאמישער קריזיס פארמאכן דעמאלט די ניו-יארקער יידישע טעאטערס שוין אין אפריל. בלויז קעני ליפצין שפילט איר גארדין-רעפערטואר. עס גאסטראלירט די יאוועליר-פראגער „אפערא קאמפאני“ אין גארדינס אן אלטער אפערע, וועלכער זיי גיבן א נייעם נאמען: „דער שפאנישער קעניג, אדער די יידישע טאכטער“.

יעקב גארדין זוכט דעמאלט זיך צו ראטעווען מאטעריעל דורך אויפפירן עטלעכע פיעסן זיינע אויף דער ענגלישער בינע. אבער זיינע שונאים העצן-אויף קעגן אים קעסלערן און שפאכנערן (בערסא קאלישעס מאן), זיי זאלן פון אים אוועקנעמען דאס רעכט אויף זיינע אייגענע פיעסן. גארדין פארברענגט דעריבער דעם זומער 1908 נישט אין ארבעט אויף א נייער פיעסע, נאר אין משפטים. אנטשטאט צו קריגן א נייע הכנסה, ווערט ער דערווייל א גרויסער בעל-הוצאה אויף אדוואקאטן.

דער נייער טעאטער-סעזאן 1908-1909 הויבט זיך אן פונדעסטוועגן מיטן גארדין-רעפערטואר. אדלער-שפאכנערס ווינדזאר טעאטער פירט-אויף „דעם גרעסטן דערפאלג פון דעזען סעזאן — יעקב גארדינס 'אן א היים'“. קעסלער האט געהאט אנאנסירט, אן

ער האָט געשלאָסן „קאָנטראַקטן מיט די אמתע רעאַליסטישע יידישע שרייבער: שלום אַש, דוד פינסקי, ה' יאָזעף לאַטיינער“ — דאָך שפילט ער צוערשט גאַרדינס פּיעסן. ער אַנאַנסירט אַפילו: „אין פאַרבאַרייטונג גאַרדינס נייע פּיעסע 'דעמענטיא אַמעריקאַנאַ'“. קעסלער האָט אָבער אַפנים חרטה געקראָגן, לאָזט פאַלן דאָס האַנט־געלט (200 דאלאר) פאַר גאַרדינס פּיעסע און פּירט־אויף אַ שונד־מאַכערייקע. און אין מיטן נאָוועמבער טיילט־מיט טאַמאַשעווסקיס פּיפּלס טעאַטער, אַז עס האָט „דערוואַרבן דאָס רעכט אויפצופירן און שפּילן די באַרימטע דראַמע 'דעמענטיא אַמעריקאַנאַ' פון ה' יעקב גאַרדין“.

* * *

„דעמענטיא אַמעריקאַנאַ אָדער דער וואַנזין נאָך געלט“ דראַמַע אין פיר אַקטן, איז גאַרדינס לעצטע פּיעסע, געשפּילט ביי זיין לעבן. צום ערשטן מאַל אין דער געשיכטע פון יידישן טעאַטער אין אַמעריקע האָט אַ פּיעסע אַזוי אויפגערירט די ברייטע מאַסן. איר ערשטע אויפפירונג אין ניו־יאָרק (דעם 26טן נאָוועמבער, 1908) איז געווען באַגלייט פון אַזאַ ענטוואַזאָם, וואָס מ'האַט פּריער אין יידישן טעאַטער קיינמאַל גישט געזען. נאָכן ערשטן אַקט האָט מען געמוזט אויפהויבן דעם פאַרהאַנג ניין מאַל; נאָכן צווייטן אַקט — אַכט מאַל; נאָכן דריטן אַקט — איין־אין־צוואַנציק מאַל; און נאָכן פּערטן אַקט, ווען דער עולם גרייט זיך שוין געוויינלעך אַוועקצוגיין — צען מאַל. דאָס פּובליקום האָט כּסדר געמאַכט אַוואַציעס פאַרן דראַמאַטורג און פאַר די שווישפּילער.

און צום ערשטן מאַל איז גאַרדינס פּיעסע געלויבט געוואָרן אַפילו פון זיינע שונאים. אויך אַב. קאַהאַן, וועלכער האָט דעמ־זעלבן יאָר אַנגעשריבן צענדליקער אַרטיקלען אַרונטערצורייסן אַלץ, וואָס יעקב גאַרדין האָט געשאַפן, האָט צוגעגעבן, אַז גאַרדינס „דעמענטיא אַמעריקאַנאַ“ איז „אַ ליטעראַרישער סוזשעט — אַזעל־כער, וואָס איז ווערט די אויפמערקזאַמקייט פון קונסט“. ער האָט אויך געלויבט דעם איינהייטלעכן געבוי: „אין סך הכל באַלאַנג־גען די טיילן פון דעם סוזשעט איינע צו די אַנדערע און בילדן אַלע צוזאַמען אַ גאַנצע זאַך“. ל. מילער האָט דערקלערט, אַז „דע־מענטיא אַמעריקאַנאַ“ אַנטהאַלט „אַזעלכע נייע פאַזן אין דער אַנט־וויקלונג פון גאַרדינס דראַמאַטישן טאַלאַנט, וואָס באַרעכטיקט אַנט־

צוואוייזן אויף דעם ווערק נישט נאָר אַלס אויף אַן עפאָכע-מאַכנדע פאַר יעקב גאַרדין, זאַנדערן [נאָר] אויך פאַר דער גאַנצער יידישער דראַמאַטישער קונסט.

אויך דער פאַרזיכטיקער ש. יאַנאַוסקי איז אַרויס מיט אַ באַ- גייסטערטן אַרטיקל: „אונדזערע העכסטע דערוואַרטונגען זיינען באַפרידיקט. מיר זאָגן גאַנץ מוטיק, אַז לויט ווי מיר פאַרשטייען, לויט מיר פילן איצט — ערשט פריש פון דער פיעסע — האָט גאַרדין געשאַפן אַ גרויסעס ווערק. ער האָט פאַר אונדזערע אויגן מיט זיין פען אויסגעמאַלן אַ בילד פון אונדזער צייט. אַזוי פאַר- בנרייך, אַזוי פולבלוטיק, דאָס [אַז] עס איז אוממעגלעך, אַז מיר זאָלן איצט אים [דאָס בילד] פאַרבייגיין און נישט באַמערקן“ (פ. א. ש., 8טען נאָוועמבער, 1908).

דאָך האָט גאַרדין געהאַט ווייניק נחת פון אַט-דעם גרויסן דערפאַלג פון זיין „דעמענטיאַ אַמעריקאַנאַ“. פאַרקערט — דאָס, וואָס האָט זיך דעמאַלט אָפגעשפילגלט אַרום אַט-דער פיעסע, האָט אַן צווייפל פאַרקירצט זיין לעבן. צוליב דעם, וואָס די אַנדערע טעאַטערס זיינען אַריבער פון גאַרדינען צוריק צום שונד, האָט ב. טאַמאַשעווסקי געקראָגן צופיל קאַנקורענטן אויף אַט-דעם גע- ביט, און ער האָט דעריבער באַשלאָסן זיי צו באַזיגן גראַד מיט דער בעסערער פיעסע. אַדלער און שפאַכנער, דעמאַלט שותפים פון צוויי טעאַטערס, ווינדזאָר און גרענד, האָבן עס נאַטירלעך נישט געוואָלט דערלאָזן. אָבער מיט זייער סטראַטעגיע האָבן זיי מער פאַרוואַנדעט גאַרדינען, ווי טאַמאַשעווסקי. זיי האָבן נעמ- לעך, זיך באַנוצט מיט גאַרדינס אַן אַלטער מעלאַדראַמע, צו קאַנ- קורירן דורך איר מיט „דעמענטיאַ אַמעריקאַנאַ“.

יענע מעלאַדראַמע, „אַמעריקאַ“, האָט גאַרדין מיט יאָרן צוריק אַנגעשריבן צוליב פרנסה און זיך געשעמט צו געבן זיין נאַמען אויף איר. זי איז אויפגעפירט געוואָרן (דעם 1טן נאָוועמבער, 1901), ווי אַ פיעסע פון „פראַפּ. יאַקאַבי אויס לאַנדאָן“. און איז געשפילט געוואָרן אַ פינף וואַכן, ביז שפאַכנערס פרוי, בערטאַ קאַליש, איז געווען גרייט אויפצוטרעטן אין „קרייצער סאַנאַטאַ“, וואָס גאַרדין האָט דעמאַלט פאַרפאַסט. איצט האָבן אַדלער און שפאַכנער דורך אַ „גענייטע האַנט“ צוגעמלאַכהט „אַמעריקאַ“, גע- געבן דער פיעסע אַ נייעם נאַמען — „דער משוגעת אין אַמעריקע“ אַ פאַלקס-שטיק אין פיר אַקטן, זי אַנאַסירט אַלס „אַ נייע דער-“

שיינגג פון יעקב גארדין, און זי אויפגעפירט דעם 30טן נאָ-
וועמבער — מיט זעקס טעג פריער, ווי טאָמאַשעווסקי האָט אָנגע-
הויבן שפילן „דעמענטיא אַמעריקאַנאַ“. ווען אַדלער און שפּאַכ-
נער האָבן דערזען דעם גרויסן דערפאַלג פון „דעמענטיא אַמע-
ריקאַנאַ“ אין טאָמאַשעווסקיס טעאַטער, האָבן זיי אָנגעהויבן צו
אַנאַסירן זייער מעלאָדראַמע אויך מיטן נאָמען „דעמענטיא אַמע-
ריקאַנאַ“.

אומזיסט האָט גארדין אַריינגעגעבן אַ באַצאַלטע דערקלערונג
אין דער פרעסע, אַז אַדלער און שפּאַכנער האָבן קיין רעכט נישט
אַנצורופן זיין אַלטע פיעסע מיטן נאָמען „דעמענטיא אַמעריקאַנאַ“.
ערשט ווען טאָמאַשעווסקי הערט-אויף שפילן גארדינס נייע פיעסע,
גיבן זיי אויף זייערע קאָנקורענץ-רעקלאַמעס און הערן אויך אויף
צו שפילן די אַלטע מעלאָדראַמע.

* * *

אין טעאַטער-קרייזן האָט מען אַ היפשע צייט נישט געקאַנט
גענוי באַשטימען, פאַרוואָס טאָמאַשעווסקי האָט נאָך צוויי וואָכן
שפילן אַרונטערגענומען אַ פיעסע, וואָס איז געווען אַ דערפאַלג.
מ'האַט אָנגעגעבן אַלערליי מאַטיוון. אַחוץ דער האַנדלונג פון
אַדלער און שפּאַכנער, האָט מען אויך דערמאָנט די איינווענדונג
פון טאָמאַשעווסקיס מענעדזשער, יוסף עדעלשטיין, וועלכער —
ווי מ'האַט דערציילט — האָט געטענהט: צו וואָס אַפּצאָלן גארדינען
אַ פאַרמעגן, ווען מען קאָן מער פאַרדינען פון די פּופציק-דאָלאַר-
דיקע שונד-פיעסן, וואָס טאָמאַשעווסקי „מאַכט-צורעכט“...
לויט ב. גאַרין, איז דאָס אויפהערן שפילן „דעמענטיא אַמע-
ריקאַנאַ“ געווען „אַ סיגנאַל, אַז די עפּאַכע פון דער בעסערער
דראַמע האָט זיך געענדיקט“. בעת, לויט ש. יאַנאַוסקי, האָט דער
אַלגעמיינער טעאַטער-באַזוכער אַרויסגעוויזן גאַר אַ היפשן אינ-
טערעס פאַר גארדינס לעצטער דראַמע. דער פּאַקט, זאָגט ער,
וואָס אין די עטלעכע פאַרשטעלונגען זיינען אַריינגענומען געוואָרן
„קאַרגע ניין טויזנט דאָלאַר“ — „רעדט דייטלעך גענוג, אַז דער
עולם האָט געוואָלט זען גארדינס ניסטע דראַמע. — — — ווען
מיר נעמען נאָך אין אַנבאַטראַכט, דאָס [אַז] גאַר פּידע, פּידע, ווי
מיר האָבן עס זיך דערוואוסט, זיינען צעמישט געוואָרן טראַץ
אַלערליי אַדווערטייזמענטס [אַנאַנסן] און זיינען געאַנגען זען די

געבלאפטע 'דעמענטיא אמעריקאנא' אין גרענד, אדער ווינדזאר. נעמענדיק ווייטער אין אַנבאָטראַכט, אָו די צייט איז איצט אַ זייער שלעכטע און די אַלע טויזנטע [ר], וואָס האָבן געגאַרט זען 'דאָס נייסטע פון גאַרדין', האָבן עס אָפגעלייגט אויף עטוואָס שפעטער, ווען עס וועט זיין עטוואָס געראַמער אין קעשענע, קאָן מען בשום אופן ניט זאָגן, אָו דער יידישער טעאַטער-באַזוכער האָט נישט קיין אינטערעס פאַר אַזעלכע דראַמען".

שפעטער האָט טאַמאַשעווסקי אויסגעזאָגט דעם סוד, אָו ער האָט אויפגעהערט שפילן "דעמענטיא אמעריקאנא" אויפן פאַרלאַנג פון ריעל-עסטייט (לאַנד און באַדן) ספעקולאַנטן. ער דערציילט: "אַ סך פון די, וואָס זיינען געווען פאַרמישט אין קרענק פון ריעל עסטייט [ספעקולאַציע], זיינען געקומען אין טעאַטער אַרין, און ווען ניט זיי אַליין, איז זייערע קינדער, זייערע קרובים; און גאַרדין האָט מיט זיין 'דעמענטיא אמעריקאנא' געלאַכט פון זייערע יסורים און דערמאַנט זאָכן, וועלכע זיי האָבן געזוכט צו פאַרגעסן און דערשטיקן — — — איך האָב געקראָגן פיל פראַטעסט-בריוו און געבעט-בריוו איך זאָל די פיעסע נישט שפילן" (ציטירט לויטן "לעקסיקאָן פון יידישן טעאַטער").

* * *

"דעמענטיא אמעריקאנא" שילדערט די אמעריקאַנער משוגעת נאָך געלט, וואָס האָט אויך פאַרכאַפט געוועזענע יידישע אידע-אַליסטן — באַזונדערס אין דער ספעקולאַציע מיט לאַנד פאַר בויען הייזער און מיט פאַרטיקע בנינים, און דער עיקר דאָס אַרױפ-שרױפן כסדר די פרייזן (אין בראַנזוויל, בראַנקס און וואַשינגטאָן-האַיטס), וואָס האָט זיך פאַרענדיקט מיטן גייסטיקן און מאַטעריעלן צוזאַמענברוך פון פיל עקזיסטענצן.

דער הויפט-העלד איז אַ געוועזענער רוסיש-יידישער אידע-אַליסט, מאַרק דוקעלס. ער יאָגט זיך מיט אַלע כחות נאָך געלט. ער האַלט אַ קאַפע, וואָס איז אַ נעסט פאַר "געמבלעריי" [האַנאַרד-שפיל] און געמבלערס. ווען ער קלייבט אָן אַ היפשע סומע געלט, הויבט ער אָן ספעקולירן מיט הייזער און מיט דעם באַדן פאַר זיי. זיין הויז ווערט אַ מין בערזע, וואו מ'קויפט און פאַרקויפט "ריעל עסטעיט". צום סוף וואַרפט דוקעלס אַוועק אַלע קליינע ספעקולאַציעס און גיט זיך איבער אינגאַנצן צו איין גרויסער אונ-

טערנעמונג: צוויי-און-זעכציק גרויסע „אפארטמענט“-היזער. ער לייגט אין דעם אריין זיין גאנצן קאפיטאל און באַרגט אויך פון אַנדערע, אפילו פון זיינע נאָענטע קרובים. זיין האָפענונג איז, אַז ווען ער וועט אויפבויען די היזער ביזן דאָך, וועט ער קריגן צוויי-און-זעכציק מאָל ניין טויזנט דאָלאַר ערשטן „מאַרטגעידזש“ (היפּאָ-טעקע) און צוויי-און-זעכציק מאָל פינף טויזנט דאָלאַר צווייטן „מאַרטגעידזש“... ער איז אָבער אַזוי איינגעטונקען אין חובות, אַז ער האָט מורא די בענק וועלן עס אויסגעפינען און אים נישט געבן קיין מאַרטגעידזשעס. ער אַראַנזשירט דערפאַר אַ גרויסן באַל, צו וועלכן ער לאַדט-איין דעם פרעזידענט פון אַ גרויסער באַנק, כדי אים צו באַאיינפלוסן. באַלד נאָכדעם ברעכט-אויס דער קריזיס, און ווען דוקעלס דערוויסט זיך, אַז די גרויסע באַנק האָט באַנקראַטירט און איר פרעזידענט האָט זיך גענומען דאָס לעבן, ווערט ער פאַרצווייפלט און גייט אַרונטער פון זינען.

די פערזאָנען אין „דעמענטיאַ אַמעריקאַנאַ“ זיינען, מיט וויי-ניק אויסנאָמען, יעדער אַ הויפט-העלד פון אַ דראַמע פאַר זיך אַליין: דער צוויי-און-פערציק-יאַריקער מאַרק דוקעלס (געשפילט פון באַריס טאַמאַשעווסקי), וואָס זעט דאָס העכסטע גליק אין געלט און געפינט-אויס דאָס קעגנטייל, זיין פרוי הינדע (רבקה וויינ-טרויב), וואָס איז הילפלאַז אין איר רייכקייט, הענגט-אָן אויף זיך אַלערליי דימענטן און פאַרשפילט אַ פאַרמעגן אין „פויקער“ (קאַרטן-שפיל). זייער טאַכטער פלאַראַ (בעלאַ גודינסקאַ), וואָס ווערט טיף אומגליקלעך דורך איר הייראַט מיט פעליקס ראַבינזאָן (לעאָן בלאַנק), אַ „ווינט-קאַפּ, אַ ספעקולאַנט, אַ געמבלער, אַ שוואַכ-לינג, אַ בלאַפער, אָבער אינגאַנצן נישט קיין שלעכטער יונג“, דו-קעלס ניינצן-יאַריקער זון ווילי (ראַזענטאַל), וואָס ווערט דעמאָראַ-ליזירט אין אַט-דער מיאוסער סביבה און קומט-אום. דוקעלס גרינע שוועגערין סאַפיע (עטי טאַביאַס), וואָס קוקט נאָך אויף אים מיט פאַרליבטע אויגן, ווי אין דער צייט, ווען ער איז נאָך געווען אַ סטודענט, מיט הויכע אידעאַלן, אין כאַרקאָווער אוניווערזיטעט. איר טאַכטער ליואַ (בעסי טאַמאַשעווסקי), וואָס פאַסט זיך שנעל אַריין אין דעם גאַלדענעם זומפּ, זינקט און גייט אונטער, נאָך איידער זי הויבט-אָן ריכטיק צו לעבן. דער געמבלער באַב בוט, וואָס זוכט אויסצוגעפינען אַ „סיסטעם“ אין די „רייסעס-געמבללינג“ (פערד-געוועט), וואָס זאָל אַריינברענגען מיליאָנען, און חלומט

כסדר, אז ער וועט נאך אמאל צוריקקריגן זיין פרוי און קינד. דער מגושמדיקער אַלרייטניק, דער חזיר פראַקעס (פיטער גראַף), וואָס זיין „אידעאַל“ איז אַ צווייטער „מאַרטגעידזש“ אויף דער גאַנצער ערד... דער אַקס דריפקין, וואָס קען נישט אויסשרייבן קיין טשעק און ווייסט נישט צו דערקלערן, ווי ס'קומט צו אים אזוי פיל געלט; דער באַנק־פרעזידענט און אַ ריי אַנדערע פאַרשווי־נען.

גאַרדינס לעצטע פיעסע האָט פאַרכאַפט מיט איר רעאַליס־טישער מאַלעריי פון דער אַמעריקאַנער סביבה. עס איז אים גע־לונגען צו מאַכן בוילעט דעם פיבער פון ספעקולאַציע און פון דער „אַמעריקאַנער משוגעת“ אין געיעג נאָך געלט. צוגלייך איז יעדער כאַראַקטער אין דער פיעסע געווען טיפיש פאַר זיין סביבה און איז אויסגעוואַקסן צו אַ סימבאָל.

„דעמענטיאַ אַמעריקאַנאַ“ איז אינגאַנצן געווען גאַרדינס. ער איז אין אַט־דער שאַפונג באַווירקט געוואָרן נישט פון ביכער, נאָר דירעקט פונעם אַרומיקן לעבן, וואָס ער האָט צוגעזען מיט טיפן צער. דאָס איז געווען זיין לעצטער חשבון מיט די, וואָס פאַרקויפן זייער נשמה פאַר געלט, וואָס שטעלן העכער מאַטעריעלע גיטער פאַר גייסטיקע, וואָס בייטן־אויס לויטערע אידעאַלן אויף בלאַטיק קליין־געלט.

בלויז איין רעצענזענט, אַב. קאהאַן, האָט געטענהט, אַז גאַר־דין האָט אויך אין דער פיעסע געהאַט פאַר זיך אַ מוסטער אין דער וועלט־ליטעראַטור: זיין „באַווייז“ איז געווען, אַז סיי איב־סענס „בוזמיסטער“, סאַלנעס, סיי גאַרדינס ספעקולאַנט, דיקעלס, — ביידע בויען זיי היינער...

* * *

יעקב גאַרדין האָט באַטראַכט דעם זיג פון שונד איבער קונסט, ווי אַ סאַציאַל־פּאָליטישע פראַגע. אַ וואָך פאַר דער אויפפירונג פון „דעמענטיאַ אַמעריקאַנאַ“ האָט ער געהאַלטן אַ לעקציע איבער דער טעמע: „פאַרוואָס ווערט קיין סאַציאַליסטישער קאַנדידאַט נישט עלעקטעד (דערוויילט), און שונד־פיעסן האָבן אַזאַ גרויסן דערפאַלג?“ ער האָט אין דעם געיעג פון אַ סך ראַדיקאַלן נאָך געלט און קאַריערעס געזען די סביבה פאַר דער וואַלגאַריאַציע פון סאַציאַליזם און קונסט, און ממילא פאַר דעם זיג פון חזיר

פראקעס און אַקס דריפקין — אי ביי די וואַלן און אי אינעם טעאָטער ...

גאַרדינס צער און יאוש שטייגן, ווען זיין „דעמענטיאָ אַמע-
ריקאַנאַ“ ווערט גיך אַרונטערגענומען. ער איז געווען איבערצייגט,
אַ אַט-די נייסטע דראַמע זיינע האָט געקאַנט אויפשטורעמען די
יידישע מאַסן קעגן דינען צום בעל, צום גאַלדענעם קאַלב, און
אַרױסרופן זייער יובל פאַר אַ ריינעם, ערלעכן, אידעאָלן לעבן. אַט
דער פאַרדרוס האָט אים געטאַטשעט און אַפגעשוואַכט דעם ווידער-
שטאַנד פון זיין קערפער קעגן דער קראַנקהייט, וואָס האָט זיבן
חדשים שפּעטער אויסגעלאָשן זיין לעבן.

יעקב גארדינס לעצטע טעג

יעקב גארדין האט זיך דערפילט קראנק שוין סוף 1907, ווען ער האט אנגעהויבן שרייבן זיין לעצטע דראמע, „דעמענטיא אמעריקאנא“. זיין אויסלאכן אב. קאהאנס באמערקונג, א פאר חדשים שפעטער, וועגן זיין (גארדינס) עלטער און שוואכ-קייט, איז געווען „א געלעכטער מיט יאשטשערקעס“. אין דער אמתן איז אים שוין דעמאלט אלץ שווערער געווארן אראפצושלינגען שפייז.

א לאנגע צייט איז גארדין באהאנדלט געווארן פון זיינע פריינט, די דאקטורים אינגערמאן, בארסקי, האלפערן, זאלטאראוו און קאפלאן. אין נאוועמבער 1908 האבן זיי פאר אים באשטימט א ספעציעלע דיטעט, און א חודש שפעטער, ווען מ'האט ארונטער-גענומען פון דער בינע זיין „דעמענטיא אמעריקאנא“, האבן זיי אים געלאזט אונטערזוכן פון א בארימטן כירורג. יענער מיינט, אז גארדין ליידט פון נערוועזע ספאזמען, און רעקאמענדירט א נערוון-ספעציעליסט. דער לעצטער האלט, אז דער חולה ליידט פון עפעס אנדערש און שיקט אים אפ צוריק צום כירורג.

צוגלייך מיט זיינע פיזישע ליידן האט גארדין אויך געליטן א סך גייסטיקע יסורים. זיין הארץ האט געבראכן, ווען ער האט געזען, ווי דאס יידישע טעאטער, וואס ער האט געוואלט פאר-וואנדלען אין א קונסט-טעמפל, ווערט ווידער דער באלאגאן פון מיט אכצן יאר צוריק. די דריי גרעסטע יידישע טעאטערס האבן דעמאלט קאנקורירט מיט שונד-„יידישקייט“. איין טעאטער האט אויפגעפירט „דאס יידישע הארץ“, א צווייטער — „די יידישע נשמה“, א דריטער — „דאס יידישע קינד“. אין טעאטער-קרייזן האט מען זיך דעמאלט געוויצלט, אז קומענדיקן סעזאן וועלן זיי אלע דריי אויסקאנקורירט ווערן דורך א פיעסע מיטן נאמען „די

יידישע פיאטע" ... יעקב גארדין אבער איז אַרומגעגאַנגען מיט אַ צעווייטיקט האַרץ, ווי אַ טאַטע ביי דער לוויה פון אַ יונגן גע-ראַטענעם זון. „איך האָב זיי אויפגעבויט אַ טעמפל פאַר קונסט, אַבער זיי האָבן עס אין אַ שטאַל פאַרוואַנדלט“, האָט גארדין זיך געקלאַגט אין זיינע לעצטע טעג.

אין זיין יאוש-שטימונג האָט גארדין זיך פאַרגעשטעלט, ווי זיין געליבטע „יהודית“ (די יידישע מאַסע) וועט אים גיך פאַרגעסן. און ווען ער וועט פאַלן, „וועלן אירע פאַר גראַשן געקויפטע פריינט“ טאַנצן אויף זיין קבר ... אויב ער „זאַל שטאַרבן היינט“, וועט זי אים „היינט נאָך פאַרגעסן“ ...

גארדינס פעסימיסטישע שטימונגען זיינען נישט געטיילט גע-וואָרן פון זיינען פען-חברים. אין די יידישע ליטעראַרישע קרייזן האָט דעמאָלט געהערשט די מיינונג, אַז ווען די נייע יידישע אי-מיגראַנטן פון מזרח-אייראָפּע וועלן זיך אַמעריקאַניזירן, וועט ווידער פאַרנעמען זיין געהויבענעם אָרט דאָס בעסערע יידישע טעאַטער, פאַר וועלכן יעקב גארדין האָט אָפּגעגעבן זיינע בעסטע כחות. זיי האָבן עס אַזוי מאַטיווירט: אין אַמעריקע איז דורך דער השפּעה פון דער יידישער ראַדיקאַלער אַרבעטער-באַוועגונג געשאַפן גע-וואָרן אַ דראַמע, וואָס האָט צוגלייך אַמוזירט און געלערנט, און האָט כסדר פאַרפיינערט דעם געשמאַק, פאַרטיפּט דעם געדאַנק און גע-וועקט דאָס געוויסן פונעם ברייטן יידישן טעאַטער-עולם. אין רוסלאַנד און פּוילן, אַזוי ווי אין גאַליציע און רומעניע, איז אַבער דאָס יידישע טעאַטער-פּובליקום איבערגעלאָזט געוואָרן אויף הפּקר. און ווען די אימיגראַציע-כוואַליע פון די רעאַקציע-יאָרן, נאָך דער נישט-געלונגענער רוסישער רעוואָלוציע פון 1905, האָט געבראַכט הונדערטער טויזנטער פּערזאָנען, דערצויגן אויף דער „כינקע פינקע“-פּיעסע און דאָס גלייכן, האָבן זיי אָנגעפּילט יענע פּלעצער, וואו מ'האַט זיי געגעבן דעם שונד, צו וועלכן זיי זיינען געווען געוואוינט.

אַבער פּונקט אַזוי, אויב נישט נאָך מער, איז געווען שולדיק אין דעם אויך די יידישע געלע פּרעסע, וואָס האָט געקאַרמעט דעם יידישן עולם מיט שונד, נישט ווייניקער, ווי דאָס קאַמערציעלע יידישע טעאַטער. אין אַן אַרטיקל „די יידיש-אַמעריקאַנער געלע פּרעסע“, האָט יצחק אייזיק הורוויטש יענעם יאָר אָנגעוויזן, אַז קיינער האָט נישט „געטאַן מערער איידער דער 'פאַרווערטס' צו

פארניכטן גארדינס קולטורעלע ארבעט אויף דער יידישער סצע-
נע". דערביי מאכט ער דעם פאלגנדיקן אויספיר: "טעאטער
מענדעזשערס זיינען אויך ביזנעסלייט, פונקט ווי באַלעבאָטיים פון
'פאָרווערטס'. ווען מען באַוואַרפט גארדינען מיט בלאַטע, רעכנט
זיך דער מענדעזשער: צו וואָס דאַרף ער צאָלן שווערע געלט
פאַר גארדינס דראַמען, אָו מען קאָן שטעלן שונד-דראַמען, וואָס
ער קאָן זיי קריגן פאַר אַ 'באַרגעין' [אַ מציאה]? אי, וואָס זיי
טויגן נישט, טאָ מאַכט מען דאָך אין דער סאָציאַליסטישער [פרע-
סע] גארדינען אויף צונישט. איז דאָך אַן עבירה דאָס געלט".

* * *

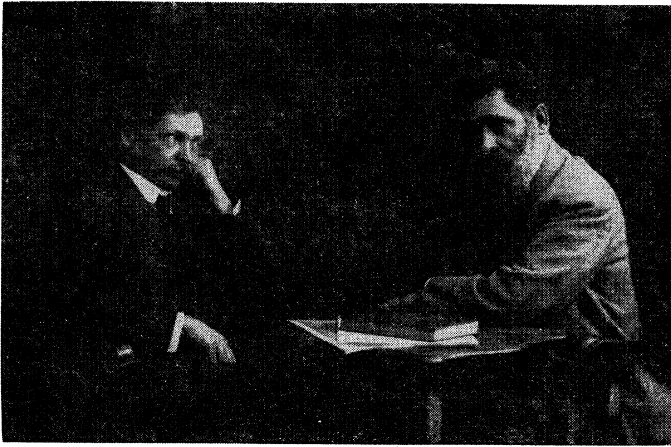
באַזונדערס באַליבט שיינט גארדין דעמאָלט צו זיין ביי גאַ-
ליצישע יידן. "דאָס יידישע וואַכנבלאַט", אַן אַרגאַן פון גאַליצישע
יידן אין ניו-יאָרק (געגרינדעט אין 1909), שלאָגט פאַר יעקב גאַר-
דינען צו ווערן זיין מיטרעדאַקטאָר. גרשם באַדער, דעמאָלט רע-
דאַקטאָר פונעם "לעמבערגער טאַגעבלאַט", שיקט צו קיין ניו-
יאָרק אַ פיעסע "ישראל בעל שם טוב", געווידמעט יעקב גארדינען.
אַ געוועזענער רעדאַקטאָר פון דער זעלביקער צייטונג, דער דאָ-
מאַטורג משה ריכטער, וואָס איז אין דער צייט פון גארדינס באַ-
זוך אין גאַליציע געווען זיין שטענדיקער באַגלייטער, באַשרייבט
אַרום יענער צייט, ווי אַזוי לעמבערג האָט אויפגענומען יעקב
גארדינען: יידישע מיטגלידער פון עסטרייכישן פאַרלאַמענט, צו-
זאַמען מיט אַ דריי הונדערט דעלעגאַטן פון פאַרשידענע אַרגאַני-
זאַציעס, וואַרטן אים אָפּ אויפן וואַקאַזאַל. די ציוניסטן שרייען
"הידד!" און זינגען "התקוה", די פּועלי ציון — "די שבועה", די
סאָציאַליסטן — "די רויטע פּאַן". אויך אויף זיין אָפּשייד-באַנקעט
זיינען געווען פאַרטראַטן אַלע שיכטן פון די יידן אין לעמבערג.

משה ריכטער דערציילט אויך אַזאַ עפיואַד: יעקב גארדין
האָט מיט אַ ברייטער האַנט געגעבן הילף צו יעדן איינעם, וואָס
האָט ביי אים געבעטן. אין בעלז און אינעם דערבייאַיקן שטעטל
וואַריש (ביי דער דעמאָלסטיקער רוסישער גרענעץ) האָט גארדין
אַזוי צעטיילט איבער פיר הונדערט קראַנען. די יידן אין וואַריש
האַבן פּילאַזאָפּירט: "פאַרוואָס טיילט דער ייד אַזוי פּיל געלט?...
און איינער פון זיי האָט עס אַזוי דערקלערט: "דאָס איז אַן אַמע-
ריקאַנער מיליאַנשטשיק, וואָס האָט נישט קיין קינדער. און אַזוי

ווי א דייטש איז ער, וויל ער זיך קויפן עולם-הבא. איז ער גע-
קומען צום בעלזער צדיק, און דער רבי האָט אים געהייסן צע-
טיילן זיינע מיליאָנען צו יידישע אַרימעלייט, און ער האָט אָנגע-
הויבן פון וואַריש און פאַרט אַזש ביז יאַפּאַן" ...

* * *

אַנהויב 1909 איז נאָך גאַרדין געווען טעטיק אַלס רעדנער,
דער עיקר איבער טעאַטער-פּראָבלעמען. ביי איינער פון זיינע

יעקב גאַרדין און מאַרים ווינטשעווסקי

לעקציעס, אין פעטערסאָן, האָט ער זיך צוגעקילט, געקראָגן לונגען-
אַנטצינדונג און דערנאָך געלעגן אַ חודש קראַנק.

זיין קראַנקהייט האָט זיך כּסדר פאַרערגערט. ער האָט אָנגע-
הויבן טראַכטן, אַז דאָס איז דער לעצטער אַקט פון זיין לעבנס-
דראַמע. אַזוי באַמערקט ער איינמאַל צו ווינטשעווסקי: „טאַמער
געפין איך אויס, אַז מיין קרענק גייט שנעל און אַז מיר בלייבט
נישט פיל לענגער צו לעבן, דאַן זעץ איך זיך אַוועק און שרייב-
אויף מיין ביאָגראַפיע" ...

דעם ערשטן מאַי האָבן גאַרדינס פריינט געפיערט זיין 56טן
געבורטסטאָג. זיי זיינען געבליבן מיט אים ביז שפעט ביינאַכט.

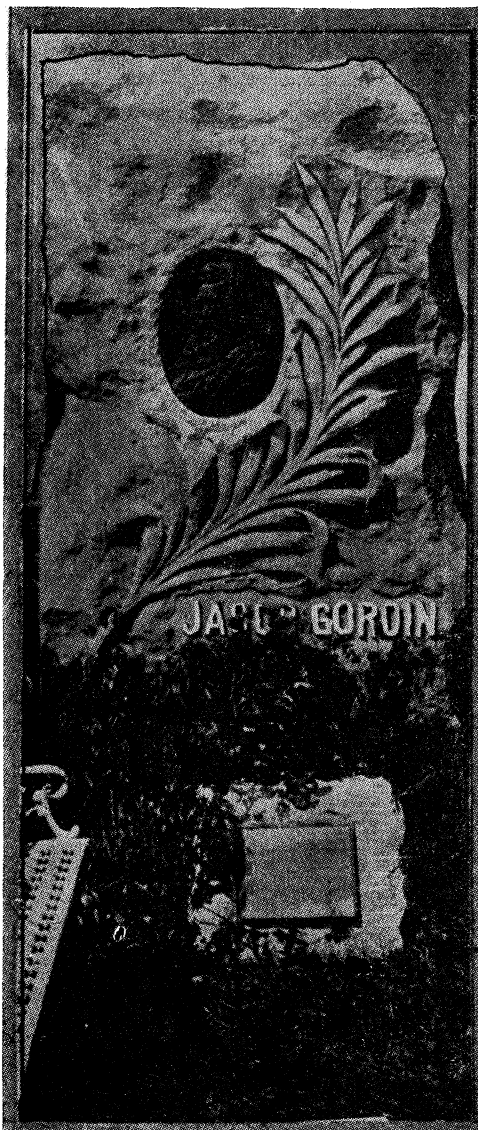
ווען דר. קאפלאן האט געמאכט א באמערקונג וועגן אן ענלעכער פייערונג קומענדיק יאר, האט גארדין געענטפערט, אז איבער-איאר וועט ער, דער דאקטאר, שוין קיין חשק נישט האבן צו אים צו קומען...

אויף מאָרגן איז גארדין געווען געצוואונגען צו לייגן זיך אין בעט. ער איז געווען דערשעפט און געהאט פיבער. זיינע דאָקטוירים נעמען אים צו אַ מאָגן־ספעציאַליסט, דר. איינהאַרן, וועל-כער דערקלערט, אז גארדין ליידט פון אַ קאַנסער (ראַק) אין „עזאָפאַגוס“ (שפיז־רער). גארדינס פריינט ווילן עס נישט גלויבן. באַשליסן זיי אים אַריינגעבן אין בית ישראל שפיטאַל פאַר אַ גרינטלעכער באַאָכטונג. דאָ זיינען די דאָקטוירים אַלץ נישט זיכער, צי עס איז קאַנסער; אָבער זיי שטעלן־פעסט, אז ער ליידט פון אַן אינעווייניקסטער אַנטצינדונג.

די דאָקטוירים, ווי גארדינס פריינט, זוכן צו באַהאַלטן פון גארדינען און זיין הויז־געזינד די געפאַר, אין וועלכער ער געפינט זיך. אין די כמעט טעגלעכע באַריכטן, וואָס די יידישע פרעסע האָט פאַרעפנטלעכט, איז נישט געווען קיין וואַרט וועגן דער קראַנקהייט, פון וועלכער ער ליידט. דעם 7טן מאַי איז געווען געמאָלדן, אז זינט ער איז קראַנק, האָט ער פאַרלאָרן אַרום פערציק פונט. אָבער „אַלע אַרום אים זיינען איבערצייגט, אז קיין געפאַר איז נישטאָ אין זיין איצטיקער לאַגע“... בלויז „דער קראַנקער אַליין“ איז צייטנווייז „מוטלאָז“... אין צען טעג אַרום ווערט צו־געגעבן, אז גארדין ליידט שטאַרק, האָט אָפטמאָל הונדערט־און־דריי גראַד היץ — מ'קאָן אים נישט מער שפייזן דורכן האַלדן. גארדין אַליין איז שוין איצט זיכער, אז ער ליידט פון קאַנ-סער — ער „גלויבט נישט מער אַלע דאָקטוירים און פראַפעסאָרן“, ער ווייסט, אז מ'נאַרט אים“... די דאָקטוירים נעמען אים צוריק אַהיים, אָבער זיי אַליין גיבן שוין אויך אויף יעדע האַפענונג.

גארדינס פאַרערער האָבן דערפילט די געפאַר און טעלעפאָ-נירן כסדר אין די צייטונגען, צו דערוויסן זיך וועגן גארדינס צו־שטאַנד. אויך די ענגלישע פרעסע פאַראינטערעסירט זיך אין זיין קראַנקהייט.

ווען גארדין פילט אַביסל זייכטער, נוצט־אויס מאָריס ווינ-שעווסקי די געלעגנהייט צו קריגן גארדינס צושטימונג אויף אַרויסצוגעבן אַ „פראַכט־אויסגאַבע“ פון זיינע דראַמען. ער ווירקט

יעקב גאָרדינאָס מצבה

יעקב גארדין

(געדרוקט אין „צוקונפט“, 1909, נאך גארדינס טויט)

אויף גארדינען מיט דער מאַטיווירונג, אָז די רוסישע אויסגאַבעס פון זיינע ווערק זיינען „איינפאַך סקאַנדאַליעז צעקאַליעטשעט“. ווען ווינטשעווסקי דערמאָנט אָבער, אָז ער וועט אויפשרייבן אַ פּראָספעקט און עס אים פאַרלייענען, אַזוי גיך ווי ער וועט זיך פילן בעסער, ענטפערט אים גאַרדין: „דו וועסט האָבן לאַנג צו וואַרטן“...

ווינטשעווסקי שילדערט גאַרדינס לעצטע שטונדן, דעם 10טן יוני, 1909: „דאָס איז געווען אַ פּערטל נאָך ניין — אין אָונט, דורך אַ צופאַל בין איך געווען דער איינציקער פון זיינע פריינט, חוץ דער פאַמיליע און די נורסעס [קראַנקן־שוועסטער], אין הויז — — — מיטאַמאַל קומט אַרונטער די טאַג־נירס און זאָגט מיר, אָז ער וויל מיך זען. דאָס איז געווען דאָס ערשטע מאָל אין צען טעג, וואָס ער האָט ווידער אַזאַ וואונטש אויסגעשפּראַכן — — — איך האָב אַריינגענומען זיין האַנט אין מיינער, האָב אים שטאַרק אַנגעזען — — — פּלוצלינג דערהערט זיך זיין קול — — — „ווינטשעווסקי, פיניטאָ לאַ קאַמעדיאַ!“ [די קאַמעדיע איז צו־ענד] — אַזוי הויך און אַזוי קלאַר, אָז אַלע אין צימער האָבן גע־הערט די ווערטער, יעקב גאַרדינס לעצטע ווערטער אויף דער וועלט — — — און פינף מינוט פאַר צוועלף — אין צייט פון צוואַנ־ציק מינוטן, האָט ער געענדיקט שטאַרבן“ (מאַריס ווינטשעווסקי, גע־זאַמלטע ווערק, פאַרלאַג „פּרייהייט“, באַנד 8, זייטן 176-178).

זיין געליבטע „יהודית“ (די יידישע מאַסן) איז געווען טיף דערשיטערט. אַ פּערטל מיליאָן יידן זיינען געקומען צו יעקב גאַרדינס לוויה. צען טויזנט פון זיי זיינען געפאַרן צום בית־עולם. ס'האָבן אים מספּיד געווען פאַרשטייער פון דער יידישער אינ־טעליגענץ, די אַרבעטער־פאַרטייען, די יידישע ליטעראַטור, דאָס יידישע טעאַטער. אויך אין אַנדערע שטעט און לענדער האָבן פּראַגרעסיווע יידן אויסגעדריקט מינדלעך און שריפטלעך זייער טיפן צער איבער דעם פּריציטיקן טויט פון דעם זעקס־אויפ־פּופציק־יאָריקן רעפּאָרמאַטאָר פון דער יידישער בינע.

יעקב גארדינס פיעסן

אין פילם, ראדיא און אויף פארשידענע שפראכן

פון יעקב מעסטל

דער באגרינדער פון יידישן טעאטער, אברהם גאלדפאדען, און דער רעפארמאטאר פון דער יידישער בינע, יעקב גארדין, האבן אין פרט פון אָנערקענונג געטיילט דעם זעלבן גורל: ביידע האָבן אין אָנהויב פון זייערע טעאטער־דיסטונגען ניט געקאָנט קריגן די „אָפּראַבאָטע“ פון דער יידישער אינטעליגענץ.

בדרך כלל איז די אינטעליגענץ דער פאָרגייער און פאָפּולאַר־ריוואָטאַר פון קולטור־באַוועגונגען. אָבער נישט אַזוי איז געווען דער פאָל מיטן אויסבויען און באַפעסטיקן אַ טעאטער ביי יידן. הגם אַליין אַ משכיל־אינטעליגענט, איז אברהם גאלדפאָדען געשטאַנען אַן אי־זאָלירטער מיט זיינע ערשטע טעאטער־פרוואַון — אויסגעלאַכט דורך זיינע מיטצייטלעך־משכילים, און פאָרהאַסט ביי דער אַרטאָדאָקסיע און יידישער אַסימילאַציע. אויך יעקב גארדין, דעמאָלט שוין אַ סאָציאַל־רעפארמער און אָנערקענטער רוסישער שריפטשטעלער, האָט ביי זיינע ערשטע טריט אַרום דער יידישער בינע אָנגעטראָפן שטע־רונג און שטרויכלונג אין וועג — פאָרשפאַט פון דער יידישער טע־אַטער־כאַלטורע און אויפן שאַרפסטן אופן קריטיקירט פון אַ גרויסן טייל פון דער דעמאָלטיקער יידישער פרעסע.

אַנדערש האָט זייער טעאטער־אַרבעט אָפּגעשאַצט די מאַסע יידי־שע טעאטער־גייער. גאלדפאָדען איז תיכף אַריינגעוואָקסן אין זייערע הערצער מיט זיינע ביבלישע מוזיק־ספעקטאַקלען, און גארדין איז (נאָך גאַנץ קורצע וואַקלענישן מצד די טעאטער־גייער) געוואָרן מיט זיינע פאַלקסטימלעכע פיעסן זייער פאָפּולערסטער דראַמאַטורג. יאַרנלאַנג האָבן ביידע, גאלדפאָדען און גארדין, באַהערשט די

יידישע בינע, און אזוי ארום כמעט ארויפגעצוואונגען אָנערקענונג אויך מצד דער יידישער אינטעליגענץ און קריטיק. גאלדפאָדען, שפעטער רעהאָביליטירט, איז היינט דער יידישער טעאָטער־קלאַסי־קער; און גאַרדין — הגם נאָך פאַרניינט דורך אַ היפשער צאָל „פיינשמעקער“ — איז פאַרט פאַרבליבן דער גרונטליגער פאַר דער בעסערער יידישער דראַמע.

נאָך אַנדערע סימנים ווייזן אויף י. גאַרדינס פּאָפּולאַריטעט ביים יידישן טעאָטער־ערעם. אַ סך יידישע דראַמעס זיינען אַרויף אויף דער בינע ערשט נאָכדעם, ווי זיי זיינען פריער פּאָפּולער געוואָרן דורך ראַדיאָ, אָדער דורך געדרוקטע ראַמאַנען (ווי י. י. זינגערס „יאָשע קאַלב“, „משפּחה קאַרנאָוסקי“, „חבר נחמן“; שלום אָשם „דריי שטעט“; ז. שניאָרס „דער געזאַנג פון דניעפּער“; י. באַ־שעוועסעס „פּאַמיליע מושקאַט“ א. א.). גאַרדינס פיעסן זיינען פאַר־קערט, אַריין אין פילם און אויף דער ראַדיאָ בלוז אַדאַנק זייער פריערדיקער פּאָפּולאַריטעט אויף דער בינע. דאָס איז אויך די סיבה, וואָס גאַרדין געהערט צו די ווייניק־געציילטע יידישע בינע־אויטאָרן, וועלכע זיינען איבערגעזעצט און געשפּילט געוואָרן אויך אויף אַנדערע שפּראַכן.

* * *

יעקב גאַרדינס פיעסן אין פילם:

ווי די אַקטריסע אסתר ליפּאָוסקא האָט איבערגעגעבן זלמן זיבּערצווייגן, האָט איר מאַן, נחום ליפּאָוסקי, געמאַכט אַ „שטילן“ פילם פון יעקב גאַרדינס „כאַסיע די יתומה“ (מיט אסתר ליפּאָוסקא — כאַסיע, ליפּמאַן סאַקאַלאָו — וולאַדימיר, שריפטזעצער — מאַטיע שטרייכל).

אַרום 1912 איז פאַרפּילמט געוואָרן אין רוסלאַנד „מירעלע אפרת“, מיט אסתר־רחל קאַמינסקי אַלס מירעלע, יוליוס אַדלער — יאַסעלע, אברהם־יצחק קאַמינסקי — שלמון, אידא קאַמינסקי — שלמהלע, ה. ווייסמאַן — נחומצע חנה־דבורהס, יערמאלינא ווייס־מאַן — חנה־דבורה.

בערך 1937 האָט יאַזעף זיידען געמאַכט מיט די פרימיטיווסטע מיטלען אַ פילם פון יעקב גאַרדינס „קעניג ליר“, אין וועלכן ס'האַבן זיך באַטייליקט: מאָריס קראַנער, דזשאַנעט פאַסקעוויטש, משה

טארלאווסקי, יעקב בערגרין, פעני דעווענשטיין, מרים גראסמאן, ק. שוצמאן, אסתר שער א. א.
 דער פילם איז זייער ווייניק געוויזן געווארן.
 אין 1938 איז „מירעלע אפרת“ אויפגעפירט געווארן אין ניו-יאָרק, ווי אַ קלאַנג-פילם. דער פילם-סצענאַריאָ איז געשריבן (מיט באַדייטנדיקע אַפּוויכונגען פון גאַרדינס אַריגינאַל) פון אַסיפּ דימאָוו.

„מירעלע אפרת“ (אין פילם)

(פון רעכטס: בערטא גערסטין, משה פעדער, יעקב מעסטל)

מוזיק — פון וולאדימיר חפץ, רעזשי — יאָזעף בערן, קינסטלערישע אויפזיכט — יעקב מעסטל.

די טיטל־ראַל שפּילט בערטא גערסטין. די אַנדערע ראַלן זיינען געפילמט געוואָרן דורך מיכל ראָזענבערג (נחומצע חנה־דבורה), משה פעדער (שלמון), רות עזבויים (שיינדעלע), נ. ליפסטאָן (יאָ־סעלע), מאַטע בראַנד (דאַניע), פּאַליא וואַלטער (מחלה), שרה קראַנער (חנה־דבורה), דזשערי ראָזענבערג (שלמהלע), יעקב מעסטל (פּאַר־שטייער פון אַ צדקה־אַנשטאַלט), שרה קינדמאַן (אַ מחותנתטע) א. א.

דער פילם איז אוועקגעשטעלט אויף א העכערן קינסטלערישן ניוואָ, אונטער אַ פאַכמענישער רעזשי, מיט אויסגעצייכנטער פאַ-טאָגראַפיע און קלאַנג. ער ליידיט בלויו פון ניט־איינהייט־עכקייט אין סטיל: בשעת, למשל, משה פעדער שפילט אַ „טראַדיציאָנעלן“ שלמון, און בערטאָ גערסטין — אַ ביז־גאַר „מאָדערנע“ מירעלע, באַ-מיט זיך מיכל ראָזענבערג צו מאַכן פון נחומצע חנה־דבורהס אַ „קאָמיקער“, אַנשטאַט אַ כאַראַקטער. אַבער דאָך איז עס איינער פון

„גאַט, מענטש און טייוול“ (אין פילם)
(שפרה לערער, גוסטאָו בערגער)

די בעסטע פילמען אויף יידיש און ער איז געוועזן געוואָרן מיט גרויס דערפאַלג איבער נאָרד־ און זיד־אַמעריקע, אין אייראָפּע, ישראל און זיד־אַפריקע, און ווערט נאָך היינט גאַנץ אַפט איבער-געחזרט.

אין 1949 איז דורך יאָזעף זידען פאַרפילמט געוואָרן יעקב גאַרדינס „גאַט, מענטש און טייוול“, מיט מוזיק פון שלום סעקונדא. די הויפטראָלן האָבן דורכגעפירט: מיכל מיכאַלעסקאָ (הערשעלע דובראָוונער), בערטאָ גערסטין (פעסעניו), גוסטאָו בערגער (אוריאל מוזיק), לוי גערמאַן (דאַבע), מאַקס באָזשיק (לייזער בדחן), שפרה

לערער (פריידעניו), לעאן שעכטער (כאצקל דראכמע), י. זעלדיס (מאטעלע).

דער סצענאריא איז געהאלטן נעענטער צום בינע-טעקסט און דער גאנצער פילם מאכט דעם איינדרוק פון א אפפאטאגראפירטער בינע-אויפפירונג.

אויף דער ראדיא:

עפיזאדן פון יעקב גארדינס „גאט, מענטש און טייוול“ זיינען אפט געגעבן געווארן אויף דער ראדיא צו דער געלעגנהייט פון אן אויפפירונג פון דער דאזיקער פיעסע. אזא געלעגנהייט איז אויך געווען אין סעזאן 1942-1943, ווען א טרופע פון ערשט-קלאסיקע שוישפילער (אן „אל-סטאר קעסט“) האט געגעבן גאטשפילן פון „גאט, מענטש און טייוול“ איבער די פאראייניקטע שטאטן און קאנאדע. אין די עפיזאדן און „אריינפירן“ צו זיי (צוזאמענגעשטעלט דורך יעקב מעסטל) האבן זיך באטייליקט: פרענציס און ציליע אדער, מאקס באזשיק, יעקב בן-עמי, לואי און מישא גערמאן, בערטא גערסטין, יעקב מעסטל, מנחם רובין און יצחק רויטבלום.

א ספעציעלער ראדיא-סקריפט פון „גאט, מענטש און טייוול“ איז אין 1939 געשריבן געווארן פון יעקב מעסטל פאר דער יידישער אפטיילונג ביים „פעדעראלן טעאטער-פראיעקט“, אונטער דער קינסט-לערישער לייטונג פון לעם ווארד, רעזשי — יעקב מעסטל. דער ראדיא-סקריפט איז באזירט אויף מעסטלס א פריערדיקער בינע-ווערסיע פון גארדינס „גאט, מענטש און טייוול“, א. נ. „געלט“, א דראמע אין דריי אקטן. (די באארבעטונג האט, אחוץ די ניין כאראקטערס פונעם אריגינאל, אריינגעפירט אין דער פיעסע די פיר גורן פון בערל לאפטיוו, א דאקטער, א פעלדשער, פאבריק-ארבעטער, וועבערס און א גאנצע ריי פרויען און מענער, און איז געווען בארעכנט פאר א בינע-אויפפירונג דורכן זעלבן „פראיעקט“).

אין דער ראדיא-אויפפירונג האבן זיך באטייליקט די אקטיארן מ. ב. סאמועלאף, בועז יאנג, מאריס קראנער, יצחק ארקא, משה טארלאווסקי, מ. טיימאן, ל. וויסמאן, סאזל לעווין, מאטל בראנד, דוש. טעמי, מ. פעדער, פאסקאל, זילבערשטיין, דזשאפע; און די אקטריסעס ראזע זשעליאזא, דזשאנעט פאסקעוויטש, בערטא לעלטשוק, פאלא ווינטערס, לידיא סלאווא, אניסמאן, באכנאוו א. א.

די ראדיא-אויפפירונג האט זיך אָפגעשטעלט אַ ניט-פאַרענדיקטע, מחמת דער „טעאטער-פראיעקט“ אין אויפגעלייזט געוואָרן.

גאַרדינס פיעסן אין ענגליש:

שוין אין 1898 איז יעקב גאַרדינס פיעסע „דער יודישער קאַ-פיטאַן דרייפוס אויף דעם טייפּלס אינוועל“, געשריבן פאַר יעקב פ. אַדלער און אויפגעפירט אין ווינדזאַר-טעאטער דעם 3טן אַקטאָבער 1898, געווען געדרוקט אין יידיש און ענגליש, איבערזעצט דורך בעסי פ. ווהייט.

אַבער אין אַמעריקאַנער-ענגלישע קרייזן איז יעקב גאַרדינס רעפּוטאַציע, ווי אַ „מייסטער-דראַמאַטורג“, געווען באַזירט אויף די דערפאַלגן פון גאַרדינס פיעסן אויף דער יידישער בינע. אין אַ בריוו צו יעקב גאַרדין (פון 1טן דעצעמבער 1903) שרייבט דער דעמאָליטיקער מיטאַרבעטער פון דער ניו-יאָרקער „טיימס“, סימאָן סטראַנסקי: „איך וויל אייך זאָגן, אַז איך האַלט אייך פאַר איינעם פון די בעסטע מאַדערנע בינע-שרייבער, אַ מייסטער אין פאַר, וואָס קאָן פאַרגליכן ווערן מיט אייניקע היינטיקע דייטשישע דראַמאַ-טורגן. איך האָב אויפריכטיק געגלויבט, אַז אויב עס וואַלט געווען אַ מעגלעכקייט פאַר דער וועלט מחוץ דעם געטאָ צו זען אייער קונסט, וואַלט איר געווען פאַררעכנט פאַר דעם פירנדיקן אַמערי-קאַנער דראַמאַטורג“ (ציטירט לויט ד״ר יעקב שאַצקי אין „פרייע אַרבעטער שטימע“ פון 8טן מאי 1953).

אויך „דער באַרימטער פּאַעט עדווין מאַרקוהעם האַט ... זיך אַרויסגעזאָגט מיט גרויס באַגייסטערונג וועגן אייניקע פיעסן פון יעקב גאַרדין און האַט אים אַרויסגעשטעלט ווי אַ מוסטער פאַר אַמעריקאַנער דראַמאַטורגן“ (דאָרט).

מעגלעך אַדאַנק אַט-דער רעפּוטאַציע איז דעם 10טן דעצעמבער 1904 אויפגעפירט געוואָרן אין שיקאַגאָ יעקב גאַרדינס „קרייצער סאַנאַטאַ“, אין דער ענגלישער איבערזעצונג פון סעמיועל שיפּמאַן און אַלעקסאַנדער גאַרדין, מיט דער דעמאָלט באַקאַנטער ענגליש-אַמעריקאַנער שוישפּילערין בלענטש וואַלש אין דער ראָל פון עטי. דעם 13טן אויגוסט 1906 טרעט-אויף בלענטש וואַלש אין דערזעלבער ראָל (מיט העלען וועיר אַלס ציליע און דושאַרדוש סאַמנער — רפאָר-פרידלענדער) אין מאַנהעטן-טעאטער, ניו-יאָרק, אין דער איבערזע-

צונג פון סעמיעל שיפמאן, אדאפטירט פאר דער ענגלישער בינע דורך לענא ר. סמיט און ווענס טהאמפסאן.

דוד קעסלער און בערטא קאליש מאן, לעאפאלד שפאכנער, וועלכע האבן „געהאט דאס רעכט“ אויף „קרייצער סאנאטא“, האבן געזוכט דורך געריכט ניט צו דערלאזן צו בלענטש וואלשע ענגלישער אויפפירונג. — און באַד טרעט־אויף בערטא קאליש אליין אין „קרייצער סאנאטא“ אויף ענגליש: דעם 3טן סעפטעמבער 1906 אין פייסבורג און דעם 10טן סעפטעמבער אין ליריק־טעאטער, ניו־יאָרק, אין דער איבערזעצונג פון לענגדאן מיטשעל. אין דער דאָזיקער איבערזעצונג, וועלכע איז אין 1907 דערשינען אין ניו־יאָרק, איז דער נאָמען „עטי“ (וועלכע בערטא קאליש האָט געשפילט) פאַרביטן אויף „מרים“.

אין 1924 האָט בערטא קאליש געגעבן אַ באַנייטע אויפפירונג פון „קרייצער סאנאטא“ אויף ענגליש. דזש. ב. נייטהען שרייבט דעמאָלט אין זיין רעצענזיע אין „אַמעריקן מירקירוי“ (ציטירט אין „דעקסיקאָן פון יידישן טעאטער“, לויט אַב. קאהאַן): „די פיעסע איז אַ צרהדיקע, נאַרישע מעדאָדראַמע. זי אַנטהאַלט פערזאָנען, וועלכע מאַכן דעם (בלענטש וואַלש אַלס עטי) איינדרוק פון אַ בידיקע [ר] קאַריקאַטור־

„קרייצער סאנאטא“
(אין ענגליש)

גרופע, און די סיטואַציעס זיינען אַזאַ מאַשין־אַרבעט, אַז פון דער גאַנצער פיעסע סטאַרטשען אַרויס די נעט. אַ לעכערלעכערע [אַ מער לעכערלעכע] אונטערנעמונג קאָן מען זיך ניט פאַרשטעלן.“ קיין ספק ניט, אַז די בראָדווייער „באַאַרבעטונג“ פון דער פיעסע האָט גורם געווען אַזאַ אומגינסטיקע מיינונג פונעם רעצענזענט.

צו דער געלעגנהייט פון אַ בענעפיס־פאַרשטעלונג פאַרן „דזשארדזש דזשעסל לאַדזש נומ. 566 אינדעפענדענט אַרדער בני־ברית“, איז דעם 19טן דעצעמבער 1905 דערשינען אין ענגליש דער אינהאַלט פון יעקב גאַרדינס „דער יידישער קעניג ליר“. לויט

„דזשואיש ענגליש דראַמאַ“, איז אַרויס אין ענגליש נאָך אַ צוויי-טער „סינאַפּסיס“ (אינהאַלט-אויסצוג) פון „דער יידישער קעניג ליר“.

אין 1936 איז דורך דער „אַנגלאַ-דזשואיש“ אפטיילונג ביים „יידישן טעאַטער-פּראָיעקט“ (פינאַנסירט פון דער „דזשואיש וועלפּעיר באַארד“ [יידישע וואוינשטאַנד-פּאַרוואַלטונג]) אויפגעפירט געוואָרן „דער יידישער קעניג ליר“ אין דער ענגלישער איבערזעצונג פון הערי טאַמאַשעווסקי, אונטער דער רעזשי פון באַריס טאַמאַשעווסקי, מיט די יידישע אַקטיאָרן מאַריס קראָנער (דוד משהלעס), פעני לעווענשטיין (חנה-לאה), ק. שוּצמאַן (אברהם חריף), דזשאַנעט פּאַסקעוויטש (עטעלע), מרים גראַסמאַן (טייבעלע), משה טאַרלאָווסקי (משה חסיד), יעקב בערגרין (יאפע) און נ. פּאַסקאַץ (שמאי).

די אויפפירונג איז געווען אַ „טראַדיציאָנעלע“ און האָט קיין באַזונדערן קינסטלערישן איינדרוק ניט געמאַכט.

לויט „דזשואיש ענגליש דראַמאַ“, איז דערשינען אין ניו יאָרק אין אַן ענגלישער איבערזעצונג דער פּראָלאַג און אַ אינהאַלט-אויסצוג פון גאַרדינס „גאַט, מענטש און טייוול“.

מאַריס שוואַרץ האָט אָנאַנסירט זיינע אַן אויפפירונג פון יעקב גאַרדינס „גאַט, מענטש און טייוול“ אויף ענגליש אין לאַס אַנדזשעלעס.

אין דייטש:

אין 1906 איז „גאַט, מענטש און טייוול“ געווען געדרוקט אין דייטש-יידישן וואַכנבלאַט „די וועלט“ (נומ. 4-1 און 6) א. נ. „דאַס געלט“ אין אַן אָנאַנימער דייטשער איבערזעצונג (אַן דעם פּראָלאַג). ס'איז ניט אויסגעשלאָסן, אַז דער איבערזעצער איז געווען בער-מחשבות, וועלכער האָט אויך געשריבן אויף דייטש (זע וועגן דעם: סוף פון קלמן מרמס קאַפיטל „פּיעסן מיט באַדייטנדיקע פּרויען-געשטאַלטן“). דערקעגן דערציילט זלמן זיבערצווייג (אין זיין בוך „טעאַטער מאַזאַאיק“, ז. 196), אַז „מיט אייניקע יאָר צוריק, בעת אַ שמועס מיט דר. א. קאַראַלניק, האָט ער מיר דערקלערט, אַז דאַס האָט ער איבערזעצט די פּיעסע אויף דייטש און זי אָנאַנים אָפּגעדרוקט אין די 'די וועלט'“.

אין 1919 איז דערשינען אין מינכען יעקב גאַרדינס „מירעלע

אפרת" אין דער דייטשער איבערזעצונג פון אלעקסאנדער עליאסבערג (געדרוקט אין זיין ערשטן באַנד איבערזעצונגען — "יידיש טעאטער"). אַ ישראומרים, אַז "מירעלע אפרת" איז אויך געשפילט געוואָרן אויף דייטש, און אַז עס איז אויך פאַראַן אַ דייטשע איבערזעצונג פון יעקב גאַרדינס "דער אונבאַקאַנטער".

אין אוקראַיניש :

אין 1908 האָט אַן אוקראַינישע טרופע אויפגעפירט "מירעלע אפרת" אויף אוקראַיניש, מיט מירסקאָיאַ אין דער טיטל־ראַל, אונטער רעזשי פון זאַכאַראָוו.

אין יענע יאָרן איז אויך אויפגעפירט געוואָרן "מירעלע אפרת" אויף "רוטעניש" אין לעמבערגער "דאָם נאַראַדני", פון דער פּראָ-פעסיאָנעלער סטאַדניק־טרופע, מיט פרוי סטאַדניק אין דער טיטל־ראַל. די פאַרשטעלונג האָט אויף מיר געמאַכט אַ פיינעם איינדרוק. פרוי סטאַדניק האָט געשפילט מירעלען, ווי אַ פשוטע, ווירדיקע יידישע אשת־חיל, וועלכע מיר זיינען געוואוינט געווען צו זען אין די באַלעבאַטיש־יחסנישע הייזער אין גאַליציע. ס'איז מיר דעריבער געווען מאַדנע צו זען שפעטער, אין אַמעריקע, שפּרייזן איבער דער יידישער בינע אַ מירעלע אפרת — מעשה "יידישע קעניגין", מיט אַ שטעקן, ווי אַ "שרביט הוהב" אין האַנט (ווייז־אויס, אַ "טראַ"־דיציע" לויט קעני ליפצין, די ערשטע "מירעלע אפרת" אויף דער בינע).

"מירעלע אפרת" איז דערשינען אין דער אוקראַינישער אי־בערזעצונג פון ש. פאַלאַנער (קיעוו, 1910, 80 זייטן).

אַרום 1910 האָט די סטאַדניק־טרופע אויך געשפילט אין מזרח־גאַליציע גאַרדינס "דער אונבאַקאַנטער" (אין אַ קיעווער פאַרלאַג איז דעמאָלט געווען אַנאַנסירט, אַז די פיעסע וועט דערשיינען אין אוק־ראַיניש, א. נ. "קאַכאַניאַ אי סמערט").

אויף אוקראַיניש איז אויך געשפילט געוואָרן "כאַסיע די יתומה" און "גאַט מענטש און טייוול".

אין 1910 איז "גאַט מענטש און טייוול" דערשינען אין קיעוו, אין דער אוקראַינישער איבערזעצונג פון נ. ליסקאוועצקי.

אַ סברה, אַז אין זעלבן יאָר האָט מען אויך געשפילט אויף אוקראַיניש גאַרדינס "די שחיטה".

אין אונגאַריש:

בערך פעברואַר 1927 איז „מירעלע אפרת“ אויפגעפירט געוואָרן דורך אַ פּראָפּעסיאָנעלער טרופּע אין מונקאַטש (אונגאַרן). אין דער אונגאַרישער איבערזעצונג פון ב. סערעני.

אין איטאַליעניש:

דעם 10טן מערץ 1930 איז (דױטן „לעקסיקאָן פון ייִדישן טעאַטער“) „מירעלע אפרת“ אויפגעפירט געוואָרן אויף איטאַליעניש אין שטאַט־טעאַטער אין רוים (איטאַליע), מיט דער ייִדיש־איטאַל־יענישער שוישפּילערין סאַניאַ (טאַניאַ?) פּאַולאַווא אין דער טיטלראָל.

אין שפּאַניש:

ווי זלמן זילבערצווייג טיילט מיר מיט, האָט ל. מלאך אים איבערגעגעבן, אַז אין יאָר 1925 איז (אין בוענאַס איירעס, אין טעאַטער מאַרקאַני) געשפּילט געוואָרן אויף שפּאַניש יעקב גאַרדינס „כאַסיע די יתומה“, אין דער שפּאַנישער איבערזעצונג פון ב. סקליאַר און מ. סאַפּאַוויטש, א. נ. „כאַסיע דאַ הוערפּאַנאַ“ מיט פּאַני ברענער אין דער טיטלראָל.

דױט קלמן מרמר, איז יעקב גאַרדינס „די אמתע קראַפּט“ „דער אונבאַקאַנטער“ און „מירעלע אפרת“ איבערזעצט און געשפּילט געוואָרן נאָך אין אַנדערע שפּראַכן.

* * *

זאָל נאָך צום סוף דערלויבט זיין אַ פּערזענלעכע נאָטע. בעת יעקב גאַרדינס באַזוך אין לעמבערג (1907) איז מיר, צוזאַמען מיט מיין חבר ד״ר צבי ביקעלס־שפיצער, אויסגעקומען אַפּט צו פּאַר־ברענגען אין דער געזעלשאַפּט פון יעקב גאַרדין. ער האָט דעמאָלט אויף אונדזערע ליטעראַריש־קינסטלערישע קרייזן (ווי אויף מענטשן אין גאַס) געמאַכט אַן אויסערגעוויינדלעך אימפּאַזאַנטן איינדרוק — סיי מיט זיין פּערזענלעכקייט, סיי מיט זיין קאַלעגיאַלער פּרייניטלע־קייט און אַפילו מיט זיין הערשער־נאַטור אַרום דעם רוסישן סאַמאַ־וואַר טיי אין זיינע האַטעל־צימערן (נישט איין מאָל איז אונדז אויסגעקומען צו הערן פון גאַרדינען — ווען עמיצער אַנדערש האָט

געוואלט באצאלן „די צעך“, וואס מען האט סערווירט: „נישט ווען יעקב גארדין זיצט ביים טיש!“...).

אביסל האט שאקירט בלויז זיין צושארפע „אויפריכטיקייט“. זייענדיק דעמאלט א גאסט אין גימפעל-טעאטער צו דער ערן-פאר-שטעלונג פון „מטורף“ לכבוד אים, האט גארדין אין א רעדע צום פובליקום אין איבערגעפאקטן טעאטער אזוי שארף קריטיקירט יענע פארשטעלונג, אז מיר האבן קוים צוריקגעהאלטן דעם דירעקטאר פון טעאטער (גימפעל), ער זאל ניט הייסן אראפלאזן דעם פארהאנג אינמיטן גארדינס רעדע. און ווען דער אמעריקאנער אקטיאר סעמועל גינצבורג, וועלכער האט גאסטראדירט אין דער פארשטעלונג אלס בן-ציון (דער מטורף), האט געפרעגט ביי גארדינען, ווי אזוי עס געפעלט אים זיין שפילן די ראל, האט אים גארדין געענטפערט קורץ און שארף: „ס'מזל אויף איך“!...

אבער גארדין איז געווען היפער-סענסיטיוו, ווען עמיצער האט געוואגט צו קריטיקירן זיינע פיעסן. באזונדערס האט ער נישט גע-קאנט פארליידן, ווען מ'האט אים אנגעוויזן, אז ער שטייט אונטערן איינפלוס פון אנדערע דראמאטורגן. דער עגמת-נפש צוליב דעם איז אפשר געווען איינע פון די סיבות פון זיין שווערער קראנקהייט און פון זיין אזוי פריציטיקן טויט.

יעקב גארדין האט ניט געקאנט פארויסזען, אז זיינע פיעסן וועלן נאך קלינגען דורך דער לופט און פאראייביקט ווערן אין קלאנג-פילם, און אז צו זיין הונדערטסטן געבוירנטאג וועלן נאך יידישע שוין שפילער זיך רימען מיט די לייסטונגען אין די גרויסע ראלן, וואס ער, יעקב גארדין, האט פאר זיי געשאפן.

יעקב גארדין אויף רוסיש, פויליש און העברייאיש

פון נחמן מייזיל

1

יעקב גארדין איז איין צייט, — אין די יארן 1908-1912, — גע-
ווען איינער פון די פאפולערסטע דראמאטורגן אויך אויף דער רוסי-
שער בינע. א צען פון זיינע פיעסן זיינען איבערגעזעצט געווארן
דורך פארשיידענע שרייבער אויף רוסיש, זיינען דערשינען אין בא-
קאנטע פארלאגן און זיינען געשפילט געווארן אין פעטערבורג,
מאסקווע, קיעוו, אדעס, א. א. וו. אָנגעזעענע דראמאטיש-קינסטלע-
רישע טעאטערס (אויך דער באַרימטער „קאַרש-טעאטער“) האָבן,
אונטער דער רעזשי פון באַוואוסטע רעזשיסערן, אויפגעפירט גאָר-
דינס דראמאטישע שאַפונגען און באַרימטע רוסישע שוישפילער
האָבן זיך באַטייליקט מיט גרויס דערפאַלג אין די אויפפירונגען.
מיר גופא איז אויסגעקומען אַרום די יארן 1910-1912 צו זען
גארדינס פיעסן אויף רוסיש אין די גרויסע רוסישע טעאטערס אין
קיעוו: אין „סאַלאַווצאווי-טעאטער — „מירעלע אפרת“, און אין „בער-
גאַניע“-טעאטער — „סאַטאַנאַ“ (גאַט, מענטש און טייוול). אין דער
ערשטער פיעסע האָבן געשפילט די באַרימטע אינסאַראַווא (מירעלע
אפרת) און דער גרויסער קאָמיקער ניעדעלין (נחומצע). פון דער
צווייטער פיעסע האָט זיך מיר איינגעקריצט אין זכרון דאָס שפילן
פון בלומענטאַל-טאַמאַרין אין דער ראַלע פון אוריאל מזיק... די
ביידע גארדין-אויפפירונגען האָבן געהאַט גרויס דערפאַלג און גוטע
אַפרופן פון דער קריטיק אין די גרויסע רוסישע צייטונגען. דער
רוס ניעדעלין אין דער יידישעכער ראַלע פון נחומצע איז געווען
פרעכטיק און זיין זאַג „קאַקאַיאַ ראַזניצאַ“ (איבערגעזעצט פון „וואָס
איז די נפקא מיניה?!) האָט געהאַט אַלע זיבן טעמים און האָט זיך

בליך־שנעל פארשפרייט איבער דער שטאָט, צווישן יידן און קריסטן, וואָס האָבן אַ צייטלאַנג געברויכט עס ביי יעדער געלעגנהייט אין זייערע שמועסן.

זײַט די ידיעות פון זילבערצווייג־מעסטלס „לעקסיקאָן פון יידישן טעאַטער“ און ז. רייזענס „לעקסיקאָן פון דער יידישער ליטעראַטור“ זײַנען דערשינען אין אַ רוסישער איבערזעצונג פּאָלגענדיקע דראַמעס פון יעקב גאַרדין:

1. „מירעלע אפרת“, אי.ב. ט. הייליגמאַן — פריער געגאַנגען אין באַוואוסטן רוסישן זשורנאַל „טעאַטער אי אַיסקוסטווא“ אין 1909, און דערנאָך אַרויס אין אַ באַזונדערער אויסגאַבע אין מאַסקווע, אין 1912.

2. „כאַסיע די יתומה“ (צום ערשטן מאָל געשפילט אויף רוסיש אין ווילנע, 1910, אין דער טרופע פון שאַטקאָוסקי, מיט ווישניעוויצע־קאיא אין דער טיטל־ראַל), אי.ב. י. יולין, פ' י. האַלפּערן, ווילנע, 1911.

3. „שרה פינגערהוט“ (סאפּא), אי.ב. א. וואַקאַנסקי, פ' פאַרטור־גאַלואו, מאַסקווע, 1911.

4. „סאַטאַנאַ“ (גאַט, מענטש און טייוול), דערשינען אַרום 1908 אין דער רוסישער איבערזעצונג פון טשעטאַ שען. אין אַט־דער איי־בערזעצונג איז די פיעסע געשפילט געוואָרן אין די רוסישע טע־אַטערס אין רוסלאַנד, און דעם 17טן סעפטעמבער 1910 איז זי אויפ־געפירט געוואָרן אין ניו־יאָרקער „מאַנהעטן לייסעאום“.

„סאַטאַנאַ“ איז פונדאַסניי איבערגעזעצט געוואָרן אויף רוסיש דורך ט. הייליגמאַן און איז דערשינען אין דער „אוניווערסאַלנאַיאַ ביבליאטעקאַ“, מאַסקווע, 1912.

5. „אובאַי“ (די שחיטה), איבערזעצט פון מ. פאַנבער, פ' „סאור־רעמעניאַ פּראַבלעמי“, מאַסקווע, 1910.

דערנאָך קומען די איבערזעצונגען פון י. גאַרדינס דראַמעס, גע־מאַכט דורך ד. ראָזענבליט און דערשינען אין אָדעס, אין 1912. איי־ניקע פון די דאָזיקע איבערזעצונגען זײַנען געשפילט געוואָרן אין פאַרשיידענע רוסישע טעאַטערס:

6. „יעוורעיסקאַיא סאַפּאַ“;

7. „דער יידישער קעניג ליר“;

8. „אלישע בן אבויה“;

9. „קליאַטווא“ (די שבועה);

10. „סומאסבראָד“ (דער מטורף) ;

11. „זא אַקעאַנאַם“ (קרייצער סאַנאַטע).

אויך „דער אומבאַקאַנטער“ איז דערשינען אויף רוסיש, אין פע-טערבורג (אין אַ ליטאַגראַפֿירטער אויסגאַבע), אונטערן נאָמע „ליבע און טויט“, איבערזעצט דורך מ. ד. וויט, און געשפּילט געוואָרן אין רוסישן טעאַטער (זילבערצווייג-מעסטלס „לעקסיקאָן“ ז' 429).

י. יולין האָט איבערזעצט אויף רוסיש :

12. „די אמתע קראַפט“ (געדרוקט).

בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען ס'איז פאַרבאַטן גע-וואָרן די יידישע טעאַטערס צו שפּילן אין רוסלאַנד אויף יידיש, זיינען אייניקע גאַרדין־פּיעסעס (בעיקר — „כאַסיע די יתומה“) גע-שפּילט געוואָרן דורך יידישע אַקטיאָרן אין רוסיש.

2

וועגן יעקב גאַרדין אויף פּויליש לוינט זיך אַפּצושטעלן אַביסל לענגער. אין 1910 איז די פּיעסע „גאַט, מענטש און טייוול“ געשפּילט געוואָרן מיט אַ גאַר גרויסן דערפאַלג אין באַרימטן וואַרשעווער „טעאַטער מאַלי“. און מיט אַ צוואַנציק יאָר שפעטער האָט זיך אַרום יעקב גאַרדינס אַ פּיעסע, אין דער פּוילישער איבערזעצונג און אויפפירונג פון מאַרק אַרנשטיין, אויפגעהויבן אַ גרויסער טומל און אַ העפּטיקע פּאַלעמיק. דאָס איז געווען אין 1929, ווען ס'איז אין וואַרשע אָנגעגאַנגען אַ קאַמף פאַר יידישע טעאַטער־פּאַזיציעס און דאָס יידישע טעאַטער, ווי די יידישע פרעסע, ליטעראַטור, האָבן זיך געראַנגלט פאַר זייער קיום קעגן דער רעאַקציע און אַסימילאַציע. דעמאָלט איז דאָס יידישע „עליזעאום“־טעאַטער (דאָן געהאַלטן דורכן טעאַטער־דירעקטאָר דוד צעלמייסטער) איבערגעגעבן געוואָרן צום דראַמאַטורג־רעזשיסער מאַרק אַרנשטיין (אין פּוילישן — אנדזשעי מאַרעק), וועלכער האָט דאָרט אויפגעפירט אין פּויליש צוערשט אַנסקיס „דיבוק“ און ה. לייזיקס „גולם“, דערנאָך יעקב גאַרדינס „מירעלע אפרת“ אויף פּויליש. די אויפפירונג, געשפּילט דורך גוטע פּוילישע שוישפּילער, האָט אַרויסגערופן אַ גרויסע פאַראינטערעסיר-רונג און גלייכצייטיק אויך אַ שאַרפע פּאַלעמיק אין דער יידישער פרעסע. מ'האַט געזען אין אַט־דער אונטערנעמונג אַן אַנגריף אויפן יידישן טעאַטער. אין אַן אַרטיקל „יידיש טעאַטער אָן יידיש“ האָט

יאַנאַס טורקאָוו („ליט. בלעטער“, 1929, נומ' 33) שטאַרק קריטיקירט די, וועלכע האָבן זיך איינגעשטעלט פאַר דער „מירעלע אפרת“ אויפֿ-פירונג, וואָס ווערט באַזוכט פון ניין און ניינציק פּראָצענט יידן. ער האָט צווישן אַנדערן געשריבן: „אינדערצייט, ווען מיר פאַרמאָגן בכלל נישט קיין טעאַטער; אינדערצייט, ווען מיר שטייען דאָ פאַר אַ קאַטאַסטראָפּאַלער טעאַטער־ירידה; אינדערצייט, ווען אין דער דריי הונדערט און פופציק טויזנטער יידישער וואַרשע איז נישטאָ קיין אין יידיש טעאַטער (נישט רעכנענדיק די צייטווייליקע גאַסט־ראַלירנדיקע טרופּע), קומט איר מיט אייער 'פּראָיעקט': שאַפן אַ טעאַטער, וואָס זאָל שפּילן יידישע פּיעסן אין פּוילישער שפּראַך“ (ז' 641. *)

די אַרויסטריטן פון אייניקע יידישע שרייבער האָבן אַרויסגע-רופן אויך ענטפּערס. צווישן אַנדערע האָט מאַרק אַרנשטיין („ליט. בלעטער“ 1929, נ"ג 35 און 39) געפרוואווט זיך פאַרענטפּערן און פאַרטיידיקן, און ס'זיינען גלייך געקומען ענטפּערס פון דער רע-דאַקציע... אזוי אַרום איז די פּוילישע אויפפירונג פון „מירעלע אפרת“, וואָס איז אַליין פאַר זיך געווען אַ וויכטיקער קינסטלערישער אויפטו, פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ נעגאַטיווער געשעעניש, ווייל אַט־די פּוילישע אויפפירונג האָט אַרויסגעשטויסן אַ יידישן טעאַטער און פאַרנומען זיין פּלאַץ. מ. אַרנשטיין וויל נישט פאַרשטיין — האָט געשריבן די רעדאַקציע „ליט. בלעטער“ — דעם אונטער-שייד, ווען אַ רייך־פוילישער טעאַטער שפּילט אַ יידישע פּיעסע (אין אַ פּוילישער איבערזעצונג); און ווען מיר אַליין מיט אונדזערע אייגענע כוחות, אויף אונדזערע ביזנע יידישע טעאַטער־ברעטער, אַר-גאַניזירן אויף אונדזער קאַפּ אַ יידיש־פויל־שן טעאַטער... ס'איז אַ בפירוש־פּיינטלעכע פּאַזיציע קעגן דעם יידישן טעאַטער, קעגן דעם יידישן וואָרט און קעגן דער יידישער קולטור“... (ז' 761).

אין זיין פאַרטיידיקונג האָט מ. אַרנשטיין געשריבן, אַז מיט זיין „מירעלע אפרת“ אויף פּויליש לאַזט ער וויסן דער פּוילישער גע-

(*) מיט אַ יאָר שפּעטער (אין 1930) האָט יאַנאַס טורקאָוו אַליין רעזשיסירט אין לובלינער שטאַטישן טעאַטער מאַרק אַרנשטיינס פּוילישע איבערזעצונג פון יעקב גארדינס „מירעלע אפרת“ (זע: „לעקסיקאָן פון יידישן טעאַטער“, צווייטער באַנד, ז' 872) מיט לעוואַנדראַוואַ (מירעלע), שאַרסקי (שלמון), גאַלשעווסקי (נחומצע). דער תּירוץ איז געווען, אַז אַנדערש איז, ווען מ'פּירט אויף אַ יידישע פּיעסע אין אַ פּוילישן טעאַטער. — י. מ.

זעלשאפט, אז „מיר פארמאגן שוין אפילו א רעטראספעקטיווע דראַ- מאַטישע ליטעראַטור מיט אַ ריי פּיעסעס, געשריבן פון טעכניש- געשולטע, אויסגעצייכנטע בינע-מייסטער, ווי גאַרדין, וועלכער איז ביי אונדז דאָס, וואָס אַסטראָווסקי ביי רוסן, לובאַווסקי ביי די פּאָליאַקן א. ד. גל... איז דאָך אַמאָל דער זעלבער יעקב גאַרדין געוואָרן אויפגענומען פון דער רוסישער ערנסטער טעאַטער-קריטיק מיט גרויס כבוד, און נאָר די אויפפירונגען פון 'מירעלע אפרת', 'גאָט, מענטש און טייוול' און אַנדערע גאַרדינס פּיעסעס אויף רוסיש, האָבן מעגלעך געמאַכט דאָס טריאומפּאַלע אַריינמאַרשירן פון ש'ום אַש אין דער רוסישער ליטעראַטור"... (ז' 688).

דער עפיזאָד פון 1929 מיט דער פּוילישער אויפפירונג פון „מירעלע אפרת", די העפטיקע אַנגריפן אויף מ. אַרנשטיין, איז זייער אַ כאַראַקטעריסטישער פאַר יענער צייט און ער איז אויך באַאָערנדיק פאַר אונדזערע איצטיקע טעג. עס פירט אַרויף אויף ערנסטע געדאַנג- קען וועגן די ענגלישע אויפפירונגען פון יידישע פּיעסן דורך יידישע שוישפילער און מיט דער הילף פון יידישע טעאַטער-דירעקטאָרן.

דערזעלבער מאַרק אַרנשטיין האָט דערנאָך אויך, אין זיין פּוילישער איבערזעצונג, אויפגעפירט י. גאַרדינס „די שחיטה", און אין זיין פּוילישער באַאַרבעטונג — דעם „יידישן קעניג ליר", דעם 17טן יוני 1930 אין אַאָדזשער פּוילישן טעאַטער, מיט יערזשי וואָס- קאָווסקי אין דער טיטלראַל*.)

3

אויף דער העברייאישער בינע, ווי אויך אין דער העברייאישער דראַמאַטורגישער ליטעראַטור האָט יעקב גאַרדין פאַרנומען אַ גאַנץ- חשובן אַרט אַלע יאָרן, און אַזוי ביז איצט.

עס זיינען דאָ ידיעות נאָך פון 1908, ווען ס'איז אויפגעפירט געוואָרן אויף העברייאיש י. גאַרדינס „גאָט, מענטש און טייוול". הערשעלע דובראָוונער האָט געשפּילט דער פּיאַנער פּונעם העבריי- אישן טעאַטער מנחם גנעסין (איינער פון די מיטגרינדער פון „הבימה") און אוריאל מוזיק — טייטלמאַן. די פּיעסע איז דער-

* אַ סברה, אַז מאַרק אַרנשטיין האָט אויך אין וואַרשעווער טעאַט געשפּילט, אָדער פּלאַנירט צו שפּילן „יידיש" טעאַטער אויף פּויליש. — י. מ.

שינען אין בוכפארם אין 1915, איבערזעצער ר' קלונימוס [ק. י. סילמאן].

אין 1909 איז אויפגעפירט געווארן י. גארדינס „אלישע בן אבויה“ אין ירושלים, אין דער העברייאישער איבערזעצונג פון ק. י. סילמאן. די פיעסע איז דערשינען אין ירושלים אין 1916; איבער-זעצער — ר' קלונימוס [ק. י. סילמאן].

אן איינאקטער „ער און זי“ איז אויפגעפירט געווארן אין העב-רייאיש אין ארץ-ישראל אין 1920.

אין 1921 איז „מירעלע אפרת“ אויפגעפירט געווארן אין ירושלים, לויט דער העברייאישער איבערזעצונג פון בן-עזריאל [בן ציון ידידיה]. אין דעמזעלבן יאָר איז געשפילט געווארן אויך „באָסיע די יתומה“, העברייאיש — מסול.

עס איז אויך דאָ אַ העברייאישע איבערזעצונג פון י. גארדינס „דער מטורף“, איבערגעזעצט אויף העברייאיש דורך ישראל ברוך, דערשינען אין לעמבערג, אַרום 1922.

י. גארדינס „דער יידישער קעניג ליר“ איז אין 1921, אין דער העברייאישער איבערזעצונג פון צוהר [בן-ציון ידידיה], געשפילט געווארן אין ירושלים אין דעם טעאָטער „ציון“.

אַרום 1925 איז „די שחיטה“ אויפגעפירט געווארן אויף העב-רייאיש אין ארץ-ישראל.

אויך דער העברייאישער טעאָטער „הבימה“ האָט אויפגעפירט צוויי יעקב גארדין-דראַמעס. אין 1940 איז געגעבן געווארן „אדם ושטן“ (גאָט, מענטש און טייוו), רעזשי ב. טשעמערינסקי, און מיט אַ פּאָר יאָר שפּעטער — „מירעלע אפרת“.

אין 1946, בעת מיין באַזוך אין ארץ-ישראל, איז מיר אויס-געקומען צו זען „מירעלע אפרת“ אין דער „הבימה“. מירעלען האָט געשפילט חנה ראוינא. נאָך די פּאַרשיידענע יידישע, יידישעלעכע מירעלע אפרתעס, וואָס מיר איז אויסגעקומען צו זען — אסתר רחל קאמינסקא, סאַניע סטרעלסקאָיא, אידא קאמינסקא, בערטא גערסטין און אַנדערע, ווי אויך די רוסישע און פוילישע שוישפילערינס אין אַט-דער קלאַסיש-געוואָרענער ראָלע, איז אינטערעסאַנט געווען צו זען די שטאַלמונע, ווירדיקע, אָבער אַ שיינ ביסל — שטייפּע (צוליב דער שפּראַך מסתמא) מירעלע אפרת פון חנה ראוינא. אין איר אויפ-פאַסונג איז מירעלע אפרת געווען נישט נאָר אַ סלוצקער אשת-חיי, אַ יידענע אַ בריה, נאָר ס'איז אַרויסגעקומען — אַ פרוי אַ מלומדת.

א וואוילקענערין — א קלייניקייט — רעדן אזא פרעכטיקן העבריי-
 איש, און אפילו דעם יידישלעכן, טראַדיציאָנעלן „גאָט פון אברהם“
 (מוצאי-שבת) האָט חנה ראָווינא געזאָגט אין העברייאיש. און אויך
 האָט זי עס אַרויסגעזונגען נישט מיט דעם אָנגענומענעם יידיש-
 לעכן מאַטיוו. נחומצען האָט געשפּילט מנחם גנעסין, און צוליבן
 העברייאיש איז אויך נחומצען אַרויסגעקומען אַ ייד אַ למדן... אָבער
 די פאַרשטעלונג בכלל איז געווען אַ גוטע, אַ קאַרעקטע. מאַכליע,
 די אַלטע דינסט, האָט זייער יידישעך געשפּילט די וואוילע יידיש-
 לעכע שוישפּילערין פון „הבימה“ יודעלעוויטש...
 און דער סך-הכל:

עס איז דאָ דער געפיל, אַז מ'וועט זיך נאָך צו יעקב גאַרדין
 און צו זיינע דראַמאַטישע ווערק אומקערן און, מיט געוויסע ענדע-
 רונגען און באַאַרבעטונגען, וועט מען נאָך זיינע דראַמאַטישע שאַ-
 פונגען אַרויסברענגען אויף דער יידישער און אויף אַנדערע בינעס.

צו דער יעקב גארדין ביבליאגראפיע *

זלמן זילבערצווייג-יעקב מעסטל — „לעקסיקאן פון יידישן טעאטער“, ערשטער באַנד, זײַ 461-392.

עתניאל בן קנו — „דער ווילדער מענש“ אויף דער אידישער ביהנע, „דער פאָלקס אַדוואַקאַט“, ניו-יאָרק, 26 יאַנואַר 1894.

יעקב גאַרדין — ווי צו פערשטיין אַ דראַמע, „דיא אידישע ביהנע“, ערשטער טײַל, ניו-יאָרק, 1897.

יעקב גאַרדין — ערינערונגען (וויא אזוי איך בין געוואָרען אַ דראַמאַטורג), דאַרט.

— די אידישע קעניגין ליער, „דער טעגליכער העראַלד“, ניו-יאָרק, 21 אויגוסט 1897.

חד מן חבריא — „דבורהלע דיא מיוחסת“, דאַרט, 29 אויגוסט 1897.

ש. יאַנאַווסקי — גאַט, מענש און טייוול, „פרייע אַרבעטער שטימע“, ניו-יאָרק, 5, 12, 19 אַקטאָבער 1900.

* די געבראַכטע ביבליאגראַפישע דאַטעס דאַרפן באַטראַכט ווערן, ווי אַ צוגאַב צו דער יעקב גאַרדין-ביבליאגראַפיע, וואָס געפינט זיך אין „לעקסיקאן פון יידישן טעאטער“, ערשטער באַנד, זײַ 461-459, און וואָס אַנטהאַלט 115 איינסן, אַחוץ אַ רשימה פון גאַרדינס געדרוקטע פיעסן (אויף זײַ 458-452) מיט 58 נומערן געדרוקטע אין יידיש, 3 — אין העברייאיש, 13 — אין רוסיש, 3 — אין אוקראיניש, 2 — אין ענגליש, 2 — אין דייטש.

די צוגאַברשימה איז צוזאַמענגעשטעלט טיילווייז דורך זלמן זילבערצווייג און טיילווייז דורך יעקב מעסטל.

ווען דאָס בוך איז שוין געווען אין דרוק, איז דערשינען אין דער „פרייע אַרבעטער שטימע“ פון 22 מאַי 1953 יעפים ישוריוס „יעקב גאַרדינס ביבלי-אָגראַפיע“, מיט 145 איינסן, צווישן וועלכע עס געפינט זיך אַ גרויסע צאַל איינסן פון אונזער צוגאַברשימה.

מעגלעך, אַז געשטיצט אויף די דאָזיקע דריי אַרבעטן וואָלט מען געקאָנט אויפשטעלן אַ פולע יעקב גאַרדין-ביבליאגראַפיע. — י. מ.

- ס. מ. קלאַרמאַן — די שבועה, דאָרט, 9, 16, 23 נאָוועמבער 1900.
- ש. יאָנאווסקי — „דיא מאַכט דער פינסטערניש“, דאָרט, 18, 25 אַקטאָבער, 1 נאָוועמבער 1901.
- מ. לעאַנטיעוו — „קרייצער סאַנאַטאָ“, דאָרט, 12 יאַנואַר 1902.
- מ. ל. — „עץ הדעת“, דאָרט, 28 פעברואַר 1902.
- ד. ב. [ש. יאָנאווסקי] — „טהרת המשפחה“, דאָרט, 17 סעפּטעמבער 1904.
- ח. אַלעקסאַנדראָוו [וו. מילער] — טהרת המשפחה, „דער אַרבייטער“, ניו-יאָרק, 15 אַקטאָבער, 1904.
- ח. אַלעקסאַנדראָוו — דיא אמתע קראַפט, דאָרט, 3 דעצעמבער 1904.
- ס. מ. קלאַרמאַן — דער אונבאַקאַנטער, דאָרט, 4, 11 מערץ 1905.
- ח. אַלעקסאַנדראָוו — די יידישע ליטעראַטור אין אַמעריקע, „דאָס לעבן“, פעטערבורג, 1905.
- ד. ב. — אין די טהעאַטערע, „פרייע אַרבעטער שטימע“, 29 אַפּריל 1905.
- ד. ב. — אין טהעאַטער, דאָרט, 18, 25 נאָוועמבער 1905.
- אַב. קאָהאַן — יעקב גארדין'ס „מטורף“ אין אַדלערס טהעאַטער, „פאַרווערטס“, ניו-יאָרק, 22 נאָוועמבער 1905.
- פון פּאַלק צו פּאַלק, דאָרט, 6 יאַנואַר 1906.
- מ. באַראַנאָוו — אין אַדלערס טהעאַטער [אלישע בן אבוייה], דאָרט, 17 יאַנואַר 1906.
- ד. ב. — אין טהעאַטער, „פרייע אַרבעטער שטימע“, ניו-יאָרק, 10 פעברואַר 1906.
- מ. באַראַנאָוו — אין אַדלערס טהעאַטער, „פאַרווערטס“, ניו-יאָרק, 18 אַפּריל 1906.
- וו. ערלין — „קרייצער סאַנאַטאָ“, „פרייע אַרבעטער שטימע“, ניו-יאָרק, 6 אַקטאָבער 1906.
- ד. ב. — אין טהעאַטער, דאָרט, 26 יאַנואַר 1907.
- י. ענטוין — אויף די בערג, „דער אידישער קעמפער“, פּילאָ-דעלפיע, נומ. 46.45, 1907.
- י. זאַלמאַ — יעקב גארדינס „סאַפּהאַ“, „דער אַרבייטער“, ניו-יאָרק, 15 יוני 1907.

- דר. צבי ביקעלס-שפיצער — יעקב גארדין, דער באַריהמטער יודישער דיכטער און דראַמאַטורג, רעפּאָרמער פֿון דער יודישער ביהנע, „טאַגבלאַט“, לעמבערג, 9 יולי 1907.
- ד. ב. — אין טהעאַטער, „פרייע אַרבעטער שטימע“, ניו-יאָרק, 9 נאָוועמבער 1907.
- ד. ב. — אין טהעאַטער [גלות גאַליציען], דאָרט, 11 יאַנואַר 1908.
- זרבבל — ליטעראַרישע נאַטיצן, „ראַמאַנ-צייטונג“, וואַרשע, נומ. 7, 1908.
- זרבבל — ליטעראַרישע נאַטיצן [„כאַסיע“, „גאַט מענטש און טייוול“ און „די שחיטה“], דאָרט, 27 פעברואַר 1908.
- ה. ד. נאַמבערג — פֿון אידישען טעאַטער [„די שחיטה“], דאָרט, נומ. 30, 1908.
- ב. טווערסקי — טענות צו אב. קאהאַן און יעקב גארדין, „פרייע אַרבעטער שטימע“, ניו-יאָרק, 25 אַפּריל 1908.
- מ. לעאַנטיעוו — „דעמענטיא אַמעריקאַנאַ“, „די טהעאַטער וועלט“, ניו-יאָרק, דעצעמבער, 1908.
- דר. צבי ביקעלס-שפיצער — י. גארדין און זיין „אלישע בן אבויה“, „טאַגבלאַט“, לעמבערג, 17 דעצעמבער 1908.
- דר. צבי ביקעלס-שפיצער — פֿונ'ם טעאַטער (י. גאַרדינס „דער ווילדער מענש“), דאָרט, 5 מערץ 1909.
- מאָרים ווינטשעווסקי — „אַ טאַג מיט יעקב גארדין — דורכ-געלעבט און באַשריבען“, פּאַרלאַג מיזעל עט קאַ, ניו-יאָרק, 1909.
- דוד פינסקי — „דאָס אידישע דראַמאַ“, ניו-יאָרק, 1909, ז"ז 50-15.
- דר. צבי ביקעלס-שפיצער — יעקב גארדין [נעקראָלאַג], „דער יודישער אַרבייטער“, לעמבערג, 18 יוני 1909.
- מושה שור — געדענקטאַג צו יעקב גארדין, „פרייע אַרבעטער שטימע“, ניו-יאָרק, 19 יוני 1909.
- הערמאַן גאַלד — ווען י. גארדין איז געשטאַרבן, דאָרט.
- ש. יאַנאַווסקי — גארדין פֿון דער נאַנט, דאָרט.
- דר. אידא באַראַנדעם — אייניגע עראַינערונגען וועגען יעקב גארדין, דאָרט.
- צ"ש [דר. צבי ביקעלס-שפיצער] — אַ גאַרדין-פּאַרשטעלונג אין יודישען טעאַטער („קרייצער סאַנאַטע“, אַ דראַמע אין 4 אַקטן פֿון י. גארדין), „דער יודישער אַרבייטער“, לעמבערג, 25 יוני 1909.

- יעקב גארדין — פון יעקב גארדין'ס קארעספאנדענץ, „פרייע ארבעטער שטימע“, ניו-יאָרק, 17 יולי 1909.
- ד. ת. זשימלעווסקי — מאַרס ווינטשעווסקי, אַ טאַג מיט יעקב גארדין, „דאָס נייע לעבן“, ניו-יאָרק, אויגוסט, 1909.
- מאַרס ווינטשעווסקי — גארדין און דיליענבלום, „צוקונפט“, ניו-יאָרק, אויגוסט, 1909.
- אלכסנדר האַרקאווי — גארדין'ס חטאת נעורים, „פרייע אַר-בעטער שטימע“, 2 אַקטאָבער 1909.
- בן זמר — לעאַניד אנדרייעוו און יעקב גארדין, דאָרט, 29 יאָנואַר 1910.
- ד. א. מוקדוני — גארדין און די יודישע ביהנע, „יודיש זאַמעלבוך“, צווייטער באַנד, וואַרשע, 1910.
- ז. קאַרנבליטה — „דעמענטיאַ אַמעריקאַנאַ“ אין פיפּל'ס טהע-אַטער, „דיא אידישע ביהנע“, 25 פעברואַר 1910.
- י. ביוען — בריעף צום רעדאַקטאָר, „פרייע אַרבעטער שטימע“, ניו-יאָרק, 9 אַפּריל 1910.
- ש. יאַנאַווסקי — צו יעקב גארדין'ס ערשטען יאָהר-צייט [מיט אַ בריוו פון יעקב גארדין], דאָרט 11, יוני 1910.
- מעם פיי [מ. י. פרייד] — פון פוילישן טעאַטער: „סאַטאַן“ אין מאַלי טעאַטער, „דער שטראַהל“, וואַרשע, 1 דעצעמבער 1910.
- ש. יאַנאַווסקי — צום יאָהר-צייט פון יעקב גארדין, „פרייע אַרבעטער שטימע“, ניו-יאָרק, 17 יוני 1911.
- יונה ספיוואַק — אלישע בן אבוייה, „טהעאַטער און מאַווינג פיקטשור“, ניו-יאָרק, 28 נאָוועמבער 1913.
- מ. קאַטין — די פאַרשטעלונג פון „אלישע בן אבוייה“ אין אַרטש סטריט טהעאַטער, „די אידישע וועלט“, פּיאָדעלפיע, 2 נאָ-וועמבער 1916.
- ד. ב. — אין טהעאַטער [„ווידע קאַזאַקן“], „פרייע אַרבעטער שטימע“, ניו-יאָרק, 7 דעצעמבער 1918.
- קריטיקום [מאַרס מייער] — אלישע בן אבוייה, דראַמאַ אין 4 אַקטען פון יעקב גארדין, אויפגעפיהרט אין פּאַויליאַן טהעאַטער פון ה' יעקב פ. אַדלער, „די צייט“, לאַנדאָן, 6 אַקטאָבער 1919.
- קריטיקום — „אַהן אַ היים“, דראַמאַ אין 4 אַקטען פון יעקב גארדין, אויפגעפירט אין פּאַויליאַן טהעאַטער, דאָרט, 12 אַקטאָבער 1919.

סאלאמאן [זלמן זילבערצווייג] — „די אמתע קראפט“, „לאַ-
דזשער טאגעבלאט“, לאָדזש, 5 דעצעמבער 1919.
נח פּרילוצקי — „יידיש טעאָטער“, ערשטער באַנד, ביאָדיסטאָק,
1921, זז. 111-81, 150-147.

א. צ. ר. [ראַמאַנאָוסקי] גאַרדינס „אידישער קעניג דיר“,
„די צייט“, לאַנדאָן, 8 נאָוועמבער 1922.
דר. הלל זאָלאַטאַראָוו — „געקליבענע שריפטען“, צווייטער
באַנד, ניו־יאָרק, 1924, זז. 176-171.

קריטיקום — „אייגען בלוט“, „די צייט“, לאַנדאָן, 18 פעב. 1924.
לעאָן קאַברין — „ערינערונגען פון אַ אידישען דראַמאַטורג“,
ניו־יאָרק, קאַברין קאָמיטעט־אויסגאַבע, 1925, ערשטער באַנד, זז.
150-83.

א. ש. זאָקס — „די געשיכטע פון אַרבייטער רינג 1892—1925“,
ניו־יאָרק, 1925, זז. 266-263.

M. J. Landa — “The Jew in Drama”, London, 1926,
p. 283

דר. א. מוקדוני — דער בירגערלעכער מוסער־האַסקל אין
גאַרדינס דראַמע, „איד. לײַט. כרעסטאָמאַטיע“, קיעוו, 1928.
לעאָן קאַברין — זיכרוינעס וועגן יאַקאָוו גאַרדין, דאָרט.
אברהם מייטעלבוים — „טעאטראליא“, יאטשקאָוסקיס ביב-
ליאָטעק, וואַרשע־ניו־יאָרק, 1929, זז. 9-6, 20.

באָריס מאַמאַשעווסקי — באָריס מאַמאַשעווסקיס זכרונות
פון אידישן טעאָטער, „קאָליפּאַרניער אידישע שטימע“, דאָס אַנ-
דזשע־עס, 8, 15 מערץ 1929.

באָריס מאַמאַשעווסקי — „דעמענטיא אַמעריקאַנאַ“, דאָרט,
29 אַפּריל 1929.

קריטיקום — מאַדאַם דייע דייע פיינמאַן אין „מירעלע אפרת“, „די
צייט“, לאַנדאָן, 9 מאי 1929.

אלחנן צייטלין — אינטערעסאַנטע גאַלדפּאַדען־און גאַרדין־
מאַטעריאַלן, „ליט. בלעטער“, וואַרשע, 11 אָקטאָבער 1929.

קיט — „פרייע ליבע“ [„סאפא“ פון יעקב גאַרדין] אין „נייעס
יידישן טעאָטער“, „פרימאַרגן“, ריגע, 29 דעצעמבער 1929.

חיים וויינער — „גאַט, מענש און טייוועל“, „דער פערבאַנד“,
ניו־יאָרק, נומ. 55, 1929.

מ. אַשער־אָוויטש — „דוד קעסלער און מוני ווייענפריינד“,

- ניו-יאָרק, 1930, זו. 32, 63, 86-88, 99, 117, 120, 126, 136, 163, 177.
- דר. מ. וויינרייך — יעקב גארדינס „מירעלע עפראָס“ אויף דער פּוילישער ביהנע, „פּאַרווערטס“, ניו-יאָרק, 18 מאַי, 1930.
- ספּעקטאַטאָר [נ. פּראַנק] — „עץ הדעת“, „פּאַריזער היינט“, פּאַריז, 5 אויגוסט 1930.
- ב. ש. — „מירעלע אפרת“ אין שטאַטישן טעאַטער, „לובלינער שטימע“, 10 אָקטאָבער 1930.
- יוסף רומשינסקי — „דאָס רומשינסקי בוך“, ניו-יאָרק, 1931, זו. 89.
- אברהם רייזען — י. ל. פּרץ, דער רעדאַקטאָר און איבער-זעצער, „וואַכנשריפט“, וואַרשע, נומ. 15, 1931.
- אברהם רייזען — אין דער רעדאַקציע „פּאַרווערטס“, דאָרט, נומ. 17, 1932.
- משה שטאַרקמאַן — יעקב גארדינס דעביוט אויף יידיש, „יוואַבלעטער“, ניו-יאָרק, פעברואַר, 1932.
- יעקב מעסמל — „די דראַמאַטישע קונסט“ [פון ז. קאַרענ-בליטה], דאָרט, אַפּריל-מאי, 1932.
- דר. א. מוקדוני — פּאַראַדיע און קאָמעדיע [לעגענדע פון יידישן קעניג ליר], „מאַרגען זשורנאַל“, ניו-יאָרק, 9 דעצעמבער 1932.
- נ. מ. [נחמן מייזיל] — „מירעלע אפרת“ מיט אידא קאַ-מינסקאַ, „ליטעראַרישע בלעטער“, וואַרשע, נומ. 28, 1933.
- א. ה. ביאַלין — „מאַריס שוואַרץ און דער אידישער קונסט טעאַטער“, ניו-יאָרק, פּאַראַג בידערמאַן, 1934, זו. 71-79, 114-116, 120-122.
- יעקב מעסמל — טעאַטער-ליטעראַטור אויף יידיש, „באַדן (רעדאַקטאָר: נ. ב. מינקאָוו), ניו-יאָרק, באַנד 1, נומ. 3, 1934.
- לעאָן קאַברין — יעקב גארדין און דער אידישער טעאַטער, „צוקונפט“, ניו יאָרק, יולי, 1934.
- זלמן זילבערצווייג — דער „פּרעמדער“ יעקב גארדין [וועגן די קוואַלן פון זיינע פּיעסן], „ליט. בלעטער“, וואַרשע, נומ. 26, יוני, 1934.
- ש. נייגער — יעקב גארדין, טוער און שריפטשטעלער, „טאַג“, ניו-יאָרק, 10 יוני 1934.

- ש. ניוער — יעקב גארדין, דער לעצטער פון די אויפקלערער, „דער פריינד“, ניו-יאָרק, יוני-יולי, 1934.
- י. ענמין — יעקב גארדין, „אידישער קעמפער“, ניו-יאָרק, 22 יוני 1934.
- יעקב מעסמל — מאָריס שוואַרץ און דער יידישער קונסט-טעאַטער [פון א. ה. ביאַלין], „יוואָ-בלעטער“, סעפטעמבער, 1934.
- אברהם רייזען — „עפיוזאָדן פון מיין לעבן“, דריטער טייל, ווילנע, 1935, ז. 119.
- ד. ל. מעקלער — אידיש טעאַטער אין סאַויעט רוסלאַנד [זא אַקעאַנאַם], „מאַרגען זשורנאַל“, ניו-יאָרק, 7 מאַי 1935.
- יעקב מעסמל — די בינע-דראַמע „באַדן“, ניו-יאָרק, באַנד 1, נומ. 1, 1935.
- זלמן זילבערצווייג — „טעאַטער-פיגורן“, פאַרלאַג „אַישבע“, בוענאַס איירעס, 1936, זז. 12, 45, 46, 58, 59, 68, 98, 106, 107.
- מ. נ. [נחמן מייזל] — יעקב גאַרדינס „גאַט, מענטש און טייר“ אין מאָריס שוואַרץ קונסט-טעאַטער, „ליט. בלעטער“, וואַר-שע, 17 יאַנואַר 1936.
- מענדל עלקין — „פאַדאַ“ [וועגן דער ווילנער טרופע], „באַדן“, ניו-יאָרק, באַנד 3, נומ. 2-1, 1936.
- וויליאַם עדלין — די אויפֿלעבונג פון „מירעלע אפרת“ אין נעשאַנאַל טעאַטער, מיט דזשעני גאַלדשטיין אין דער הויפט-ראַלע, „דער טאַג“, ניו-יאָרק, 1 דעצעמבער 1936.
- מ. סורקעס — כאַסיע פון קאַראַטשיקראַק, באַאַרבעט און רע-זשיסירט פון י. שטערנבערג, „טשערנאָוויצער בלעטער“, טשערנאָ-וויץ, 10 דעצעמבער 1936.
- ל. פאַנגעלמאַן — די ראַלע פון מירעלע אפרת אין פיר פאַר-שיידענע געשטאַלטן, „פאַרווערטס“, ניו-יאָרק, 11 דעצעמבער 1936.
- דר. א. מוקדוני — פיער מירעלעך, „מאַרגען זשורנאַל“, ניו-יאָרק, 18 דעצעמבער 1936.
- שלום פערלמוטער — עפיוזאָדן פון אידישן טעאַטער אין אַמעריקע, „צען יאַר אַרטעף“, ניו-יאָרק, 1937.
- זלמן זילבערצווייג — „אַבאַם פון אידישן טעאַטער“, ניו-יאָרק, 1937, זז. 2, 5, 9, 17, 28, 30, 49, 68, 105, 109, 111.

- ישעיה אוגער — מאַריס שוואַרץ אַנסאַמבל [אויפפירונג פון „גאַט, מענטש און טייווד“], „נייער פּאָלקסבלאַט“, לאָדזש, 5 מערץ 1937.
- יאַנקעוו באַטשאַנסקי — צווישן פּאַרהאַנג און לייזונט, „די פרעסע“, בוענאַס איירעס, 9 אַפּריל 1937.
- דר. ל. זשימניצקי — טעאַטער-כראַניק [„קרייצער סאַנאַטאָ“], דאָרט, 22 מערץ 1937.
- שמואל ראָזשאַנסקי — טעאַטער-בלעטלאַך, „די אידישע צייטונג“, בוענאַס איירעס, 22 מערץ 1937.
- מ. ביילין [דר. ל. זשימניצקי] — נאַטיצן און באַמערקונגען, „די פרעסע“, בוענאַס איירעס, 26 מערץ 1937.
- מ. ביילין [דר. ל. זשימניצקי], נאַטיצן און באַמערקונגען [אַ גאַרדין-געיעג, אַדער גאַרדין-שפּיל], דאָרט, 16 אַפּריל 1937.
- דר. ל. זשימניצקי — נאַטיצן און באַמערקונגען [„סאַפּאָ“ מיט בערטאָ גערסטין], דאָרט, 14 מאי, 1937.
- נ. ב. לינדער — אַכט-און-צוואַנציג יאָהר נאָך יעקב גאַרדין'ס טויט, „דער טאַג“, ניו-יאָרק, 12 יוני 1937.
- אלחנן צייטלין — „קרייצער סאַנאַטאָ“ פון יעקב גאַרדין, „אונ-זער עקספרעס“, וואַרשע, 28 יוני 1937.
- דוד אַרזוך — „מירעלע אפרת“, גרויסער דערפאַלג פון בער-טא גערסטען, „פּאָלקסבלאַט“, מאָנטעווידעאָ, 1 יולי 1937.
- יעקב מעסטל — דראַמאַטישע פאַראיינען אין אַמעריקע, „ידי-שע קולטור“, ניו-יאָרק, יאַנואַר, 1939.
- נ. בוכוואַלד — וועגן יידישן טעאַטער-סטיל, דאָרט, פעברואַר, 1939.
- לעאָן קאַברין — אַדעטס דערמאַנט אויף גאַרדין מיט זיין „וואַך אויף און זינג“, „דער טאַג“, ניו-יאָרק, 17 פעברואַר 1939.
- ר' זלמן [זלמן זילבערצווייג] — יעקב גאַרדין קריגט כבוד ביים י. ל. פרץ שרייבער פאַראיין, „מאַרגען זשורנאַל“, ניו-יאָרק, 26 פעברואַר 1939.
- סאַראַה אַדלער — די לעבענס-געשיכטע פון סאַראַה אַדלער [גאַרדין איז ניט צופרידן פון דער דאַפּלטער רעזשי פון „די אמתע קראַפּט“, קומט ניט צו דער פרעמיערע], „פאַרווערטס“, ניו-יאָרק, 4 מערץ 1939.

- לעזן קאברין — יעקב גארדין און זיינע מיטקעמפער, "דער טאג", ניו-יאָרק, 10 יוני 1939.
- ש. מענדעלסאָן — יעקב גארדין, "פאָראַויס", וואַרשע, 23 יוני 1939.
- לעזן קאברין — י. גארדינס קאַמף אַלס דראַמאַטורג, "דער טאָג", ניו-יאָרק, 24 יוני 1939.
- לעזן קאברין — די ערשטע גארדיניסטן צווישן אַקטיאָרן, דאָרט, 1 יולי 1939.
- י. צודיקער — יאַנקעוו גארדין, דער פּיאַנער פון יידישן טע-אַטער, "אונזער פריינט", מאָנטעווידעאָ, 9 יולי 1939.
- אַלמער עפשטיין — די באַרימטע "מירעלע אפרת" וועט באַד געזעהען ווערען אַלס אַ פּילם, "דער טאָג", ניו-יאָרק, 21 אויגוסט 1939.
- דוד מאַמיס — "מירעלע אפרת" אין מאַדערנע קליידער, "מאָרגן-פרייהייט", ניו-יאָרק, 25 אויגוסט 1939.
- יאַנקעוו באַטאַשאַנסקי — אידישע אַקטיאָרן פּילמען ["מירעלע אפרת"], "די פרעסע", בוענאָס איירעס, 1 אַקטאָבער 1939.
- נ. בוכוואַלד — "מירעלע אפרת" אין אַ פּילם, "מאָרגן-פריי-הייט", ניו-יאָרק, 23 אַקטאָבער 1939.
- קלמן מרמר — יעקב גארדין און די יידישע אַרבעטערשאַפט, "מאָרגן-פרייהייט", 29 אַקטאָבער 1939.
- קלמן מרמר — יעקב גארדינס "מירעלע אפרת" [וועגן דער אויפפירונג אין סאַוועט רוסלאַנד, 1938], דאָרט, 5 נאָוועמבער 1939.
- קלמן מרמר — יעקב גארדין הויבט אָן זיין גלאַנץ-פּעריאָד, דאָרט, 13 נאָוועמבער 1939.
- קלמן מרמר — יעקב גארדינס יידישע פּרויען-געשטאַלטן, דאָרט, 20 נאָוועמבער 1939.
- קלמן מרמר — יעקב גארדין ווערט באַפּאַלן אין "פאָרווערטס", דאָרט, 4 דעצעמבער 1939.
- יעקב פּישמאַן — די געשיכטע פון דער אידישער פּאַלקס-בינע ["יעקב גארדין דראַמאַטיק קלוב"], "פּינף און צוואַנציג יאָר פּאַלקס-בינע", ניו-יאָרק, 1940.
- יעקב מעסמל — 60 יאָר אידישער טעאַטער אין אַמעריקע, "אַלמאַנאַך", פּאַלקס-פּאַרלאַג אינטערנאַציאָנאַלער אַרבעטער אָרדן, ניו-יאָרק, 1940.

- קלמן מרמר — דער אנהויב פון אַ אידישער ליטעראַטור אין אמעריקע, דאַרט.
 דוד טירקעל — „די יוגענטלעכע בינע“, פילאָדעלפיע, 1940.
 ז. 17, 33, 35, 37, 41, 103, 108.
- יעקב מעסטל — צו דער געשיכטע פון רעזשי ביים יידישן טעאַטער, „יידישע קולטור“, ניו-יאָרק, פעברואַר, 1940.
 לעאַן קרישמאַל — אב. קאַהאַן, דער טעאַטער-קריטיקער, [וועגן קאַמף צווישן קאַהאַן און גאַרדין], אין „יעפים ישורין — דער ווילנער“, ניו-יאָרק, 1941, ז. 13, 14.
- זלמן זילבערצווייג — „טעאַטער מאָזאַיק“, פאַרלאַג בידער-מאַן, ניו-יאָרק, 1941, ז. 55, 77, 99, 146, 162, 163, 178, 181, 188, 191, 193-197, 224, 236-241, 251, 258, 307, 308.
- אַב. קאַהאַן — ווי אַזוי דער „פאַרווערטס“ איז געגרינדעט געוואָרן, „פאַרווערטס“, ניו-יאָרק, 2 מאַי 1942.
- שמחה פיעטרושקאָ — „יידישע פּאַלקס-ענציקלאָפּעדיע“, ערש-טער באַנד, מאָנטרעאַל, 1943, ז. 579.
- יעקב מעסטל — „אונדזער טעאַטער“, איקוף-פאַרלאַג, ניו-יאָרק, 1943, ז. 12, 20, 25, 26, 28, 32, 34, 38, 40, 43, 49, 52, 56, 61, 62, 64, 65, 67, 81, 85, 88, 89, 98, 100, 106, 116, 153, 166, 167, 175, 180, 183.
- נ. בוכוואַלד — „טעאַטער“, קאַמיטעט-פאַרלאַג, ניו-יאָרק, 1943, ז. 72, 84, 259, 262, 263, 889, 294-298, 301, 344, 345, 353, 380-384, 387, 389, 391, 393.
- אַליהו שולמאַן — „געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור אין אמעריקע“, ניו-יאָרק, 1943, ז. 42, 121-128 [גאַרדין אַלס דערציילער ביו 1900], [237-244] אַלס דראַמאַטיקער].
- נ. בוכוואַלד — אַ פּערטל יאַרהונדערט מ. שוואַרצס קונסט-טעאַטער, „יידישע קולטור“, ניו-יאָרק, אַקטאָבער, 1943.
- נחמן מייזיל — „בריוו און רעדעס פון י. ל. פּרץ“, איקוף-פאַרלאַג, ניו-יאָרק, 1944, ז. 406.
- יוסף רומשינסקי — „קלאַנגען פון מיין לעבן“, ניו-יאָרק, 1944, ז. 337-341.
- קלמן מרמר — „דער אנהויב פון דער יידישער ליטעראַטור אין אמעריקע“, איקוף-פאַרלאַג, ניו-יאָרק, 1944, ז. 37.
- יעקב מילך — ווען יעקב גארדין איז געקומען קיין אמעריקע

- מיט דריי און פופציק יאר צוריק, „מאָרגן־פרייהייט“, ניו־יאָרק, 20 אפריל 1944.
- א. משעריקאווער — רעוואָלוציאָנערע און נאַציאָנאַלע אידע־אָגאַיעס פון דער רוסיש־יידישער אינטעליגענץ אין די 70ער און 80ער יאָרן, „געשיכטע פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין די פאַראייניקטע שטאַטן“, צווייטער באַנד, יוואָ, ניו־יאָרק, 1945, ז. 189-192.
- א. מענעס — די „עם־עולם“־באַוועגונג, דאָרט, ז. 206.
- נחמן מיוזיל — „י. ל. פּרץ, זיין לעבן און שאַפן“, איקוף־פאַר־לאַג, ניו־יאָרק, 1945, ז. 183, 190, 192, 302.
- יעקב מעסטל — יוסף רומשינסקיס „קלאַנגען פון מיין לעבן“, „יידישע קולטור“, ניו־יאָרק, יאַנואַר, 1945.
- נ. בוכוואַלד — לעאַן קאַברין, דראַמאַטורג, דאָרט.
- יעקב מעסטל — דריי ביכער טעאַטער־זכרונות, „יוואָ־בלע־טער“, באַנד xxv, נומ. 2, ניו־יאָרק, מאַרץ־אַפּריל, 1945, ז. 272, 279.
- מאָריס שוואַרץ — יעקב גאַרדינס „דער אידישער קעניג פיר“, „קענעדער אַדלער“, מאַנטרעאַל, 4 מאי 1945.
- יעקב מעסטל — בראַדוויי, סעקאַנד עוועניו, „יידישע קולטור“, ניו־יאָרק, יולי, 1945.
- לעאַן קאַברין — די פאַרשטעלונג מיט יעקב אַדלערן אין גאַרדינס „סיבידיאַ“, „מאָרגן־פרייהייט“, ניו־יאָרק, 16 און 17 דע־צעמבער 1945.
- מושה שטאַרקמאַן — „75 יאָר יידישע פרעסע אין אַמעריקע“, ניו־יאָרק, 1945, ז. 36.
- אברהם טייטעלבוים — „וויליאַם שעקספיר“, איקוף־פאַרלאַג, ניו־יאָרק, 1946, ז. 8.
- אהרן גאַרעליק — „שטורעמדיקע יאָרן“, איקוף־פאַרלאַג, ניו־יאָרק, 1946, ז. 127-129.
- נחמן מיוזיל — „פאַרגייער און מיטציטיילער“, איקוף־פאַרלאַג, ניו־יאָרק, 1946, ז. 95.
- בן־ציון פאלעפאדע — „זכרונות פון אַ האַרבן יאָרהונדערט אידיש טעאַטער“, בוענאס איירעס, 1946, ז. 237-239, 244, 248, 253, 263, 289, 352, 377, 411, 427.
- ש. ניגער — „דערציילערס און ראַמאַניסטן“, ניו־יאָרק, 1946.

- יעקב מעסמל — 70 יאר יידיש טעאטער, „יידישע קולטור“, ניו-יארק, נאוועמבער, 1946.
- לעאן קאברין — יעקב גארדין און זיין צייט, „מארגן-פריי-הייט“, ניו-יארק, 20 אקטאבער 1946.
- לעאן קאברין — יעקב גארדינס קאמף פאר דער בעסערער פיעסע, דארט, 27 אקטאבער 1946.
- לעאן קאברין — יעקב גארדין און זיין איינפלוס, דארט, 28 אקטאבער 1946.
- נחמן מייזל — „צווישן חורבן און אויפבויע“, איקוף-פארלאג, ניו-יארק, 1947, ז. 204.
- יעקב מעסמל — אונדזער טעאטער-רעפערטואר, „יידישע קול-טור“, ניו-יארק, יאנואר, 1947.
- לעאן קרישמאל — 50 יאהר טעאטער-קריטיק אין „פאר-ווערטס“, ניו-יארק, 25 מאי 1947.
- דר. מארק דוואזשעצקי — „ירושלים דליטא אין קאמף און אומקום“, פאריז, 1948, ז. 249.
- אלעקסאנדער גראנאך — „אט גייט א מענטש“ (איבער-זעצט: יעקב מעסמל), איקוף-פארלאג, ניו-יארק, 1948, ז. 156-165, 179, 180, 182, 339.
- יעקב מעסמל — אדעקסאנדער גראנאך, דארט, ז. 16, 21.
- יעקב מעסמל — לעאן קאבריןס געקליבענע ווערק, „יידישע קולטור“, ניו-יארק, יולי, 1948.
- יעקב מעסמל — פרץ הירשביין, א פינענער פון יידישן טעאטער, דארט, אויגוסט, 1948.
- דר. א. מוקדוני — „יצחק לייבוש פרץ און דאס יידישע טעאטער“, איקוף-פארלאג, ניו-יארק, 1949, ז. 60, 140, 141, 148, 196-198, 229-232, 239, 244.
- נ. בוכוואלד — דרייסיק יאר יידישער קונסט-טעאטער, „יידי-שע קולטור“, ניו-יארק, פעברואר, 1949.
- יעקב מעסמל — ס'איז נויטיק באנייען די טעטיקייט פון דראמקרייזן, דארט, אפריל, 1949.
- יעקב מעסמל — קליפארד אדעטס, דארט, מאי, 1949.
- שלום פערלמוטער — יעקב גארדין, דארט, יוני, 1949.
- יואל ענטין — יעקב גארדין, „טאג“, ניו-יארק, 19 יוני 1949.

- יואל ענטזין — יעקב גארדינס זון-אויפגאנג און אונטערגאנג, דאָרט, 26 יוני 1949.
- יואל ענטזין — יעקב גארדינס פיעסען און יעקב אַדלערס טיפן, דאָרט, 21 אויגוסט 1949.
- יצחק טורקאָוו — גארדין פאַר דער געשיכטע און גארדין אַלס ירושה, „ידישע שריפטן“, לאָדזש, אויגוסט-סעפטעמבער, 1949.
- י. טורקאָוו — יעקב גארדין, דער רעפּאַראַטאַר פון יידישן טעאַטער, „אויפגאנג“, וואַרשע, סעפטעמבער-אָקטאָבער, 1949.
- Daniel Blum** — “American Theatre (1900-1950)”, New York, 1950, pp. 47, 48.
- בועז יאַנג — „מיין לעבן אין טעאַטער“, איקוף-פאַרלאַג, ניו-יאָרק, 1950, ז. 88-86, 163-161, 388, 389.
- קלמן מרמר — „דוד עדעשטאַט“, איקוף-פאַרלאַג, ניו-יאָרק, 1950, ז. 25, 170, 293.
- זלמן זילבערצווייג — יעקב גארדין, „דער אַמעריקאַנער“, ניו-יאָרק, 10 מערץ 1950.
- I. Feldman** — Yiddish Theatre As I See It, “Kibitz” September, 1950.
- נחמן מייזל — י. 5. פרץ און מאַריס ווינטשעווסקי, „ידישע קולטור“, ניו-יאָרק, נאָוועמבער, 1950.
- קלמן מרמר — יעקב גארדין פאַרבעט מיך צו זיך אַהיים, „מאַרגן-פרייהייט“, ניו-יאָרק, 30 דעצעמבער, 1950.
- נחמן מייזל — „יצחק לייבוש פרץ און זיין דור שרייבער“, איקוף-פאַרלאַג, ניו-יאָרק, 1951, ז. 9, 241.
- יצחק טורקאָוו-גרוּדבערג — „ידיש טעאַטער אין פוילן“, וואַרשע, פאַרלאַג „ידיש-בוך“, 1951, ז. 24-26.
- יעקב ביקלס — מחצתו וגידולו, „ספר צבי ביקלס-שפיצר“ (ערך ותרגום דב שטוק), תל-אַביב, 1951.
- יעקב מסמל — צבי ביקלס-שפיצר וסביבתו, דאָרט.
- יוסף פאַלק — סנוניות, דאָרט.
- צבי ביקלס-שפיצר — בקרת (ואשר לדראמה יהודית, דרך הדראמה היהודית), דאָרט.
- נחמן מייזל — „געווען אַמאַל אַ לעבן“, בוענאַס איירעס, 1951, ז. 121, 356.

- יעקב מעסטל — „בראָדוועי“ און „סעקאָנד עוועניו“, „יידישע קולטור“, ניו-יאָרק, יאָנואַר, 1951.
- יעקב מעסטל — זיבעציק יאָר יידיש טעאַטער, „ניי-טע-אַטער“, בוענאָס איירעס, נאָוועמבער, 1951.
- שלום פערלמוטער — „יידישע דראַמאַטורגן און טעאַטער-קאָמפּאָזיטאָרס“, איקוף-פאַרלאַג, ניו-יאָרק, 1952, ז. 13, 106, 107, 116, 119, 132-144, 185, 190, 193-195, 200, 202, 204, 213, 222, 281, 354, 355, 386.
- קלמן מרמור — „יוסף באַוואַזאָוער“, יוביליי-קאָמיטעט, ניו-יאָרק, 1952, ז. 45, 51.
- יואל ענטין — לעאַן קאַברין דער דראַמאַטורג, „דראַמאַטישע שריפטן“ (פון לעאַן קאַברין), בוד-קאָמיטעט, ניו-יאָרק, 1952.
- מרדכי דאַנציס — נפתלי הערץ אימבערס לעצטע יאָרן, „די צוקונפט“, ניו-יאָרק, פעברואַר, 1952.
- אידישע פילמען פון די ווערק פון ש. אַנסקי און יעקב גארדין, „מאַרגען זשורנאַל“, ניו-יאָרק, 17 פעברואַר 1952.
- יעקב מעסטל — צום 75-יאָריקן יובל פון יידיש טעאַטער, „יידישע קולטור“, ניו-יאָרק, מערץ, 1952.
- גרשם באַדער — יעקב גארדין, דאָרט, אַפּרייל, 1952.
- יעקב מעסטל — לאַמיר אונטערציען דעם סאַכהאַקל, „ניי-טעאַטער“, בוענאָס איירעס, מאי, 1952.
- יעקב מעסטל — לעאַן קאַבריןס „דראַמאַטישע שריפטן“, „יידי-שע קולטור“, ניו-יאָרק, יוני, 1952.
- יעקב מעסטל — קלמן מרמורס „דוד עדעלשטאַט“, דאָרט, דע-צעמבער, 1952.
- ש. ניגער — מאַטיוון און טענדענצן פון דער אַמעריקאַנער יידישער ליטעראַטור, „די צוקונפט“, ניו-יאָרק, פעברואַר-מערץ, 1953.
- הלל ראַנגאָף — די „פאַרווערטס“ רעדאַקציע אַמאָל און היינט, „פאַרווערטס“, ניו-יאָרק, 28 פעברואַר, 1953.
- יעקב מעסטל — 70 יאָר יידישער טעאַטער-רעפערטואַר אין אַמעריקע, „יידישע קולטור“, ניו-יאָרק, פעברואַר, מערץ, מאי, יוני, 1953.
- [נחמן מייזיל] — וועגן יעקב גארדין (א לענגערע נאָ-טיץ אין „פון חודש צו חודש“), דאָרט, מאי, 1953.

- משה חזקוני [משה שטארקמאן] — יעקב גורדין (1853-
1953), „הדואר“, ניו-יאָרק, 1 מאי 1953.
משה שטארקמאן — יעקב גארדין, „דער וועקער“, ניו-יאָרק,
1 מאי 1953.
מ. אַשער־אָוויטש — יעקב גארדין, „פּאַרווערטס“, ניו-יאָרק,
2 מאי 1953.
דר. יעקב שאַצקי — יעקב גארדין, „פרייע אַרבעטער שטימע“,
ניו-יאָרק, 8 מאי 1953.
מאַרק שווייד — פרץ און גארדין, דאָרט.
י. באַוושאווער (בעיזיל דאהל) — ליד וועגן יעקב גארדין,
דאָרט.
משה שטארקמאן — אברהם רייזען וועגן זיין אייגענעם לעבן
און שאַפן (א קאַרטל פון אברהם רייזען צו יעקב גארדין), דאָרט.
ב. צ. גאַלדבערג — די צייט פון יעקב גארדין, „טאַג-מאַרגען
זשורנאַל“, ניו-יאָרק, 9 מאי 1953.
ב. צ. גאַלדבערג — יעקב גארדין אין רוסלאַנד, דאָרט, 10
מאי 1953.
ב. צ. גאַלדבערג — יעקב גארדין אין אַמעריקע, דאָרט, 11
מאי 1953.
ב. צ. גאַלדבערג — באַדייט פון יעקב גארדין, דאָרט, 12 מאי
1953.
משה שטארקמאן — בריוו פון יעקב גארדין, „פרייע אַרבע-
טער שטימע“, ניו-יאָרק, 22 מאי 1953.
י. ישורין — יעקב גארדינס ביבליאגראפיע, דאָרט.
ה. א. שטאַפּלער — אַ פרימאַרגן אין בוקאַרעשטער אידישן
מלוכה-טעאַטער [אַ פּראַבע פון יעקב גארדינס „כאַסיע די יתומה“],
„וואַכנבלאַט“, טאַראַנטאָ, 28 מאי 1953.
יעקב באַטשאַשאַנסקי — יעקב גארדינס הויפּט-מעלה און
הויפּט-חסרון, „די פרעסע“, בוענאַס איירעס, 4 יוני 1953.
משה שטארקמאן — בריוו פון יעקב גארדין, „פרייע אַרבע-
טער שטימע“, ניו-יאָרק, 19 יוני 1953.

1911

1912

1913

1914

1915

1916

1917

1918

1919

1920

זוכעטל

אָפּעל, חנה — 118.
 אַרזוק, דוד — 234.
 אַרנשטיין, מאַרק (אַנדזשעי מאַרעק) —
 119, 123, 222—224.
 אַרקאָ, יצחק — 213.
 אַש, שלום — 182, 184, 210, 224.
 אַשעראָויטש, מ. — 231, 241.

ב

באַדער, גרשם — 182, 203, 240.
 באַוואַנער, יוסף (בעיזיל דאהל) —
 83, 240, 241.
 באַזשיק, מאַקס — 212, 213.
 באַטשאַנסקי, יעקב — 234, 235,
 241.
 באַזראָן, לאָרד דוש. — 48, 98.
 באַכנאָוו, טאָניא — 213.
 באַלאַבאַן (אַנפירער פון שטונדיסטישן
 קרייזל) — 34.
 באַקאַטשיאַ, דזשיאוואַני — 69.
 באַקל, הענרי טאַמאַס — 23.
 באַראַנאָוו, מ. — 157, 159, 228.
 באַראַנדעס, דר. אידא — 229.
 באַרגום און ביילי — 75.
 באַרסקי, דר. — 201.
 באַשעוועס, י. — 210.
 בוט, עדווין — 73.
 בוכוואַלד, נ. — 234—238.
 בולחער־ליטאַן, סער דוש. ק. — 19.
 בורגין, ווערץ — 53.
 ביאלין, א. ה. — 232.
 ביזערמאַן, איטשע וו. — 8, 232, 236.
 ביזען, י. — 230.
 ביקלס, יעקב — 239.

א

אַבראַמאַוויטש, בינע — 64, 118, 122.
 אַדלער, יוליוס — 210.
 אַדלער, יעקב פ. — 54—60, 64, 66,
 68, 71, 78—80, 82, 85, 88, 89,
 91, 92, 110, 111, 142, 144,
 145, 151, 153—155, 158, 159,
 167, 184, 193, 195, 196, 214,
 228, 230, 237.
 אַדלער, לוטער — 155.
 אַדלער, סערע (סאַראַה) — 56, 89,
 93, 120, 151, 153, 179, 234.
 אַדלער, פּרענציס — 213.
 אַדלער, ציליע (פּייגמאַן) — 117, 213.
 אַדעטס, קליפּאַרד — 238.
 אוגער, ישעיה — 234.
 אָוען, רעזערענד דזשאָן — 186—191.
 אַושעשקאָוואַ, עליזא — 85.
 איבסען, הענריק — 88, 98, 126,
 136, 159, 199.
 איינהאַרן, דר. — 205.
 אימבער, נפתלי־הערץ — 240.
 אינגערמאַן, דר. — 52, 201.
 אינסאַראָוואַ (רוסישע שווישפּילערין) —
 220.
 אַלעקסאַנדראָוו, ה. (וו. מילער) —
 228.
 אלפיערי, גראַף וויטאַריאַ — 98.
 אַנדרייעוו, לעאַניד — 230.
 אַניסמאַן, נ. — 213.
 אַנסקי, ש. — 185, 222, 240.
 אַסטראָווסקי, אַלעקסאַנדער — 88,
 93, 98, 179, 224.

גארדין, יחיאל מיכל הלוי — 12, 19.
 גארדין, יעקב (יאקאוו מיכאעלאוויטש,
 איוואן קאליוטשי, יאן, אלפי, קאלאָ
 ווראט, יעקב בן מיכל, גארדענקאָ,
 יאָקל מיכעלעוויטש, מיכאעלאוואו,
 פראָפעסאָר יאָקאָבי) — 5, 11—17,
 19—35, 37—83, 85, 86, 88—100,
 102, 105—110, 112—114, 119—
 124, 126, 128, 130, 132, 134,
 136—157, 159—197, 199—241.
 גארין, ב. — 56, 64—68, 83, 85,
 91, 131, 132, 138, 139, 144,
 187, 196.
 גארעליק, אהרן — 237.
 גארק, מאַקסי — 145, 144, 145.
 גודינסקאָ, בעלאָ — 198.
 גודיס (מיטאַרבעטער אין „רוסקיא
 נאַוואַסטי“) — 52.
 גוטענאָג, בערטא — 135.
 גימפעל (—טעאַטער) — 219.
 גימפעל, עמיל — 219.
 גינצבורג, סעמיועל — 219.
 גינעסין, מנחם — 224, 226.
 געטע, י. וואָלפּגאַנג פּאָן — 48, 98.
 גערמאַן, לואיס — 212, 213.
 גערמאַן, מישא — 213.
 גערסטין, בערטא — 118, 119, 211,
 213—225, 234.
 גראנאן, אַלעקסאַנדער — 238.
 גראַסמאַן, מרים — 211, 216.
 גראָף, פּיטער — 155, 160, 199.
 גרילפארצער, פראַנץ — 88, 96, 187.
 גרינבערג, צעזאר — 56.
 גרשוני, צבי (העגרי גערסאַני) — 47.
 ד
 דאָוידזאָן, מיכל — 180.
 דאניעלי (פאַרטייפירער) — 163.
 דאַניס, מרדכי — 240.
 „דאַקטאָר“ (דר. הלל זאָלאַטאַראַוו?) —
 149.

ביקעלס־שפיצער, דר. צבי (צ״ש) —
 218, 229, 239.
 בלאַנק, לעאָן — 56—58, 60, 93,
 155, 159, 198.
 בלום, דעניעל — 239.
 בלומענטאַל־טאַמאַרין — 220.
 בן זמר — 230.
 בן־עמי, יעקב — 213.
 בעלינסקי, ג. — 23.
 בעל מחשבות — 216.
 בערגער, גוסטאַוו — 212.
 בערגרין, יעקב — 211, 216.
 בערן, יאַזעף — 211.
 בערגור, רבי פון ליעווע — 180, 181.
 בערנשטיין, גר. — 30.
 בראַגינסקאָ פּישאָן, כינע — 104.
 בראַכפּאַגעל, אַלבערט עמיל — 110.
 בראַנד, מאַטל — 211, 213.
 ברוך, ישראל — 156, 225.
 בריינין, ראובן — 171, 172, 187.
 ברייען (בעת פּרעזידענט־וואַלן, 1896)
 — 90.
 ברענער, פּאָני — 218.
 ב. ש. [רעצענזענט אין „לובלינער
 שטימע“] — 232.

ג

גאַגאַל, ניקאָלאַי וו. — 63, 98.
 גאידעבוראָוו (רעדאַקטאָר פון „ניע־
 דיעליאַ“) — 28.
 גאַל, הערמאַן — 229.
 גאַלדבערג, ב. צ. — 241.
 גאַלדבערג, מיכל — 187.
 גאַלדבערג, ראָזע — 104.
 גאַלדענבורג, סעמיועל — 131.
 גאַלדפּאַדען, אברהם — 54, 65, 91,
 94, 209, 210, 231.
 גאַלדשטיין, דזשעני — 108, 233.
 גאַלטשעווסקי (פּוילישער שוישפּילער)
 — 223.
 גאַרדאַן, יהודה־לייב — 36.
 גאַרדין, אַלעקסאַנדער — 71, 214.

וויט, מ. ד. — 222.
 וויזענפריינד, מוני — 231.
 וויינטרויב, רבקה — 198.
 וויינער, חיים — 231.
 וויינרייך, דר. מ. — 232.
 ווייסמאן, דאָראַ — 118.
 ווייסמאן, ה. — 210.
 ווייסמאן, יערמאָלינא — 210.
 ווייסמאן, ל. — 213.
 ווילענסקי, מערי — 90, 117, 122, 155.

ווינטערס, פּאָלאַ — 213.
 ווינטשעווסקי, מאָריס — 11, 15, 20, 38, 40, 48, 49, 69, 79, 80, 86, 88, 90, 93, 100, 102, 103, 117, 130, 132, 150, 156, 157, 168, 178, 185, 192, 204, 205, 207, 208, 209, 229, 230, 239.
 ווישניעוויצעקאָיאַ (רוסישע שוישפילע-
 רין) — 221.
 וועיר, העלען — 214.
 ווערדי, דושיוועפי — 91.

ז

זאָכאָראָוי, (רעזשיסער) — 217.
 זאָלאַ, עמיל — 48.
 זאָלאַט, י. — 228.
 זאָלאַטאָראַוו, דר. הלל („דאָקטאָר“?)
 — 48, 124, 149, 178, 201, 231.
 זאלקינסאָן, יצחק — 181.
 זאמעטקיין, מ. — 192.
 זאָקס, א. ש. — 231.
 זודערמאָן, הערמאַן — 15, 136.
 זיידען, יאַזעף — 128, 210, 212.
 זילבערצווייג, זלמן (סאָלאַמאָן, ר'
 זלמן) — 8, 110, 110, 210, 216, 218, 221, 222, 227, 231—234, 236, 239.
 זילבערשטיין, נ. — 213.
 זינגער, י. י. — 210.
 זעלדיס, י. — 213.
 זרבבל — 229.

זאָרווין, טש. ר. — 23.
 דוואַשעצקי, דר. מאַרק — 238.
 דזשאַפּע, נ. — 213.
 דזשעסל, דזשאָרדזש — 215.
 דיומא, אַלעקסאַנדער — 48, 98.
 דימאָו, אָסיפּ — 119, 211.
 דינעזאָן, יעקב — 11.
 דעליאָן, דאניעל — 96.
 דראַנאוּ, נאַטאַן — 140.

ה

האָפּטמאַן, געהאַרט — 15, 98, 128, 145, 169.
 האַלינשעד, ראַפּעל — 69.
 האַלענדער, איזידאָר — 127.
 האַלפּעריין, מאָריע — 52.
 האַלפּערן, דר. — 201.
 האַלפּערן, י. — 221.
 האַרנאַק, פּאַן, טעאַלאַג — 187.
 האַרקאַווי, אַלעקסאַנדער — 83, 230.
 הוּגאַ, וויקטאָר — 23, 48, 91.
 הור, טאַמאַס — 48.
 הורוויטש, יצחק־אייזיק — 53, 178, 202.
 הורוויץ (האַרוויץ, הורוויטש), משה
 איש הלוי, „פּראָפּעסאָר“ — 14, 59, 62, 64, 92, 93, 95, 112.
 הייליגמאַן, ט. — 117, 126, 221.
 היינע, היינריך — 48, 69.
 הירשביין, פּרץ — 165, 238.
 העבעלס, פּרידריך — 187.

וו

וואַילד, אָסקאַר — 15, 85.
 וואַלטער, פּאָליאַ — 211.
 וואַלכאַווסקי, פעליקס — 52.
 וואַלקאַנסקי, א. — 124, 221.
 וואַלש, בלענטש — 134, 167, 214, 215.
 וואַסקאַווסקי, יערזשי — 224.
 וואַרד, לעם — 213.
 ווהייט, בעסי, פ. — 214.

יאבלאקאוו, חיים — 79.
יאועליר, קלמן — 193.
יאטשקאווסקי, ש. — 231.
יאנאווסקי, ש. (ד. ב.) — 184, 195, 196, 227—230.

יאנג, בועז — 213, 239.
ידידיה, בן-ציון (בן-עזריאל, צוהר) — 225.

יהואש — 51.
יודעלעוויטש (שוישפילערין אין „הבית מה“) — 226.
יולין, יהודה (עטמאן) — 136, 221, 222.
ישורין, יעפים — 227, 236, 241.
ישראלצע, רעזינער רבי — 180.

ל

לאטיינער, יאזעף — 14, 15, 55, 59, 62, 64, 90, 91, 93, 148, 194.
לאנדע, מ. י. — 231.
ליבער, מארק — 163.
ליבערט, יעקב — 109.
ליבערמאן, אהרן — 36, 39, 40, 47.
ליובאווסקי (פוילישער דראמאטורג) — 224.

לייוויק, ה. — 222.
ליליענבלום, משהלייב — 25, 30—33, 37, 38.

לינדער, נ. ב. — 234.
לינעצקי, י. י. — 182.

ליסקאוועצקי, נ. — 126, 217.
ליפאווסקא, אסתר — 210.
ליפאווסקי, נחום — 210.
ליפסטאון, נ. — 211.

ליפצין, קעני — 64, 88, 100, 103, 114—116, 120, 121, 130, 132, 142—144, 154, 167, 193, 217.

לעאנטיעף[ח], מ. (מאסייעף) — 178, 188, 228, 229.

לעוואנדראווא (פוילישע שוישפילערין) — 223.

זשיטלאווסקי, דר. חיים — 162, 230.
זשעליאווא, ראזע — 213.

ח

חד מן חבריא — 227.
חפץ, וולאדימיר — 211.

ט

טאבאטשניקאוו, עטי (טאביאס) — 142, 198.

טאבאטשניקאוו, שמואל (סעמיועל טאביאס) — 116, 142.

טאלסטא, ליעוו — 13, 25, 26, 44, 51, 187.

טאמאשעווסקי, באָריס — 54, 59, 60, 62—64, 82, 90—93, 144, 154, 167, 179, 194—198, 216, 231.

טאמאשעווסקי, בעטי — 60—62, 90, 93, 154, 198.

טאמאשעווסקי, הערי — 70, 216.

טארלאווסקי, משה — 211, 213, 216.

טארנבערג, סעמיועל (שמואל) — 89, 117.

טהאמפסאן, ווענס — 215.
טווערסקי, פ. — 229.

טורגעניעוו, איוואן סערגעיעוויטש — 48, 69.

טורקאוודובערג, יצחק — 239.
טורקאוו, יאנאס — 223.

טיילמאן (העברייאישער שוישפילער) — 224.

טייטלבוים, אברהם — 231, 237.
טיימאן, משה — 213.

טירקעל, דוד — 236.
טעמי, דזשעק — 213.

טעפליצקי, מענדל — 90.
טרילינג, מרים — 129.

טשעכאוו, אנטאן — 15.
טשעמערינסקי, ב. — 225.

טשעריקאווער, א. — 237.
טשערונישעווסקי, ניקאלי — 48.

מילער, לואי — 105, 138, 148,
156, 194.
מינץ, מיכל — 143.
מינקאוו, נ. ב. — 232.
מירבא, אקטאו — 153.
מירסקאָיאַ (אוקראַינישע שוישפילערין)

— 217.
מלאך, לייבל — 218.
מסלול (העבר, שרייבער) — 136,
225.
מעטערליניק מאָריס — 145.
מעטשניקאָוו, איליא — 23.
מענעס, א. — 237.
מענדעלסאָן, ש. — 235.
מעסטל, יעקב (י. מ.) — 4, 8, 56,
110, 128, 134, 178, 184, 209, 211,
213, 221—224, 227, 232—240.
מעקלער, ד. ל. — 233.
מרמר, קלמן (ק. מ.) — 8, 136, 216,
218, 235, 236, 239, 240.

נ

נאַמבערג, ה. ד. — 229.
ניגער, ש. — 232, 233, 237, 240.
נייטהען, דזש. ב. — 215.
ניעדעלין (רוסישער שוישפילער) —
220.
נעראַסלאַווסקא, נאָדיא — 135.

ס

סאמועלאַף, מ. ב. — 213.
סאַמער, דזשאָרדזש — 214.
סאַנו (סאַוועטיש־יידישע „פאַלקס־אַר־
טיסטין“) — 109.
סאַפּאָוויטש, מ. — 218.
סאַפּאַקלעס — 15.
סאַקאַלאַוו, ליפּמאַן — 210.
סאַקראַטעס — 191.
סאַרדאַ, וויקטאָריען — 98.
סורקעס, מ. — 233.
סטאדניק (מאלאַרוסישע שוישפילער) —
217.

לעווין, סאַול — 213.
לעווענשטיין, פעני — 211, 216.
לעלטשוק, בערטא — 213.
לעסינג, ג. ע. — 69, 98.
לערנער, יוסף־יהודה — 54.
לערער, שפרה — 212, 213.

מ

מ. א. (שרייבער אין „טעאַטער זשור־
נאַל“) — 132.
מאַגולעסקאָ, זיגמונד — 49, 55—60,
65, 93, 120, 122, 123, 150, 152.
מאַזנעטאַל, סאַלאַמאַן ה. ריטער פאַן
— 187.
מאַטיס, דוד — 235.
מאַליער, זש. ב. — 69, 98.
מאַנע, סאַלאַמאַן — 142.
מאַנע, עני — 93, 142.
מאַפּו, אברהם — 25.
מאַריסאַן, מאָריץ — 151.
מאַרקאַוויטש, לואי — 8.
מאַרקוהעם, עדווין — 214.
מאַרקייטש, דעבאנאדיא — 52.
מאַרקס, קאַרל — 19, 192.
מאַרקס, רודאָלף — 49, 50, 90.
מאַשקאַוויטש, מאָריס — 89, 93,
117, 120, 121, 129, 142, 154,
167, 184.
מוקדוני, דר. א. — 230—233, 238.
מיטשעל, לענגדאַן — 134, 215.
מייזיל, נחמן (נ. מ.) — 220, 232,
233, 236—240.
מייזעל, מאקס — 229.
מייער, מאָריס (קריטיקוס) — 230,
231.
מייערבער, דזש. — 77.
מייערסאָן, מ. ל. — 89, 151.
מיכאַלעסקאָ, מיכל — 212.
מיכאַעלעוויטש, דר. — 35.
מילטאַן, דזשאָן — 181.
מילך, יעקב — 36, 94, 236.

פאלעפאדע, בן ציון — 237.
פאסקאל, נ. — 216, 213.
פאטעוויטש, דושצאנעט — 210, 213, 216.
פאקראסאוו, אנא — 30.
פארטוגאלאוו (רוסישער פארלעגער) — 221.
פינסקי, דוד — 187, 194, 229.
פיעטרושקא, שמחה — 236.
פעט, חיים — 52.
פעסקין, דר. ש. — 112.
פערלמוטער, ראובן — 110.
פערלמוטער, שלום — 233, 238, 240.
פראגער, רעגינא — 193.
פרייו, ד. (רב) — 52.
פרייס, געארג מ. — 51.
פרילוזקי, גח — 106, 134, 187, 231.
פרילוקער, יעקב — 27—29, 31—42, 34.
פרץ, י. ל. — 11, 49, 51, 128, 182, 185, 232, 234, 237—239.
פ
פאגעלמאן, דר. ל. — 233.
פאלק, יוסף — 239.
פאגבער, מ. — 123, 221.
פייגענבוים, בנימין — 48.
פיינמאן, דיינע — 56, 116, 142.
פיינמאן, זיגמונד — 56, 59, 65, 142.
פיינמאן ציליע (ציליע אדלער) — 117.
פיערבערג, מ. ז. — 20.
פישזאן, מישא — 188.
פישמאן, יעקב — 235.
פעדער, מארק — 213.
פעדער, משה — 211, 212.
פעלאן — 19.
פעלדמאן, י. — 239.
פראנק, נ. (ספעקטאטאר) — 232.
פרייד, מ. י. (מעם פיי) — 230.

סטאלעשניקאוו (ארכיטעקט) — 52.
סטראנסקי, סימאן — 214.
סטרינדבערג, אויגוסט — 153.
סטערעלסקאיא, סאניע — 225.
סידעני, סער פיליפ — 69.
סימאנס, א. מ. — 189.
סילמאן, קדיש-יהודה (ר' קלונימוס) — 126, 157, 225.
סלאווא, לידיא — 213.
סמאלענסקין, פרץ — 182.
סמיט, לענא ר. — 215.
סעקונדא, שלום — 212.
סערעני, ב. — 218.
ספיוואקי, יונה — 230.
ספענסער, הירבערט — 23.
סקולניק, סארא — 122.
סקליצקי, ב. — 218.

ע

עדלין, וויליאם — 228, 233.
עדעלשטאט, דוד — 47, 48, 57, 239, 240.
עדעלשטיין, יוסף — 196.
עדעלשטיין, פאָלינע — 56, 93.
עוואלענקא, א. מ. — 51.
עלבוים, רות — 211.
עליאסבערג, אלעקסאנדער — 119, 217.
עלקין, מענדל — 233.
ענטזין, יואל — 83, 147, 228, 233, 238—240.
עסכילאס — 15.
עפשטיין, אַלטער — 235.
עפשטיין, מערי — 117.
עחניאל בן קנז — 227.

פ

פאביעדאָנאָצעו (פאָרויצער פון „היי ליקן סינאָד“) — 42.
פאוולאָווא, סאַניא (טאַניאַ?) — 218.
פאלאָנער, ש. — 119, 217.
פאליאָקאָוו, ש. — 43.

קינדמאן, שרה — 8, 70, 135, 211.
 קלאַרמאַן, ס. מ. — 227, 228.
 קליינמאַן, משה — 182.
 קלינגער, נתן — 127.
 קעסלער, דוד — 56, 59, 87, 88, 91, 92, 112, 116, 120, 121, 125, 142, 144—146, 153, 154, 167, 193, 194, 215, 231.
 קראַנער, מאַריס — 210, 213, 216.
 קראַנער, שרה — 211.
 קראַנץ, פיליפ — 48, 49, 51, 55, 90, 91, 97, 153, 189.
 קרישטאַל, לעאַן — 236, 238.

ק

ראַבינאַוויטש, יוסף — 42.
 ראַבאָף, הלל — 240.
 ראַווינאָ, חנה — 225, 226.
 ראַזענבליט, ד. — 124, 128, 153, 156, 157, 221.
 ראַזענבערג, דזשערי — 211.
 ראַזענבערג, מיכל — 211, 212.
 ראַזענטאַל, מאַקס — 84, 90, 95, 198.
 ראַזענפעלד, מאַריס — 47, 48, 51, 108, 156, 168.
 ראַזשאַנסקי, שמואל — 234.
 ראַטשטיין, עליאַס — 71, 93.
 ראַמאַנאָוסקי, אהרן צבי (א. צ. ר.) — 231.
 רובין, מנחם — 213.
 רויטבלום, יצחק — 213.
 רומשינסקי, יוסף — 232, 236, 237.
 רייזען, אברהם — 232, 233, 241.
 רייזען, זלמן — 221.
 ריכטער, משה — 203.
 רענאַן, ערנסט — 51.

ש

שאַ, בערנארד — 15.
 שאַטקאָוסקי (רוסישער טעאַטער־דירעקטאָר) — 221.

צ

צודיקער, י. — 235.
 צייטלין, אלחנן — 231, 234.
 צעלמיסטר, דוד — 222.

ק

קאַברין, לעאַן — 57, 144, 159, 170, 231, 232, 234, 235, 237, 238, 240.
 קאַדאן, אב. — 57, 96, 97, 99, 105, 106, 113, 138, 146—148, 151, 155, 156, 160, 170, 179, 183, 185, 186, 189—192, 194, 199, 201, 215, 228, 236.
 קאַהן, אברהם — 184.
 קאַהן, פעליקס — 184.
 קאַהן, ראַזעטאַ — 135.
 קאַטץ, מ. — 105, 113, 114, 116, 147, 178, 188, 230.
 קאלדערעאַן, פעדראַ — 98.
 קאַליש (אַקטיאָר) — 90.
 קאַליש, בערטאַ — 15, 90, 120, 123, 124, 132—134, 142, 144—146, 146, 149, 193, 195, 215.
 קאַמאַראָו (אַקטיאָר) — 90.
 קאַמינסקאַ, אידאַ — 101, 210, 225, 232.
 קאַמינסקי, אברהם־יצחק — 210.
 קאַמינסקי, אַסתר־רחל — 15, 101, 109, 119, 210, 225.
 קאַן, מיכאַל — 48.
 קאַנט, עמנועל — 23.
 קאַספּע, דר. אברהם — 178.
 קאַפּלאַן, דר. — 201, 205.
 קאַצמאַן, יעקב — 90, 127.
 קאַראַליניק, דר. א. — 216.
 קאַרובליטה, ז. — 230, 232.
 קאַרש (טעאַטער) — 220.
 קיס (רעצעזענט אין ריגער „פרי־מאַרגן“) — 231.

- שיפמאן, סעמועל — 215, 214.
 שמ"ר (גחוס־מאיר שייקעוויטש) —
 96, 54.
 שניאור, זלמן — 210.
 שעווסקי (אקטיאר) — 90.
 שעכטער, לעאָן — 213.
 שעלי, פ. ב. — 98.
 שען, טשעטאַ (מאַן אין פרוי) —
 221, 126.
 שעקספיר, וויליאַם — 69—66, 23,
 73, 75, 82, 83, 98, 100, 105,
 136, 159, 161, 181, 237.
 שער, אסתר — 211.
 שערדאָן, ריטשאַרד ב. — 98.
 שפאָנער, לעאָפּאָלד — 193, 142,
 195, 196, 215.
 שריפטזעצער (אקטיאר) — 210.
- שאַצקי, דר. יעקב — 241, 214.
 שאַרסקי (פוילישער שוישפילער) —
 223.
 שוואַרץ, מאַריס — 232, 216, 128,
 233, 236, 237.
 שווייד, מאַרק — 241.
 שולמאַן, אליהו — 236.
 שוצמאַן, ק. — 216, 211.
 שור [שאַר], משה — 229.
 שטאַפלער, ה. א. — 241.
 שטאַרקמאַן, משה (משה חזקוני) —
 241, 237, 232.
 שטוק, דב — 239.
 שטערנבערג, יעקב — 233.
 שיינגאַלד, אבא(?) — 90, 63.
 שילער, י. ק. פרידריך פּאָן — 83,
 98, 85.

דאס בוך איז ארויס מיט דער הילף פון
קלמן מרמז פריינט אין פארערער
אין לאס אנדזשעלעס

דאס בוך איז צוזאמענגעשטעלט אין רעוויזירט דורך
יעקב מעסטל

ווערק פון קלמן מרמר אין בוך־פארם *

„דע פראָפּונדיס“ פון אַסקאַר ווילד, איבערגעזעצט און דערקלערט,
לאַנדאָן, 1909.

ציון, אַדער ציוניזם? (בראַשור), גלאַסגוי, 1909.

„נאַציאָנאַלע אַרבעטער קאַמיטע“ און קאַנגרעס באַוועגונג
(בראַשור), שיקאַגאָ, 1916.

אַסקאַר ווילד און זיין טראַגעדיע (צוזאַמען מיט „דע פראָפּונדיס“,
צווייטע אויפלאַגע), ניו־יאָרק, 1926.

מאַרים ווינטשעווסקי, זיין לעבן און שאַפן (אַריינפיר צו זיינע
„געזאַמלטע ווערק אין 10 בענד“ — רעדאַקטירט פון קלמן
מרמר), ניו־יאָרק, 1927.

קלאַסנאַקאָמפּן אין אַלטערטום, ניו־יאָרק, 1933.

דאָוויד עדעלשטאַט, ביאַגראַפיע און בריוו, מאַסקווע, 1935.

דוד עדעלשטאַט צו זיין 50טן יאַרצייט (בראַשור), ניו־יאָרק,
1942.

דער אָנהויב פון דער יידישער ליטעראַטור אין אמעריקע
(1871-1890), ניו־יאָרק, 1944.

דוד עדעלשטאַט, ביאָ־ביביאָגראַפיע, ניו־יאָרק, 1950.

אהרן ליבערמאַנס בריוו, ניו־יאָרק, 1951.

יוסף באַוושאַווער, ניו־יאָרק, 1952.

* די איבעריקע ווערק געפינען זיך נאָך אין די פעריאָדישע אויסגאַבעס,
וואו זיי זיינען צום ערשטן מאל דערשינען.

